Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 930.85(5-191.2) (043) Қолжазба құқығында

МОРЯКОВА МАЛИКА ТЕМИРХАНОВНА

Түрік тарихнамасындағы Орталық Азия түркітілдес көшпенділерінің мәдени дәстүрлері

8D02209 – Шығыстану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми жетекші:
тарих ғылымдарының кандидаты,
профессор Нұрсан Әлімбай

Шетелдік ғылыми кеңесші:
профессор, PhD Еврим Олчер Озунел

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР..... 3
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР..... 7
КІРІСПЕ..... 9
1 XX ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЖ. – XXI ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮРІК ТАРИХНАМАСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: КОНТЕКСТ, ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР……... 35
1.1 Тарихнамалық үдерістің кезеңдік тарихи контекстісі..... 35
1.2 М.К. Ататүрік реформаларының түрік тарихнамасындағы бағамдалуы..... 42
1.3 Теориялық және методологиялық мәселелер..... 49
1.4 Түрік тарих қоғамының ғылыми орталық ретінде қалыптасуы..... 62
2 ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ «ИММИГРАНТТЫҚ» ТҮРІК ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕР..... 70
2.1 Ұлттық түрік тарихнамасындағы түркі халықтары (XX ғ. 20-жылдарының соңы – 80-жылдары)..... 70
2.2 «Иммигранттық» түрік тарихнамасындағы көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері (XX ғ. 20-жылдарының соңы – 70-жылдары)..... 76
2.3. «Қазақ»-түрік тарихнамасындағы қазақтың мәдени дәстүрлері (XX ғ. 50–80 жылдары)..... 102
3 ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТҮРІК ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КӨШПЕЛІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕРІ (XX Ғ. 90-ЖЫЛДАРЫНАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢ)……..... 108
3.1. Түрік тарихнамасының негізгі бағыттары..... 108
3.2. Көне түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеу..... 122
3.3. Көшпелі оғыз халықтарының мәдени дәстүрлері..... 133
3.4. Қазақ халқының мәдени дәстүрлерін зерттеу..... 139
ҚОРЫТЫНДЫ..... 150
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ..... 154
ҚОСЫМША А – Тақырыпқа қатысты фотосуреттер мен карталар..... 174

АНЫҚТАМАЛАР

Анадолы – Түркия территориясының азиялық бөлігін білдіретін тарихи ұғым

Әдет – белгілі бір қоғамда немесе әлеуметтік топта қайталанатын және оның мүшелері үшін әдеттегідей мұрагерлік стереотиптік мінез-құлық тәсілі

Әлеуметтік-экономикалық формация – белгілі бір өндіріс тәсіліне (өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың бірлігі) негізделген, оның үстіңгі құрылымын (саяси, құқықтық және идеологиялық институттарды) құрайтын қоғамның тарихи типі

Әлеуметтік антропология – адамдарды, олардың мәдени әртүрлілігін, әлеуметтік құрылымдарын, нормаларын, рәсімдерін және әлеуметтік мінез-құлқын зерттейтін ғылым; жалпы адамдардың өмірін (отбасы, экономика, үкімет, дін) қалай ұйымдастыратынын және қоғамды жүйе ретінде қарастыратынын зерттейді

Булла («bulla») – Рим папасының мөрі немесе оның мөрі бастырылған құжат

Вакф – ислам құқығында иесі діни, қайырымдылық немесе әлеуметтік қажеттіліктерге (мешіттер, мектептер, ауруханалар, көпірлер, кедейлерге арналған субұрқақтар) мәңгілікке беретін жылжымайтын немесе жылжымалы мүлік

Ғұрып – тіршіліктің бетбұрыс кезеңдерінде (туу, үйлену тойы, өлім) әлеуметтік қатынастарды нығайтатын, діни сенімдерді немесе күнделікті дәстүрлерді білдіретін символдық мағынасы бар дәстүрлі, дәстүрлі әрекеттер жиынтығы

Ғылыми метрия (scientometrics) – ғылыми ақпаратты сандық талдау арқылы (мақалалар, дәйексөздер, патенттер және журналдар) ғылымның дамуын зерттейтін ғылым саласы

Дәстүрлі мәдениет – басым мағыналардың, құндылықтардың және нормалардың мұрагерлігіне негізделген өмірді ұйымдастырудың ерекше тәсілі. Дәстүрлі мәдениет ертегілермен, аңыздармен, батырлық бейнелермен және адамдардың үлкен топтарының (тұтас этникалық топтарды қоса алғанда) өміріндегі маңызды оқиғаларды есте сақтауды көркем әдебиетпен байланыстыратын басқа да құбылыстармен бейнеленеді

Жартылай көшпелілер – отырықшы өмір салтының элементтерін (мысалы, ауыл шаруашылығы немесе тұрақты қоныстанулар) мал жаю немесе жаңа ресурстарды іздеу үшін мерзімді маусымдық көші-қонмен біріктіретін жартылай көшпелі өмір салтын ұстанатын адамдар немесе халықтар

Жергілікті мәдениет – белгілі бір географиялық аймаққа (өңірге, этникалық топқа, қауымдастыққа немесе тіпті көршілес аймаққа) тән бірегей құндылықтардың, нормалардың, дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, сенімдердің, тілдің және өмір салтының жиынтығы

Идеология – белгілі бір таптардың, жіктердің, топтардың немесе тұтастай қоғамның әлеуметтік мүдделерінің мәнін білдіретін теориялық тұрғыдан тұжырымдалған идеялар мен тұжырымдамалар жүйесі

Иммиграция – басқа елдердің азаматтарының немесе азаматтығы жоқ адамдардың елге тұрақты немесе уақытша тұру үшін кіруі (қоныс аударуы)

«Киш-Куншаг» (мажарша **«Kis-Kunsag»** – **«Кіші Қыпшақ елі»**) – қазіргі Мажарстандағы тарихи өңір

Көне түркі ескерткіштері – тастардағы, стеладағы, тұрмыстық заттардағы руналық жазулар мен мәтіндер, сондай-ақ Орта Азияда, Сібірде және Қазақстанда табылған, әртүрлі түркі қағандықтарына (шығыс түркі, батыс түркі, ұйғыр) қатысты құжаттар, соның ішінде әйгілі Орхон-Енисей ескерткіштері, Талас, Тұрпан жазбалары, сондай-ақ Дүнхуаннан табылған мәтіндер

Көшпелі мәдениет – мал жайылымын іздеп үнемі көшіп-қонатын халықтардың өмір салты мен құндылықтар жүйесі табиғатпен тығыз байланысқа, бостандықты сүюге, қонақжайлылыққа, яғни басқа өркениеттермен белсенді өзара әрекеттесуге негізделген ерекше дәстүрлерді, күнделікті өмірді, қолөнерді және дүниетанымды қалыптастырды

Көшпелі өмір салты – экономикалық қызметтің ерекше түрі және онымен байланысты өмір салты. «Көшпелілік» термині негізінен құрғақ аймақтардағы малшылардың өмір салтына қатысты қолданылады, бірақ кейде көшпенді аңшылар мен жинаушылардың ежелгі экономикалық және мәдени түрлерін де білдіреді

Қарлұқ тілдері – түркі тілдеріне жататын өзбек, ұйғыр және т.б. тілдер

Құран тәпсірі – Құранды басқа тілге (мысалы, түркі тілдеріне) аударғанда оның мағынасын ашып баяндап беру

Қыпшақ тілдері – түркі тілдерінің құрамына кіретін оғыз, қарлұқ топтарымен бірге өз алдына жеке қыпшақ тобын құрайды. Оған қазақ, қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, балқар және осы құралыптас тілдер жатады

Мәдени антропология – адамзат мәдениеттерінің әртүрлілігін, олардың шығу тегін, дамуын және қызметін зерттейтін ғылым. Атап айтқанда, әртүрлі этникалық топтардың күнделікті өмірін анықтайтын әдет-ғұрыптарды, сенімдерді, әлеуметтік қатынастарды, тілдерді және материалдық заттарды зерттейді

Мәдени дәстүр – этностың тіршілікқамы жүйесін құрайтын тұрғын үй, қоныстану жүйесі, киім-кешек, ас-тағам, әдет-ғұрып және оның социум мүшелерінің күнделікті іс-әрекеттерін реттеп отыратын функциясы, дүниетаным, халықтық білім жүйесі, фольклор, қолданбалы өнер, әдеттік құқық нормаларын ұстанудың тетіктері, тұрақты мінез-құлық стереоптиптері сынды сан ғасырлар бойы қалыптасқан «үлгілерден» тұратын ұрпақаралық-этникалық іс-тәжірибені білдіреді.

Мүшір (müşir) – Осман империясы мен Түркияда I дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезенде бірнеше жыл бойы қолданыста болған әскери шен. Маршалға тең.

«Надь-Куншаг» (мажарша **«Nagy-Kunsag» – «Ұлы Қыпшақ елі»**) – қазіргі Мажарстандағы тарихи өңір

Оғыз тілдері – түркі тілдерінің құрамындағы түрік, түрікмен, әзірбайжан сияқты тілдерді қамтитын тілдердің бір тобы

Орта Азия – советтік ғылымда Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Тәжікстан одақтас республикалардың территорияларын қамтитын өңір

Орталық Азия – постсоветтік кезеңде Орта Азия мен Шығыс Түркістан, Моңғолия және олармен шекаралас территорияларды қамтитын географиялық кеңістік

Османизм – XIX ғ. екінші жартысында Батыс Еуропаның Монтескье мен Руссо сынды ойшылдары мен Француз революциясы идеяларының ықпалындағы түрік интеллектуалдық элитасының Намық Кемәл, Ибраһим Шинаси, Зия-паша сынды өкілдері дамытқан мақсаты Осман империясының мемлекеттік құрылысын жетілдіру болып табылатын саяси концепция. Бұл концепция бойынша, Осман империясында тіршілік еткен барлық халықтар ұлт пен дінге, сондай-ақ тағы да басқа белгілерге қарамастан «османлы» болып табылады

Осман халифаты – Осман сұлтандары халиф атағын иеленген, мұсылман әлемінің рухани және дүниелік көшбасшылары ретінде қызмет ететін теократиялық басқару жүйесі. 1923 жылы Түркияда халифат жойылып, Түрік мемлекеті республика болып жарияланды.

Панисламизм – ислам дінін ұстанатын халықтардың бірлігін білдіретін саяси идеология

Пантүркизм – түркі халықтарының бірлігін білдіретін идеология

Проблемалық тарихнама – тарих ғылымындағы нақты тарихи мәселе туралы идеялардың дамуын зерттеуге бағытталған тәсіл

Румелия – қазіргі Болгария территориясының оңтүстік шығыс жағын қамтыған тарихи аймақ

Секуляризация – қоғамдық сананың, мәдениеттің, білімнің және мемлекеттік институттардың діннің ықпалынан босап, зайырлы (дүниелік) сипатқа ауысу процесі

Сыртқы түркілер («Dış Türkler») – Түркия тарих және шығыстану ғылымдарында Әзірбайжан, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан сияқты елдер мен өңірлерді мекендейтін түркі халықтарын білдіретін ұғым

Тарихи-мәдени өңір – халықтардың тағдырларының ортақтығымен, өмір салтымен, дәстүрлерімен, діндерімен, тілімен, сондай-ақ бірегей материалдық және рухани мәдениетімен (тұрғын үй, киім, фольклор) шарттасқан, халықтардың ұқсас даму ерекшеліктері бар аумақ

Тарихи-этнографиялық қауым – белгілі бір аумақта тарихи үрдістің барысында қалыптасқан, мәдениеттің, өмір салтының, тілдің, өзін-өзі танудың ортақ белгілеріне, сондай-ақ ортақ тарихи тағдырларға және ұқсас әлеуметтік-экономикалық жағдайларға ие адамдардың үлкен тобы

Тарихнама – белгілі бір кезеңге және/немесе мәселеге қатысты тарихи зерттеулердің жүйесі

Түркі тілдері – Алтай тілдерінің бір тармағы. Түркі тілдері бұрынғы Совет Одағының көп бөлігінде, сондай-ақ Түркияда, Иранда, Ауғанстанда, Моңғолияда, Қытайда, Румынияда, Болгарияда және Албанияда қолданылады

Түркістан – XIX және XX ғасырдың бас кезеңінде кең таралған Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанның аумағын қамтитын аймақтың атауы. Қазіргі түрік ғылымында «Түркістан» термині «Орталық Азия» ұғымына тең

Ұлттық дәстүр – ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, халықтың күнделікті өмірін, тілді, өнерді және психологияны реттейтін тұрақты, тарихи қалыптасқан нормалар, ережелер, әдет-ғұрыптар, мінез-құлық үлгілері және мәдени құндылықтар

Ұлттық мәдениет – белгілі бір ұлтқа тән материалдық және рухани құндылықтардың, нышандардың, дәстүрлердің, сенімдердің, мінез-құлық нормаларының және өзара әрекеттесу тәсілдерінің жиынтығы, олар оның ерекшелігін қалыптастырады және оны басқа халықтардан ерекшелендіреді, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі

Хижра – Мұхаммедтің Меккені тәрк етіп Мәдинаға діни себеппен көшуі оқиғасы

Шаруашылық-мәдени тип – ұқсас табиғи жағдайларда және әлеуметтік-экономикалық дамудың жақын деңгейінде тұратын туыс емес халықтарға тән, тарихи қалыптасқан экономика мен мәдениет кешенімен сипатталатын тарихи және типологиялық қауымдастық

Эмиграция – жеке тұлғалардың немесе топтардың белгілі бір елден саяси, діни, еңбектік немесе ұлттық себептермен кетуі

Этнография – этникалық топтар мен басқа да этникалық қауымдастықтарды, олардың этногенезін, күнделікті өмірін және мәдени-тарихи қарым-қатынастарын зерттейтін қоғамдық ғылым. Этнографияның негізгі пәні – халықтың этникалық бірегейлігін қалыптастыратын дәстүрлі, күнделікті мәдениетінің ерекшеліктері

Этнология – этнографиялық материалдарға сүйене отырып, халықтарды (этникалық топтарды), олардың шығу тегін, дамуын, мәдениетін, өмір салтын, дәстүрлерін, сондай-ақ этникалық сәйкестіктің қалыптасу үрдістерін және адамдар топтары арасындағы өзара әрекеттесуді теориялық тұрғыдан зерделейтін ғылым

Этнофор – белгілі бір ұлттың немесе этникалық топтың этникалық ерекшеліктерін, мәдениетін, тілін, дәстүрлерін білдіретін, дәстүрлі ортада өмір сүретін жеке тұлға

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ВБашУ	– Вестник Башкирского университета
ВКазГУКИ	– Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств
ВБУ	– Вестник Бурятского университета
ВКНУ	– Вестник Казахского Национального университета имени Аль-Фараби
ВСПбГУ	– Вестник Санкт-Петербургского государственного университета
ВН	– Вопросы национализма
ГА – ЭВ	– Гасырлар авазы – Эхо веков
ЕҰУХ	– Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы
ЖБГУ	– Журнал Белорусского государственного университета
ИСНЦ РАН	– Известия Самарского научного центра Российской академии наук
ИвН	– Инновации в науке
ИАГУ. ИНиА	– Известия АлтГУ. Исторические науки и археология
НА РТ / ТР ҰА	– Национальный архив Республики Татарстан / Татарстан Республикасының Ұлттық архиві
НЖ	– Научный журнал
НИТ	– Новые исследования Тувы
НОК	– Наука, образование и культура
ПВ	– Проблемы востоковедения
РГВА / РМӘА	– Российский государственный военный архив / Ресей мемлекеттік әскери архиві
СВИ	– Современные востоковедческие исследования
СНВ	– Самарский научный вестник
СО	– Социологическое обозрение
СТ	– Советская тюркология
СЭ	– Советская этнография
ТТҚ	– Түрік тарих қоғамы
ТҰҰМ	– Түркияның Ұлы ұлттық мәжілісі
УЗКУ	– Ученые записки Казанского университета
ХРП	– Халықтық-республикалық партия
ЦГИА РБ / БР ОМТА	– Центральный государственный исторический архив Республики Башкортостан / Башқұртстан Республикасының Орталық мемлекеттік тарих архивы
ABD	– Akademik Bakış Dergisi

A.Ü. TAED	– A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
AÜTİTE. AYD	– Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü. AtaTürk Yolu Dergisi
B. TDAY	– Belleten. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
HÜTAD	– Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
MAD	– Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi
MF	– Millî Folklor
MÜSBD. TÖS	– Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Türkoloji Özel Sayısı
SBD	– Sosyal Bilimler Dergisi
STD	– Sanat ve Tasarım Dergisi
TD	– Türk Dili
TarD	– Tarih Dergisi
TDV. İA	– Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi
TED	– Türk Etnografya Dergisi
TDİD	– Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
TTAD	– Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi
TTK	– Türk Tarih Kurumu
TTK. B	– Türk Tarih Kurumu. Belleten
TÜBAR	– Türklük Bilimi Araştırmaları
TWESCO	– Turkic World Educational and Scientific Cooperation Organization
VD	– Vakıflar Dergisi

КІРІСПЕ

Жалпы сипаттама. Ұсынылып отырған диссертацияда XX ғасырдың 20 жылдарының екінші жартысынан бергі түрік тарихнамасындағы Орталық Азияның қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен сынды көшпелі тіршілік кешкен байырғы көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне қатысты ғылыми мәселелер зерттелінеді. Мұны Түркиядағы қазіргі республикалық мемлекеттік жүйенің негізін қалаушы тұңғыш президент Мұстафа Кемал Ататүріктің (әрі қарай – Ататүрік) ел басқарған 1923–1938 жылдары жүзеге асырылған қоғамдағы сан салалы, сан деңгейлі саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени реформалардың ықпалымен бір мезгілде жаңа бағытта қалыптасқан тарихнамалық үрдістің логикасы, идеологиялық, методологиялық бағыт-бағдары және мазмұны тұрғысынан түсіндіруге болады. Расында да ұсынылып отырған диссертацияның тиісті бөлімдерінде айтылатындай, шынайы ғылыми принциптерге негізделген түріктің ұлттық тарих ғылымының қалыптасуы аталмыш реформалармен қабаттас жүрді. Сонымен бірге жаңадан орнығу үстіндегі ұлттық тарихнама өз кезегінде осы кезде және кейінгі жылдары да түрік қоғамының барлық салаларына түбегейлі өзгеріс әкелген осы реформалардың жүзеге асырылуы үрдісінің өзіндік тарихнамалық негіздемесі функциясын да атқарды. Бұл жайттың көрнекі мысалы ретінде кезінде көшпелі тіршілік салтын кешкен жоғарыда аталған Ортаазиялық түркітілдес халықтардың мәдени дәстүрлеріне деген түрік ғалымдарының сол кезде-ақ жазылған әртүрлі форматтағы еңбектерін айтуға болады.

Осы ретте «дәстүр» ұғымының әлеуметтік пен гуманитарлық зерттеудің объектісі, сонымен бірге нысаны ретіндегі мазмұндық ауқымы мен мағыналық өрісі (семантикасы) мейлінше кең әрі бірнеше бағыттарды қамтитындығы ерекше ескерілді. Мысал ретінде осы аталған ғылымдар салаларында ұлттық дәстүр, шаруашылық-экономикалық дәстүр, шаруашылық-мәдени дәстүр, белгілі бір мемлекеттің (немесе мемлекеттердің) ғылыми-техникалық деңгейін сипаттайтын технологиялық дәстүр, ғылыми-методологиялық дәстүр, мәдени дәстүр, салт-дәстүр, тіпті тарихнамалық дәстүр және осы құралыптас қоғамның сан алуан салаларының әрқайсысын бейнелейтін басқа да «салалық» дәстүрлерді айтуға болады. «Мәдени дәстүр» категориясы болса, ол кез келген этностың материалдық және материалдық емес саладағы сан ғасырлық ұрпақаралық-этникалық іс-тәжірибесін білдіреді. Бұл тұста ұрпақаралық-этникалық іс-тәжірибе ұғымы этностың тіршілікқамы жүйесін (system of subsistence, system of existence, life support system, etc.) құрайтын тұрғын үй, қоныстану әдіс-тәсілдері, киім-кешек, ас-тағам, әдет-ғұрыптар мен оларды жүзеге асырудың механизмдері, дүниетаным, халықтық білім жүйесі, фольклор, қолданбалы өнер, әдеттік құқық нормаларын ұстанудың тетіктері, тұрақты мінез-құлық стереотиптері сынды сан ғасырлар бойы қалыптасқан «үлгілерден» тұрады. Осы тұста кез келген этностың мәдени дәстүрі ғылымда «этностену» деп аталатын сан ғасырды қамтитын үрдістің нәтижесінде де қалыптасатындығын атап өткен жөн. Өйткені этникалық мәдени дәстүрдің генезисі, қалыптасу барысы, орнығуы этникалық жүйенің

өзіндік әлеуметтік, шаруашылық-экономикалық, сан салалы халықтық білімдер, осылармен өзара себеп-салдарлық байланыстағы дүниетаным, әдет-ғұрыптар кешені сынды эндогендік факторлардың әсерімен ғана емес, алыс-жақын орналасқан халықтармен араласудың барысында енетін әртүрлі құндылықтар мен құбылыстардың этностену үрдісін де білдіреді. Яғни этникалық дәстүрдің орнығуында сыртқы экзогендік факторлар да іргелі рөл атқарады. Бұл жайтты барынша ескеру ұсынылып отырған диссертациялық зерттеудің ілкімді принциптерінің бірі болып табылады. Диссертацияда «этникалық дәстүр» және осы терминнің синонимі болып табылатын «ұлттық дәстүр» ұғымдары да қолданылады.

Тақырыптың өзектілігі. Біріншіден, мәселенің ғылыми өзектілігі мәдени дәстүрдің тарихи үдерістердегі, қоғамдағы, отбасындағы, тіпті жеке адамның тіршілігіндегі алатын айрықша орны және маңызымен негізделінеді. Өйткені, расында да, мәдениет, мәдени дәстүр атаулы кез келген социум мүшелерінің әлеуметтік, тіпті саяси энергиясын жұмылдыратын, бағыттайтын іргелі қоғамдық факторлардың бірі де, бірегейі болып табылатындығын адамзат дамуының сан ғасырлық тарихи іс-тәжірибесі айқын дәлелдеп отыр [1], [2, б.107-127], [3-7]. Сондықтан да болар, Ататүрік ел басқарған кезеңде мәдениет, этникалық мәдениет, соның ішінде әсіресе мәдени дәстүр мәселесі айрықша қоғамдық-саяси мәнге ие болды. Мұны тұңғыш президенттің тікелей түріктердің төл тарихына, соның ішінде түрік мәдениетін зерттеу мәселесіне ерекше ден қойғандығы айғақтайды [8, б.110], [9-12]. Бұл жайтты мәдениеттің қоғам мүшелерінің әлеуметтік энергиясын жұмылдыратын, социумның тұтастығын қамтамасыз ететін сан салалы, сан деңгейлі функцияларымен түсіндіруге болады [13-17].

Сөйтіп Ататүріктің ел басқару жылдары тұсында, әлбетте одан кейінгі кезеңдерде де берісі Анадолы түріктері, әрісі түрік дүниесіндегі мәдени үрдістерді зерттеу түрік тарихнамасында жетекші ғылыми бағыттың біріне айналды. Сөз болып отырған мәселенің түрік тарихнамасында, соның ішінде әсіресе шығыстану саласында, түрік этносының өзіндік төл мәдениетімен қатар, Орталық Азиядағы түркітілдес халықтардың мәдени дәстүрлеріне айрықша назар аударылғандығы және әлі де аударылып отырғандығы сондықтан болса керек. Нәтижесінде, қазіргі уақытқа дейін Орталық Азияның байырғы тұрғындары – түркітілдес этностардың мәдени дәстүрлерін әр қырынан танытатын тарихшылар, мәдениеттанушылар, этнологтар (әлеуметтік-мәдени антропологтар), әдебиетшілер, тілтанушылар сынды басқа да әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар салалары өкілдерінің монографиялық, мақалалық, ғылыми-көпшілік құралыптас форматтағы жүздеген зерттеулері жарық көріп отыр. Зерттеу барысында қарастырылып отырған тақырыпты әр қырынан талдаған түрік ғалымдарының еңбектері жүйеленіп, олардың ғылыми-метриялық (scientometrisc, наукометрия) көрсеткіштері 53 монографиядан, 150 ғылыми мақаладан және 5 диссертациялық зерттеуден тұратын 208 бірлікті құрайтыны анықталды. Бұл көрсеткіш аталған мәселенің түрік тарихнамасында кең ауқымда әрі жүйелі түрде зерттелгенін айғақтайды. Сонымен қатар, отандық

шығыстану ғылымы үшін де осы бағытта түрік зерттеушілері жинақтаған ғылыми тәжірибе мен теориялық-әдіснамалық тұжырымдардың ғылыми-танымдық және ғылыми-практикалық маңызды зор екендігін де ерекше екшеп айтқан ләзім. Өйткені мұндай зерттеулердің деректік негіздері мен методологиялық-теориялық негіздемелері, әлбетте нәтижелері ұлттық тарихнаманы байытуға және салыстырмалы зерттеулерді дамытуға елеулі үлес қоса алады [18-27]. Демек, осы тақырыпқа байланысты түрік ғалымдарының – шығыстанушыларының қазірге дейін жарық көрген зерттеу форматы жағынан сан алуан, тақырыптық-проблемалық тұрғыдан сан бағыттарды қамтитын зерттеулерін, соның ішінде жоғарыда айтылған түрік зерттеушілерінің іс-тәжірибесін де, тарихнамалық тұрғыдан талдаудың қажеттілігі туындайды. Халықаралық гуманитарлық және әлеуметтік ғылым, соның ішінде шығыстану саласында да өнегесі озық іс-тәжірибе айқын айғақтап отырғандай, ғылымда тарихи ғылымтану деп аталатын тарихнамалық зерттеу нәтижесінде ғана қарастырылып отырған тақырыпқа қатысты әртүрлі аспектілердің төңірегіндегі пікірталастың деректік негізі мен негіздемесі, тиісті еңбектердің эпистемологиялық деңгейі, яғни методологиялық-теориялық ұстанымдары анықталады. Осылайша қарастырылып отырған мәселенің жетістіктерін, негізгі ғылыми бағыттарын одан әрі дамытудың жолдарын айқындауға мүмкіндік туады. Мұндай іргелі ғылыми мәселе авторлардың еңбектеріндегі діттелген тиісті мақсат пен міндеттерді жүзеге асырудың методологиясы (категориялық-ұғымдық құрылымы, қажетті әдіс-тәсілдерді қолданудың деңгейі және т.с.с.), концептуалдық ұстанымдары, деректік негізі мен негіздемесі және дәлелдеу жүйесінің дәйектілігі сынды іргелі аспектілерді тарихнамалық тұрғыда зерделеу жолымен шешілетіндігі ғылымда белгілі жайт [28]. Осылайша отандық шығыстанудың іргелі құрамдас бағыты болып табылатын тарихи түркітанудың дамуына тікелей және жанама болса да әсер еткен факторларды айқындауға мүмкіндік ашылады. Ұсынылып отырған диссертациялық тарихнамалық зерттеудің ғылыми-танымдық және ғылыми-практикалық өзектілігі осында.

Түркі әлемі батыстағы Ыстанбұлдан бастап шығыстағы Ұлы Қытай қорғанына дейін, оңтүстіктегі Тегераннан бастап солтүстіктегі Қазан мен Якутскіге дейін созылған түркі халықтары (түріктер, әзірбайжандар, қазақтар, түрікмендер, қырғыздар, өзбектер, ұйғырлар, башқұрттар, сахалар және т.б.) мекендейтін территорияны қамтиды. Қазіргі таңда бүкіл әлемде 200 млн-ға жуық адам бірнеше тілдік семья топтарынан (қыпшақ, оғыз, қарлұқ, бұлғар және т.б.) тұратын түркі тілдерінде сөйлейді [29]. Еуразияның алып географиялық территорияларын мекендейтін түркі халықтары көп ғасырлар бойы Еуропалық халықтар, Иран, Үндістан және Қытай сияқты елдер мен өңірлердің әлеуметтік-экономикалық тарихына, сондай-ақ бұлардың саяси жағдайына елеулі әсер етті. Бұл ретте ежелден бері өздерінің көшпелі мәдениетін сақтаған түркі халықтарының дүниежүзі тарихында ерекше орынға ие болғандықтарын айта кету жөн [30-36]. Көрнекі мысал ретінде VI – VIII ғасырлардағы Орталық Азиялық ежелгі түркі мемлекеттері – I және II қағандықтар және кейінгі тарихи кезеңдердегі түркітілдес көшпелі этностар көшпелі мәдениетінің бірегей

үлгілерін қалыптастырды. Киіз үй, көшпелі ортада жылқы түлігінің шаруашылық-мәдени іс-әрекет «құралдарының» біріне айналдыру, сүт тағамдарын ұзақ сақтауға мүмкіндік берген ашыту технологиясы сынды бірте-бірте дүниежүзілік халықтарының ортақ игілігіне айналған бірегей жаңалықтар, көрнекті ресей-совет ғалымы С.В.Вайнштейн ғылыми негіздеп айғақтағандай, ежелгі көшпелі түркілердің әлемдік өркениетке қосқан құндылықтары болып табылады [34, б.14–77; 34, б.117–147; 34, б.208–226; 34, б. 283–293].

Диссертацияда сөз болып отырған мәселені зерделеу XX ғасырдың басында Орталық Азияда орын алған саяси оқиғаларды, яғни тарихи контекстіні ескеруді қажет етеді. Осман империясы кезінде жергілікті түріктерді есептемегенде, түркітілдес халықтарының көпшілігі Ресей және Цин империяларының, сондай-ақ Парсы елінің құрамында тіршілік құрды. XX ғасырдың бас кезеңінде республикалық Түркия дүниежүзінде жалғыз тәуелсіз түркі мемлекеті болғандығы тарихтан мәлім. Шынтуайтында Түркия Республикасы (бұрын Осман империясы да) әлемдегі түркі халықтары үшін екінші «тарихи отанға» айналды. Түрік мемлекеті әртүрлі себептермен, соның ішінде әсіресе саяси-идеологиялық факторлардың тегеуірінді әсерімен әлемнің әр түкпірінен, ең алдымен, Ресей империясынан, оның мұрагері Советтік Ресейден және Қытайдан түрік мемлекетіне көшіп келуге мәжбүр болған түркі халықтарының (татарлар, башқұрттар, қазақтар және т.б.) өкілдерін бірден қабылдады. Бұлардың көпшілігі бірте-бірте Түркияның қоғамдық, соның ішінде мәдени, білім, ғылыми өміріне белсене араласып кетті. Уақыт өте келе олардың біразы көрнекті түрік ғалымдары, яғни шығыстанушылар, тарихшылар, қоғамтанушылар, өнертанушылар және басқа да зерттеушілері (Әбділқадір Инан, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған, Хасан Оралтай және т.б.) ретінде танымал тұлғаларға айналды. Осылайша Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерінің түрік тарихнамасындағы зерттелу үрдісінде, жоғарыда атап көрсетілгендей, ұлттық (жергілікті) және иммигранттық деп тарихнамалық тұрғыдан белгілі шарттылықпен жіктелетін екі бағыт қалыптасты. Диссертацияда мәдени дәстүрлерді зерттеуге арналған әр жылдардағы, әр кезеңдердегі ғылыми еңбектерді тарихнамалық талдау аталмыш екі бағыттың әрқайсысының тарихи контексті және мазмұны тұрғысынан талданылады. Сайып келгенде мұндай тарихнамалық жіктеме диссертациялық зерттеудің тағы бір іргелі принципі болып табылады. Дейтұрғанмен аталған екі бағыттың арасында мәселенің әртүрлі аспектілері бойынша біраз айырмашылықтар да кездеседі. Ең алдымен, тарихнаманың иммигранттық бағытындағы зерттеушілердің еңбектері саяси сарыны басым желісте жазылғандықтары олардың басты ерекшеліктері де айтуға болады. Өткен ғасырдың екінші онжылдығының аяқ шенінен (шамамен 1918 жылдан) Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі аралықтағы және II дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдардағы түрік тарихнамасына тән мұндай желіс осы зерттеулердің архитектоникасы, категориялық-ұғымдық құрылымы, дәлелдеу жүйесі сияқты компоненттеріне саяси-публицистикалық ерекшелік береді. Бұл жайтты бұрынғы Ресей империясының территориясында советтік билік орнаған соң туған отанынан Түркия Республикасына кетуге мәжбүр болған қазақ, татар,

башқұрт, әзірбайжан, түрікмен, өзбек халықтарынан шыққан ғалымдардың (әлбетте әрі саяси қайраткерлердің де) кезінде бодандық күй кешкен елдеріндегі әрқайсысының басына түскен ауыртпалықтың салдарымен түсіндіруге болады. Сонымен бірге «қытайлық» біраз қазақ қайраткерлері де Қытайдың Шыңжаң аймағында тұрғанда дәл осындай күй кешті. Бұлар кейін, сөз жоқ, Түркияға қоныс аударғаннан кейін түрік тарихнамасының дамуына елеулі үлес қосты.

Қазіргі уақытта кейбір түрік ғалымдарының жарияланымдарында кезінде Ресей империясы және кейінгі Советтік Ресейді мәжбүрлікпен тастап, Түркияға келген соң азаматтығын алған саяси, қоғамдық және ғылым мен мәдениет салаларындағы қайраткерлерге қатысты «Ресейден келген шығу тегі түркі зиялылар» («Rusya'dan gelen Türk kökenli aydınları»), «ресейлік түркілер» («Rusyalı Türkler») сөзтіркестері қолданылады [7, б.21].

Осылайша иммигранттардың ғылыми-зерттеу қызметтерінің нәтижесінде Түркияда бұрынғы Ресей империясының, ал кейінірек бұрынғы СССР-дың территориясында тіршілік еткен түркі халықтарының, соның ішінде түркі көшпелілерінің тарихы мен мәдениетін зерттейтін өзіндік ғылыми бағыт қалыптасты. Түптеп келгенде, бұл бағыт Түркияның дүниежүзілік түркітанудың ең маңызды орталықтардың біріне айналуының іргелі факторлардың бірі де, бірегейі болды.

Зерттеу жұмысының нысаны: түрік тарихнамасындағы Орталық Азиядағы түркітілдес көшпелі халықтарының мәдени дәстүрі мәселелері.

Зерттеу пәні: аталған мәселенің тарихнамадағы түркітілдес халықтардың мәдени дәстүрлерінің негізгі зерттеу кезеңдері, бағыттары, нәтижелері, ерекшеліктері.

Диссертацияның мақсаты мен міндеттері. Диссертацияның мақсаты – республикалық кезеңдегі түрік тарихнамасындағы Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеуді ұйымдастыру ісін, кадрлар мәселені зерттеу барысын, нәтижелерін және тақырыпқа байланысты орныққан тарихнамалық үдерістің негізгі кезеңдерін талдау. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегідей міндеттер орындалады:

1. XX ғасырдың 20-жылдарындағы түрік тарих ғылымының шығыстанудың іргелі салаларының бірі ретіндегі дамуының басты факторлары – инфрақұрылым (институционалдық негіздері), саяси-идеологиялық платформа және методологиялық ұстанымдар сынды мәселелерді талдау;

2. Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеудегі «Türk Tarih Kurumu» – «Түрік тарих қоғамының» (әрі қарай – ТТҚ) орны мен рөлін саралау;

3. Мәселенің тарихнамасындағы «ұлттық» және «иммигранттық» ғылыми-зерттеу бағыттарының орны мен үлесін ғылыми негіздеп айқындау;

4. XX ғасырдың екінші жартысында түрік және шетелдік қазақ ғалымдарының ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізудің барысының, нәтижелерінің және ерекшеліктерінің аналитикалық сипаттамаларын жасау;

5. XX ғасырдың 90-жылдарынан бергі қазіргі түрік тарихнамасындағы мәдени дәстүр мәселесінің зерттелуі және оның нәтижелеріне талдау жүргізу.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Ұсынылып отырған диссертациялық зерттеу тақырыбына байланысты бұған дейін жарық көрген тарихнамалық еңбектерді төмендегідей топтарға жіктеуге болады. Біріншісі Түркия Республикасындағы тарихнамалық үрдістің инфрақұрылымына арналған. Осы инфрақұрылымның алғашқысы әрі негізгісі ТТҚ түрік тарихнамасының, шығыстану ғылымын жаңа сапалық деңгейге көтерілу үрдісінде айрықша рөл атқарған іргелі институционалдық-ұйымдық факторлардың бірі де, бірегейі болды. Бұл мәселені зерттеуге тек түрік тарихшылары ғана емес, шетелдік, соның ішінде ресей ғалымдарының да ерекше ынта танытқандары сондықтан болса керек.

Түрік зерттеушілері XX ғасырдың 20–30 жылдары Түркия Республикасының негізін қалаушы тұңғыш Президент М.К. Ататүріктің тікелей бастамасымен құрылған ТТҚ ұйымының қалыптасу барысы, институционалдық негізі мен құрылымының нығаюы, осы институттың ұлттық тарихшылар, шығыстанушылар, археологтар, мәдениеттанушылар сынды маман кадрларды дайындау, сондай-ақ түрік халқының тарихын зерттеу ісіндегі ұйымдастырушылық жұмыстары мен іс-тәжірибесі сынды іргелі мәселелерге арналған монографиялық, мақалалық және ғылыми-көпшілік форматта жазылған көптеген еңбектерді жарыққа шығарды [37-43]. Солардың ішінен қарастырылып отырған мәселе тұрғысынан Әбділқадір Инан (Abdülkadir İnan) [44, 45], Афет Инан (İnan Afet) [46, 47], Дж. Хасан Жеміл (Çambel Hasan Cemil) [40, б. 1-2], А. Қадір Чапаноғлу (A. Kadir Çapanoğlu) [42], Фахри Шөкер (Fahri Çoker) [43, б. 7-19], Мұзаффер Гөкер (Muzaffer Göker) [37, б. 13-15; 38, б. 1-4], Юсуф Халачоғлу (Yusuf Halaçoğlu) [48], Хамит Қошай (Hâmit Koşay) [49], Азиз Оған (Aziz Ogan) [50], Йужел Йашар (Yücel Yaşar) [51], Йужер Нәсір (Yüceer Nâsır) [52] және басқа да түрік ғалымдарының арнайы жазылған зерттеулерін ерекше атап өтуге болады. Бұл тақырыпты біраз шетелдік ғалымдар да зерттеді. Олардың арасынан белгілі белорус зерттеушісі С.В. Олюниннің көлемді мақаласы өзінің деректік негізінің молдығымен, дәлелдеу жүйесінің дәйектілігімен ерекшеленеді [53, б.102–109]. Ғалым ТТҚ-ның ғылыми-ұйымдастырушылық функциясын айғақтайтын төмендегідей мәлімет келтіреді. ТТҚ-ның құзырындағы «Belleten» атты мерзімді басылымында 1937–1980 жылдар аралығында, – дейді автор, – Анадолы аумағындағы Осман империясына дейінгі көне мемлекеттер мен халықтардың тарихына 466 мақала (яғни осы кезеңдегі жарияланымдардың 51,5%), қалғандардың Түркияның Республика кезеңіндегі тарихы мен мәдениетіне, сондай-ақ М.К. Ататүріктің өмір жолы әрі мемлекеттік қызметіне арналғандарына тоқталады. Ары қарай зерттеуші Түркия Республикасының қалыптасуы кезеңінде М.К. Ататүрік жүргізген реформалардың контекстінде, ең алдымен, саяси түсінікті себептерге байланысты түрік тарихнамасында «Осман империясының тарихына ресми деңгейде немқұрайлық танытылуын» атап өтеді. Соған қарамастан С.В. Олюнин осы уақытта Осман империясы тұсындағы Түркия тарихының әртүрлі аспектілеріне арналған мақалалардың саны 275 жеткендігін, бұл көрсеткіш жоғарыда автордың өзі келтірген көрсеткіштерінің негізінде сол 275 мақала

арналғандығын арнайы атап өтеді. Автордың есебі бойынша бұл көрсеткіш осы уақытта жарық көрген еңбектердің 30,4% құрайды. Түрік тарихнамасындағы аталмыш бағыттарда жергілікті ғалымдардың жүргізілген зерттеулердің мұндай көрсеткіштері белорус ғалымына ТТҚ осы жылдары «ұлттық тарихнаманың негізін қалады» деген ілкімді қорытынды жасауға мүмкіндік берді [53, б.102–109].

Ал ресей зерттеушісі Д.М. Усмановаңың 2018 жылы Анкарада өткен ТТҚ ұйымдастырған кезекті XVIII тарихи конференцияда жасаған баяндамасында осы қоғамның құрылуына қатысты қысқаша болса да төмендегідей құнды мәлімет келтіреді. Автордың айтуынша, Түркияның президенті Ататүріктің бастамасымен құрылған бұл қоғам 1931 жылғы 15 сәуір күні ашылып, әуел баста – 1931–1935 жылдар аралығында «Түрік тарихын зерттеу қауымдастығы» («Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti»), кейін «Түрік тарихын зерттеу қоғамы» («Türk Tarih Araştırma Kurumu») деп аталды [54]. Осы ретте ерекше атап айтар жайт – түрік тарихнамасының дамуындағы аталған соны серпіліс ең алдымен Түркияның Осман империясына дейінгі тарихына деген ғылыми ынтызарлықтың нәтижесінде мүмкін болды, – дейді аталмыш автор.

Қарастырылып отырған тарихнамалық еңбектер тобына түрік тарихнамасының методологиялық, деректік және кадрлық потенциалының әлеуетін күшейту ісінде, сөз жоқ, іргелі фактор болған әртүрлі ғылыми конгрестер, симпозиумдар, конференциялар, соның ішінде, халықаралық деңгейдегі форумдарды зерттеген басылымдарды да жатқызуға болады [55, 56]. Сондай-ақ осы топтағы еңбектердің біразында Түркияның әр қалаларындағы архивтік мекемелер, сан алуан баспалар, тарихтың, этнографияның, фольклористиканың, лингвистика мен мәдениеттанудың мәселелері қамтылған әртүрлі форматтағы басылымдардың да аталмыш тарихнамалық үрдістегі өзіндік орны мен рөлі қарастырылады.

Екінші топқа тарихнамалық үрдістің негізгі компоненттердің бірі болып табылатын аспект – түрік тарихнамасында, соның ішінде түркі елдерінің мәдениетін, әдебиетін, ділін, дінін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге өлшеусіз үлес қосқан ірі тұлғалардың өмірбаяндары мен шығармашылық қызметтерін зерделеген еңбектер жатады. Мысал ретінде А.-З. Уәлиди Тоғанның саяси қайраткер әрі көрнекті зерттеуші ретіндегі түрік дүниесіндегі, қоғамындағы, әлбетте тарихнамасындағы орны мен рөлін зерттеуге арналған көптеген басылымдарды және тектамыры башқұрт профессор Әбділқадір Инанның өмір жолы мен шығармашылығын әр қырынан зерттеген еңбектерді атауға болады [57]. Осы тарихи ғұмырнамалық зерттеулердің авторы белгілі түрік зерттеуші Хикмет Танйу өзінің «Түрік ғалымы, профессор Әбділқадір Инанның өмір жолы» [58] атты мақаласында әуелгі кезде ғылыми-зерттеу саласында «Türkistanlı», «Türkmen», «İdilğolu» сынды лақап аттарын пайдаланған осы ғалымның ғылымдағы орны мен рөлін әспеттейтін мол ақпараттарға жан жақты талдау жасайды. Бұл мақалада ерекше назар аударар аспект – Әбділқадір Инанның Түркияға келгеннен кейін де ғылыми жұмысты тастамағандығы жөніндегі құнды мәліметтер [58, б.345].

Түрік тарихнамасының «иммигранттық» бағытына жататын ғалымдардың өмірі және ғылыми жолы, сондай-ақ еңбектері белгілі қазақ тарихшысы С.К. Рүстемовтың мақалаларында да зерттелінді. Атап айтқанда, түрік тарихнамасындағы ғылыми беделі жоғары Әбділқадір Инан, Ахмет Зәки Уәлиди Тоған, Жүсіп Ақшора сынды зерттеушілердің Түркиядағы ғылыми қызметіне арналған еңбектерінде автор осы ғылыми қайраткерлердің түрік тарихи ғылымына, соның ішінде шығыстануға қосқан үлесіне баға береді [59-62]. Автор, мысалы, өзінің Әбділқадір Инанға арналған мақаласында оның түркі халықтарының фольклорына елеулі үлес қосқанын атап өтті [63, б. 24]. Тағы бір «Садри Мақсуди және Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысы» атты мақаласында осы автор Садри Мақсудидың Түркиядағы ғылыми әрі қоғамдық қызметін (1925–1957 жж.) сипаттай отырып, келесідей пікір білдіреді: «Садри Мақсуди Түркияда жүріп, түрік бірлігі идеясының кең қанат жаятындығына, түркі-мұсылман халықтарының аңсаған азаттығына қол жеткізіп, өркениетті елдер қатарына қосылатындығына кәміл сенді және осы мақсат жолында қызмет етеді деген ниетпен мол ғылыми мұра қалдырды...» [64, б. 24–25].

Үшіншісіне түрік тарихнамасының теориялық-методологиялық мәселелерін зерделеген зерттеулерді жатқызуға болады. Рас, бұл еңбектерде тарих ғылымының онтологиялық (тарихи үрдістің, айтулы сюжеттің (сюжеттердің), оқиғаның (оқиғалардың) болмыс-бітімі жөніндегі зерделеулер), эпистемологиялық (тарихи таным мәселелері) және логикалық (ең алдымен категориялық-ұғымдық аппараты, құрылымы) сынды өзекті мәселелер қарастырылады. Алайда мұндай еңбектердің ұлттық тарихнаманың сан салалы әртүрлі бағыттары сияқты, мәдени дәстүр мәселесін жоғары методологиялық деңгейде зерттеу ісіндегі орны мен рөлі өлшеусіз болды десек асырып айтқандық болмайды. Өйткені мұндай қалыптағы зерттеулер түптеп келгенде ғалымдардың, соның ішінде тарихи мәдениеттанушылардың да, ғылыми зердесін дамытуға, шындауға бағытталған [65-72]. Осы санатқа жататын еңбектердің арасынан мәдени дәстүр ұғымын, оның тарихи контекстісін, этникалық болмысын, құрылымын, сондай-ақ сан салалы функциясын зерттегендердің қатарына Хүсейін Йылмаздың «Gelenek, Gelenekçilik ve Gelenekselcilik» («Дәстүр, дәстүршілік және дәстүрлі ұғымдары») деп аталатын мақаласын ерекше атаған жөн. Мақалада дәстүрдің құрылымдық және мән-мағыналық қырларын талдай отырып, автор дәстүрдің белгілі бір этникалық ортада өзгергендігін көрсетеді. Зерттеуші дәстүрдің анықтамасын келесідей береді: «Дәстүр – белгілі бір қоғамның өзінен бұрынғы ұрпақтардан мұра етіп алған және түрлі жеткізу тәсілдері арқылы кейінгі ұрпақтарға жеткізетін барлық материалдық әрі рухани институттар мен тәжірибелердің жиынтығы болып табылады» [3, б. 40]. Хүсейін Йылмаз бұдан әрі белгілі бір мәдени элементтің «дәстүрлену» («этностену») үрдісін аша отырып, келесідей тұжырым жасайды: дәстүрлену үрдісі «дәстүрдің кездескен жаңа жағдайлар мен дүниелерді өзіне бейімдеуін, сол салаларға өз стилін енгізуін білдіреді... бұрынғы дәстүрлер де белгілі бір дәрежеде өз ерекшеліктерін жаңа өркениет ішінде сақтай отырып, бейімделу арқылы жаңа

дәстүрдің құрамына енгізіле алады» [3, б.43-44]. Автордың пікірі бойынша «...жаңа бір дәстүр таралған аймақтарда кездескен және өзінің негізгі қағидаларына қайшы келмейтін түрлі құндылықтарды өз тұтастығы ішінде оң элементтер ретінде сіңіріп отырады» [3, б.45]. Осылайша Хүсейін Йылмаз әрбір дәстүрдің белгілі бір халықтың мәдениетіне ену механизмін талдайды.

Ғылыми еңбектердің үлкен төртінші тобын Орталық Азияның бұрнағыда көшпелі тіршілік кешкен түркітілдес халықтардың мәдени дәстүрлерін әр қырынан зерттелген басылымдар құрайды. Осы тақырыптың тарихнамалық аспектілеріне түрік зерттеушісі Айхан Паланың «Türkiye'de Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları» («Түркиядағы Орта Азия түркі тарихының зерттеулері») атты мақаласы арналған. Мақаласында автор XX ғасырдың бірінші жартысында Түркиядағы ғылым саласында өткізілген реформаларға, сондай-ақ ғылыми-зерттеу институттарының құрылуына тоқталады. Сонымен бірге ғалым осы тақырыпты зерттеуге елеулі үлес қосқан М. Фуад Көпрүлү, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған сынды ғалымдардың қаламынан шыққан еңбектерге және олар жүргізген зерттеулерге де шолу жасайды. Алайда бұл мақалада ғылымтану мәселелеріне байланысты құнды деректер келтірілгенімен, автор оған тиісті ғылыми талғам-талапқа сәйкес жіті талдау жасамайды. Сондықтан да зерттеушінің мәселеге көзқарасы жалпылама пікір деңгейінен шыға алмаған [73].

Тағы бір түрік ғалымы Жан Танқыт Есменнің «Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Tarihçiliği» («Республика кезеңінде ескі түрік тарихнамасы») атты мақаласы жұмыстың атауынан көрініп тұрғандай, қарастырылып отырған мәселенің арнайы тарихнамалық аспектілерін қаузайды. Мақалада автор XX ғасырдың 20-жылдарынан бас кезеңінен бергі түрік шығыстану ғылымында жүргізілген тарихи әрі этнографиялық зерттеулерге арнайы тоқталады [74]. Нәтижесінде автор түрік тарихнамасын бірнеше кезеңге жіктейді. Оның нақты ғылыми талдауға негізделген пікірінше, бірінші кезең XX ғасырдың 30–46 жылдарын қамтиды. Бұл тарихнамалық кезең ТТҚ-ның құрылған уақытынан бастау алады және осы мекеменің тікелей ұйымдастыруымен ғылыми жұмыспен айналысқан авторлардың еңбектерінің жаппай жарық көруімен ерекшеленеді. Шынтуайтына келгенде осы кездегі түрік ғалымдарының археология, этнография, тарих, шығыстану салаларындағы ғылыми еңбектері түгел дерлік ТТҚ-ның аясында әрі қамқорлығымен жасалғандығын атап өткен ләзім.

Диссертациялық тақырыптың мақсат-мүддесі тұрғысынан түрік ғалымы Ахмет Қанлыдеренің «Orta Asya Türk Tarihine Dair Umumi Eserler» («Орта Азия түркі тарихына қатысты жалпы еңбектер») атты еңбегі мақала форматында жазылғанымен тиісті зерттеулерді молынан қамтығандығымен және оларды тақырыптық-проблемалық принцип бойынша дәйекті талдауымен ерекшеленеді. Мысалы автор біраз түрік ғалымдары назар аудара бермейтін мәселе – Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдени дәстүрлері мәселесінің біраз аспектілерін зерттеген Түркия ғалымдарының еңбектерімен қатар еуропалық ғалымдардың зерттеулеріне де аналитикалық шолу жасайды. Оның ойынша, алғашқыда Батыс елдері ғалымдарының Орталық Азиядағы түркі халықтары жөніндегі еңбектеріне қытайтану (синология) саласының бір бағыты болып

табылатын «қытайлық» түркология ғылымы біршама ықпал етті. Осыған байланысты түрік ғалымы төмендегідей ой-тұжырым айтады: әуелде христиан дінін таратушы – еуропалық миссионерлер (әлбетте қытай тілін жетік меңгерген) Қытай мәдениетінің әртүрлі қырлары туралы энциклопедиялық мәліметтермен қатар, көшпелі халықтарға да байланысты тарихи, этнографиялық, демографиялық мол ақпараттар жинақтады. Бұл жайт еуропалық ғалымдардың қытай тіліне деген қызығушылығын туғызды. Өйткені қытай тілін меңгеру ғана оларға Қытайдың ғана емес, осы елдегі басқа этностардың, соның ішінде түркітілдес халықтардың тарихын, мәдениетін, ділін, тілін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік ашар еді [7, б.15]. Аталған көлемді мақаласында ол иезуит-тарихшы Жан-Батист Ду Халде, Жозеф де Гин, Едуард Харпер, Армин Вамбери, Едуард Денисон Росс сынды батыстық тарихшылар мен орыс зерттеушісі В.В.Бартольд сынды белгілі ғалымдардың жалпы шығыстану ғылымына, соның ішінде Шығыс аймақтарын мекендейтін көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдени дәстүрлерін зерттеуге қосқан үлестеріне көңіл аударады [7, б.15–19].

Зерттеулердің өзіндік категориясына тұңғыш Президент М.К. Ататүріктің ТТҚ құрудағы және оның сан салалы ғылыми-ұйымдастырушылық, ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұқсатып жүргізудегі орны мен рөлін талдаған еңбектер жатады [10, б.151; 75-79]. Осы зерттеулер мазмұнының негізгі желісі тұңғыш Президенттің ұлттық тарихнаманың саяси-идеологиялық, педагогикалық функциясын терең парықтады дегенді теориялық және деректік тұрғыдан негіздеуге саяды.

Жұмыстың деректік негізі. Ұсынылып отырған диссертацияда Орталық Азиядағы түркітілдес көшпелі халықтардың мәдени дәстүрлері мәселелерінің әртүрлі аспектілеріне арналған түрік зерттеушілерінің еңбектері зерттелінеді. Яғни жұмыс тарихнамалық желісте жазылғандықтан оның негізгі сүйенетін деректік негізі мен негіздемесін XX ғасырдың 20-жылдарынан бергі кезеңдерде аталмыш тақырыпқа қатысты жарық көрген түрік ғалымдарының – тарихшыларының, шығыстанушыларының, этнологтарының, мәдениеттанушыларының, әдебиетшілерінің, тілтанушыларының еңбектері құрайды. Бұл ретте «түрік ғалымдары» ұғымы Осман империясы кезінде, кейін XX ғасырдың 20 жылдарынан бері Түркия Республикасында қалыптасқан түрік зерттеушілерінің жоғарыда аталған әлеуметтік және гуманитарлық ғылым салаларының үлкен тобын білдіретіндігін атап өткен жөн. Сонымен қатар Түркияның тұңғыш президенті Мұстафа Кемал Ататүрік тұсында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген түрколог ғалымдардың этникалық құрамында жергілікті түрік халқынан шыққан мамандармен бірге, жоғарыда айтылғандай, бұрынғы Ресей империясының аумағында пайда болған советтік республикалардан және XX ғасырдың екінші жартысында Қытайдан Түркияға әртүрлі себептермен, бірінші кезекте саяси факторларға байланысты қоныс аударған негізінен қазақ, башқұрт, татар, әзірбайжан, өзбек, түрікмен сынды түркітілдес елдердің де өкілдері кіреді. Бұлар өздерінің шыққан этникалық тегіне қарамастан түрікшілдікті ұстанған ғалымдар болды. Яғни түрік ғалымдарының аталмыш «кірме» тобына жататындардың баршасы өздерінің өмірлік

ұстанымдары жағынан нағыз түріктер еді. Бұл жайтты әйгілі А.-З. Уәлиди Тоғанның мысалында қисыны келіскен дәлелмен айтқан осы көрнекті ғалымның жақын досы Аустрияның белгілі шығыстанушысы Герберт Янски болды. Ол айтқандай, «Зәки Уәлиди Тоған – ұлы ғалым әрі ұлы тұлға. Сонымен бірге оның бұл екі қасиетін айтпасақ, тағы бір қасиеті бар – ол түрік...» [80, б.11]. Бұлардың басым көпшілігі, бір жағынан, саяси қызметтерімен қатар, тарих, мәдениеттану, этнология және археологиялық зерттеулермен айналысты. Осыған байланысты, мысалы, тектамыры башқұрт әйгілі ғалым әрі саясаткер А.-З. Уәлиди Тоғанның тарихи түркология саласындағы зерттеулер циклін ерекше атауға болады.

Бірінші кезекте, тақырыптың әлеуметтік-мәдени, осыдан туындайтын нысандық табиғатына байланысты этнографиялық зерттеулер қарастырылады. Бұл еңбектерде көшпелі түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеттің ерекшеліктері айқын көрініс тапқан этнографиялық материалдар зерттелінді. Осы ғылыми бағытта зерттеу жүргізген ғалымдардың ішінде Әбділқадір Инан, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған, Мұстафа Қалқан, Мұстафа Кафалы, Ибраһим Кафесоғлу, Ілияс Кемәлоғлу, Ахмет Қанлыдере және осы құралыптас сынды зерттеушілердің есімдерін ерекше атаған жөн. Олардың еңбектерінде байырғы дүниетаным, наным-сенімдер, дін, тіл, этностың тіршілік цикліне байланысты нәрестенің дүниеге келуі, қыз ұзату, келін түсіру, өлікті жөнелту және т.б. сынды түркі халықтарының мәдени дәстүрдің ең мәнді де маңызды компоненттері зерттелінеді.

Екіншіден, диссертациялық зерттеу барысында өзіндік тарихнамалық дерек ретінде ТТҚ өкілдері мен қызметкерлері құрастырған есептер мен баяндамаларды, сонымен қатар олар жазған мақалалар мен кітаптар пайдаланылды [81-89]. Осы ретте нақтылай кететін жайт – тақырыпқа байланысты жұмыстарын жазған түрік ғалымдарының басым көпшілігі Түркияның Президенті М.К. Ататүрікпен байланыста болды және ТТҚ-ның ғылыми қызметіне, сондай-ақ республиканың тұңғыш президенті тұсында орын алған қоғамдық әрі саяси оқиғаларға тікелей қатысты. Осы тұрғыдан қарағанда олардың мақалалары, естеліктері және аталмыш қоғамға байланысты баяндамалары өте маңызды әрі құнды деректер корпусы болып табылады. Алайда бұлар деректану жағынан ғана емес, ең алдымен тарихнамалық тұрғыдан өзінің танымдық тағылыммен назар аударады.

Үшіншіден, архив деректерін атап айтқанда, Татарстан Республикасының Ұлттық архиві (Қазан қ.), Ресей мемлекеттік әскери архиві (Мәскеу қ.), Башқұртстан Республикасының Орталық мемлекеттік тарихи архиві (Уфа қ.), Османлы архив (Ыстанбұл қ.) және т.б. сияқты архивтердің қорларында сақталатын материалдар пайдаланылды. Осы тұста архивтік және құралыптас мәліметтер ұсынылып отырған диссертацияда зерттелінетін ғылыми еңбектің, ең алдымен, дәлелдеу жүйесін тарихнамалық тұрғыда бағамдау мақсатымен қолданылатындығын ерекше екшеп айтқан жөн. Мысал ретінде осындай архив құжаттары, біріншіден, Түркиядағы түркітілді диаспораның қалыптасуына қатысты кейбір аспектілерді дәйектеуге, екіншіден, осы арқылы тиісті зерттеулердің маңызын көрсетуге арқау болғандығын айтуға болады. Тағы бір

көрнекі мысал: аталмыш архив құжаттарындағы тиісті ақпараттардың контекстісінде А.-З. Уәлиди Тоған және Әбділқадір Инан сынды тұлғалардың тағдырын зерттелу деңгейін саралау өзінің үлкен тиімділігін көрсетті [90-94].

Төртіншіден, бұл диссертациялық жұмыста деректік негіз ретінде түрік зерттеушілерінің тақырыптың кейбір аспектілерін ашатын естеліктері пайдаланылды. Мысал ретінде Халифа Алтайдың «Естеліктерім» атты туындысын келтіруге болады [95]. Бұл шығармада өлең түрінде хронология бойынша 1940 жылдарының аяқ шені – 1950 жылдары қазақтардың Шыңжаңнан бастап Тибет пен Үндістан, сондай-ақ Пәкістан арқылы Түркияға дейінгі сапары баяндалады, сонымен қатар жеке-жеке тараушаларында осы сапар кезіндегі орын алған оқиғалар сипатталады. Аталмыш еңбектегі тараушалардың атаулары соған айқын дәлел болып табылады, мысалы, «Алтайдан басталған көш», «Шиньхай өлкесінен Тибет арқылы Үндістанға көшу әрекеті», «Үндістанға өту», «Түркияға көшу әрекеті» және т.б. Зерттеушілердің естеліктерінде олардың өмірбаяндарына байланысты құнды мәліметтер келтірілгенімен бірге, сол ғалымдардың өмір әрі ғылыми көзқарастарының толық қалыптасуына әсер еткен факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Яғни бұл еңбектерде тарихшы-ғалымдардың әртүрлі этнография мен тарих мәселелеріне деген ғылыми ұстанымдары көрініс табатындығы деректердің құндылығын көрсетіп отыр. Сондай-ақ, түрік тарихнамасындағы белгілі зерттеушілерінің өмір жолының кейбір кезеңдерін талдайтын тұлғалардың естеліктері пайдаланылды. Нақты айтқанда, жылдар бойы Әбділқадір Инан, А.-З. Уәлиди Тоған сынды зерттеушілердің жанында болған, олармен жылдар бойы бірге қызмет еткен ғалымдар мен саяси және қоғам қайраткерлердің естеліктері талданды [58, б.344].

Қосымша деректер ретінде диссертациялық жұмыста қазақ, ресей және батыс зерттеушілерінің бұл тақырыпқа тікелей қатысы бар немесе осы мәселенің кейбір қырларын қозғайтын еңбектері де тиістісінше мол пайдаланылды.

Диссертациялық жұмыстың географиялық ауқымы. Зерттеудің кеңістігі қазіргі Қазақстан, Түрікменстан, Қарақалпақстан және Қырғызстан аумағын қамтиды. Бұл этностардың (әлбетте Орталық Азияның түркітілдес халықтарының барлығын да) тарихы, мәдениеті көне дәуір мен орта ғасырларда осы кеңістікте тіршілік құрған ежелгі түркілер, қимақтар, қыпшақтар, оғыздар және басқа да көшпелі түркі тайпаларының тарихи-мәдени мұрасымен сабақтасып жатыр. Мұндай кеңістік ауқымы зерттеу жұмысының этно-тарихи деректерін кешенді түрде қарастыруға, қазіргі түркі халықтарының тарихи тамырларын тереңірек пайымдауға және олардың саяси-әлеуметтік дамуының тарихи сабақтастығын ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу нысанының географиялық ерекшеліктерін айқындау Орталық Азиядағы этномәдени үрдістердің өзара ықпалдастығын, және де аймақтар бойынша халықтардың тарихи байланыстарының тұтастығын ғылыми тұрғыда негіздеуге жол ашады.

Осы ретте төмендегі этнонимдердің семантикалық ара жігін, яғни әрқайсысының қолданыс аясын анықтаудың қажеттілігі туындайды. Ең алдымен, диссертацияда «түркі» ұғымының мазмұны диссертацияның арнайы

тараушасында нақтыланады. Дегенмен осы тұста дәйектейтін бірер жайт – қазіргі қолданыста «түркі» ұғымы қазақтар, өзбектер, қырғыздар, түрікмендер, түріктер және басқа да халықтарға, сондай-ақ оларға қатысты этномәдени, әлеуметтік-экономикалық және саяси-институционалдық құбылыстарға қатысты кең мағынада қолданылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, «түркі» атауы алғаш рет VI ғасырдың ортасында Түркі қағандығын құрған бірлестіктің политонимдік мәнді этнонимі ретінде қолданылды. Кейіннен осы атаудың қырғыз, қыпшақ, бұлғар және басқа да ру-тайпалардың этносаяси болмыс-бітімін айқындайтын әрі айғақтайтын ортақ политонимдік реңкі түпкілікті орнықты [96, б.7]. Ал «түрік» ұғымы Түркия Республикасының мемлекет құрушы халқын білдіретін этноним әрі политоним мәнді категория ретінде қалыптасты. Бірақ қазіргі түрік тілінде осы екі атаудың жазылуында айырмашылық жоқ болғандықтан әртүрлі жағдайда олардың әрқайсысының қолданыс аясын пысықтау мақсатында қосымша детерминатив-сөздер қолданылады. Мысалы «Kazak Türkleri» («қазақтар», сөзбе-сөз аударғанда «қазақ түріктері»), «Anadolu Türkleri», «Türkiye Türkleri» («түріктер» – «Анадолы түріктері», «Түркия түріктері»), «Özbek Türkleri» («өзбектер» – «өзбек түріктері») және т.б. Осы этностардың тілдеріне де қатысты айтылған жайтты ескерген жөн, мысалы, «Kazak Türkçesi» («түрікше», «түрік тілі», сөзбе-сөз аударғанда «қазақ түрікшесі») және т.б.

Тақырыптың хронологиялық шеңбері. Диссертацияда қарастырылып отырған Орталық Азияның түркітілдес көшпелі халықтардың дәстүрлеріне байланысты тарихшылар, қоғамтанушылар, мәдениеттанушылар, фольклортанушылар, тілтанушылар, өнертанушылар сынды шығыстанудың іргелі бағытында зерттеу жүргізген түрік ғалымдарының XX ғасырдың 20-жылдарының екінші жартысынан бергі жазылған еңбектері зерттелінеді.

Түрік тарихнамасының дамуына орыс, советтік ғалымдардың, сондай-ақ АҚШ және Еуропа ғалымдарының шығармалары да елеулі әсер еткендігін ерекше атап өткен ләзім. Түрік зерттеушілерінің Орталық Азия халықтарының, соның ішінде түркітілдес этностардың тарихы, саяси құрылымдары, мәдениеті сынды іргелі мәселелерге арналған тиісті шетелдік зерттеулерге, соның ішінде, әсіресе, ресей және совет, әлбетте Қазақстан ғалымдарының тиісті еңбектеріне ерекше назар аударылатындығы сондықтан [97]. Айтылғандардың тағы бір көрнекі дәйектемесі ретінде В.В. Бартольд [98], Г.Е. Грумм-Гржимайло [99], А.Н. Самойлович [100-102] және т.б. халықаралық түркология ғылымына өшпес үлес қосқан тағы басқа да орыс ғалымдарының негізгі еңбектерінің түрік тіліне аударылғандықтарын айтуға болады. Яғни түрік зерттеушілерінің басым көпшілігі Ресейде және содан кейінгі кезеңде СССР-дағы шығыстану ғылымының, соның ішінде түркологияның қарқынды әрі сапалы деңгейде дамығандығын мойындайды. Мысал ретінде көрнекті түрік ғалымы Мұстафа Өзбаштың төмендегідей бағамдамасын келтірелік: «Ресейдегі шығыстану ғылымы патшалық дәуірде де, кеңестік дәуірде де өте маңызды деңгейге жеткені белгілі...» [103, б.147]. Осы айтылғандардың контекстінде бұл мәселеге тікелей қатысты қазақ-совет, ресей-совет (яғни советтік) және Еуропа мен АҚШ зерттеушілерінің шығармалары да тарихнамалық тұрғыдан талданылатындығы

түсінікті жайт болса керек. Осы қисын тұрғысынан дәйектей кететін аспект – диссертацияда советтік және еуропалық және АҚШ зерттеушілер еңбектерінің тек түрік тарихнамасында тікелей пайдаланылғандары ғана қарастырылады. Бұл жайтты аталған «шетелдік» ғылыми дәстүрдің түрік тарихнамасының, соның ішінде аталмыш мәдени дәстүрлер мәселесін Түркияда зерттелу үрдісінде айрықша рөл атқарғандығымен түсіндірген ләзім. Тағы бір ескерер жайт – диссертациялық зерттеудің жоғарыда көрсетілген мақсат-міндеттерінен туындайтын мәселелер бір бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы үш тарихнамалық кезеңге жіктеліп қарастырылады. Бірінші кезең өткен ғасырдың 20–40 жылдарының алғашқы жартысына дейін созылды. Екіншісі – аталмыш жүзжылдықтың 40-жылдарының екінші жартысынан бастап 80-жылдың басына дейінгі кезеңді қамтиды. Үшінші тарихнамалық кезеңге XX ғасырдың аталған 80-жылдан бері басталған үстіміздегі уақытқа дейінгі аралық жатады.

Қарастырылып отырған түрік тарихнамасындағы белгілі шарттылықпен М.К. Ататүрік дәуірі деп атауға әбден болатын алғашқы тарихнамалық уақытта осы айтулы ірі мемлекеттік тұлғаның тікелей бастамасымен, тіпті басқаруымен түріктің әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар салаларының, соның ішінде ұлттық тарих ғылымының институционалдық негізі – «Түрік тарих қоғамы» («Türk Tarih Kurumu») мен «Түрік тіл қоғамы» («Türk Dil Kurumu») сияқты ғылыми-зерттеу институттары ашылды. Сонымен бірге тарихнамалық үрдістің сапалы әрі қарқынды дамуының іргелі факторларының бірі де, бірегейі болып табылатын әртүрлі форматтағы арнайы ғылыми журналдар осы кезеңде пайда болып қалыптасты. Бірер көрнекі мысал ретінде Түркия Республикасындағы тарихи зерттеулердің нәтижелері түзілген Түрік тарих қоғамының «Belleten» атты журналын айтуға болады. Осы аталмыш институционалдық факторлар және осылармен өзара себеп-салдарлық байланыста уақыт өткен сайын қарқынды дами бастаған сан салалы ғылыми зерттеулер, сөз жоқ, ғылымтануда өзіндік рефлексия (self-reflection) деп аталатын ғалымдардың өзін-өзі кәсіби идентификациялау жайтының (мысалы, «мен тарихшымын», «біз тарихшымыз» деген сияқты) орныгуына алып келді. Осы тарихнамалық үрдісте әртүрлі ғылыми конференциялар мен симпозиумдар сынды ғылыми форумдардың да ұйымдастырылуы үлкен рөл атқарды. Сонымен кәсіби деңгейдегі түрік қоғамдық ғылымдары, соның ішінде елдің саяси тыныс-тіршілігінде өзіндік идеологиялық функция атқарған түрік тарихнамасы Ататүрік кезеңінде қалыптасты.

Осы тарихнамалық уақыт аралығында жарыққа шыққан түрік ғалымдарының еңбектері осы кезеңдегі Түркия Республикасының негізін қалаушы әрі тұңғыш президенті Мұстафа Кемал Ататүріктің тікелей бастамасымен және жетекшілігімен түрік қоғамының барлық деңгейлерінде, соның ішінде мәдени салада да, жүргізілген реформалардың барысы мен нәтижелерін, жоғарыда айтылғандай, «ізін суытпай» талдауға арналған. Соның ішінде зерттеушілердің, әсіресе, назар аударған проблемасы түрік этносының мәдениеті, мәдени дәстүрі болды. Себебі М.К. Ататүрікті және оның саяси серіктестерін жаңадан институционалдық, саяси, экономикалық өзгеріске түскен

түрік қоғамы үшін сан жылдық тарихы бар мәдени дәстүрді қолдану қажет пе, қолданғанда осы құрылымның қандай элементтерін пайдалану керек деген мәселенің қатты толғандырғандығы соншалықты, бұл проблема кезек күттірмейтін аса өзекті саяси маңызға ие болды [104-108]. Осы мәселені шешу мақсатында тұңғыш президент тарапынан ғалымдарға мәдениетті, мәдени дәстүрді жан жақты зерттеуге пәрмен берілді. Осылайша мәселені әр қырынан қарастырған әр деңгейдегі басылымдар пайда болды [55, б.188; 56, б.305]. Алайда осы уақыттағы тек мәдени дәстүрге арналған басылымдар ғана емес, түрік қоғамының басқа да салаларын зерттеуге арналған жарияланымдар осы реформалардың тікелей куәгерлердің немесе қатысушы-акторлар – саяси қайраткерлердің шығармалары болып табылады. Олай болса бұлар осы кезеңдегі түрік тарихнамасы М.К. Ататүрік реформалары аясында қалыптасқандықтан тарихи-публицистикалық жанрда жазылған еңбектер тобына жатады. Басқаша айтқанда зерттеу субъектілері (ғалымдар) мен зерттеу объектілері арасындағы, әсіресе, тарих (шығыстану) саласындағы шынайы ғылыми зерттеулерге мейлінше қажетті тарихи дистанция болған жоқ. Бұл жайт қарастырылып отырған кезеңдегі еңбектерге публицистикалық сипат береді [109,110]. Сонымен осы кезеңдегі түрік қоғамының әр саласында жүргізілген саяси, экономикалық, мәдени реформалармен тікелей байланыстылығы осы еңбектердің құрылымының, методологиялық ұстанымдарының деректік негізі мен негіздемесінің, мазмұнының басты ерекшеліктері болып табылады. Дегенмен осы уақытта жазылған еңбектер, түрік тарихнамасының дамуында, әсіресе, оның деректік негізінің қалыптасуы тұрғысынан өзіндік үлкен рөл атқарды. Ғылымда еңбектердің алғашқы осы тобының тарихнамалық маңызымен қатар деректік құндылығының жоғары бағаланатындығы сондықтан. Сол кезеңдегі сан алуан реформалардың тарихына арналған еңбектер мазмұны Түркиядағы ғылым, білім, мәдениет және саясат салаларында жүрген үдерістерге ықпал еткен әлеуметтік, экономикалық, институционалдық және мәдени факторлардың күрделі әрі қайшылықты сипатын айқындауға мүмкіндік береді [111]. Осы факторлардың ішінде Түркия Республикасындағы мәдениет пен білім және ғылым саласындағы, әсіресе осы кезде түбегейлі өзгеріс үстінде болған қоғамдағы үлкен идеологиялық пәрменге ие болған түрік тарих ғылымының дамуына соны серпін берген әйгілі ТТҚ-ның елдегі ең ірі де беделді ғылыми мекемелердің бірі ретінде қалыптасуына әсер еткендігі жөніндегі түсінікті біршама нақтылайды [52]. Бұл ретте ерекше ескерер жайт – түрік тарихнамасының «Ататүрік дәуіріндегі» дүниеге келген монографиялық және мақалалық форматта жазылған еңбектердің күллісінде мәдени дәстүр мәселесі тікелей зерттелінбейді. Бұл тақырып осы кезеңдегі зерттеушілердің шығармаларында Ататүріктің бастамасымен жүзеге асырылған саясат, экономика және мәдениет салаларындағы реформалардың негізгі бағыттарының, олардың нәтижелерінің контекстінде қарастырылады [112-119].

Сонымен, ресей зерттеушісі П. Шлыковтың айтуынша, көпұлтты мен көпдінді Осман империясы кезеңінде мұсылман және христиан халықтарын, сондай-ақ яһудилерді біріктіруге бағытталған османизм әрі панисламизм

идеологиялары іс жүзінде дәрменсіз болып шықты [120, б.140-141]. Сайып келгенде Ататүріктің билік құрған заманында және одан бергі түрік қоғамында қалыптасқан қолайлы әлеуметтік-экономикалық, институционалдық, мәдени һәм саяси ахуал Зия Гөкәліп сынды түрік зиялы қауым өкілдерінің Түркияның тарихы мен мәдениетіне жаңа тұрғыдан қарауына жағдай жасады [121, 122].

Осы кезеңде отандық және шетелдік шығыстанушылар көшпелі халықтардың, ең алдымен скифтер, ғұндар, түріктер, арабтар, селжұқтар, моңғолдар және т.б. халықтардың тарихын зерттеу ісінде іргелі жұмыс атқарды. Осыған байланысты, әсіресе, В.В. Бартольд [123], В.А. Гордлевский [124], С.Д. Асфендияров [125], А.П. Чулошников [126], және басқа да осы кезеңдегі ғалымдарының еңбегі ерекше маңызды [127-129]. Бірақ зерттеушілердің бұл тобының еңбектерінде көшпелі этностардың саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-шаруашылық сынды мәселелерді зерттеуге басымдылық беріледі. Осыған байланысты жалпы тақырыптың өзі, тіпті оның аталмыш зерттеулердің дәлелдеу жүйесін дәйектеуге қажетті кейбір аспектілері (мысалы, қазақтың дәстүрлі тұрмыстық мәдениетінің компоненттері) үстірт қана атап өтіледі. Дегенмен осы уақытта Орталық Азиядағы түркітілдес көшпелі халықтардың, мысалы советтік утилитарлық саяси-әлеуметтік һәм экономикалық-шаруашылық жүйеге көше бастаған қазақ халқының тұрмыстық мәдениетіне арналған зерттеулер де жарық көрді. Солардың ішінен көрнекті ресей этнографы Б.А. Куфтиннің «Киргиз-казаки. Культура и быт» атты әйгілі еңбегі жарық көрді [130]. Қазақ этносының тыныс-тіршілігінің барлық саласында үстемдік жүргізе бастаған советтік тоталитарлық режимнің арнайы тапсырысымен жазылса да, мұнда тарихнамада тұңғыш рет қазақ мәдениетінің тұрмыстық саласына жататын дәстүрлі тұрғын үй, қоныстану жүйесі, этностың тіршілік циклінде атқарылатын біраз әдет-ғұрыптар аспектілері біршама егжей-тегжейлі сипатталынған. Алайда, жоғарыда шінара айтылғандай, советтік жүйенің саяси-идеологиялық сұранысын қамтамасыз ету мақсатында жазылғандықтан, бұл еңбектің ғылыми болмыс-бітімінен гөрі эмпирикалық сипаты әлдеқайда басым жатыр. Демек бұл кезеңде көшпелі халықтардың мәдени дәстүрі арнайы зерттелген емес.

Өткен ғасырдың 80 жылдың басына дейін созылған екінші тарихнамалық кезең түрік қоғамындағы келесі әлеуметтік-экономикалық, институционалдық, белгілі дәрежеде мәдени өзгерістердің бастауы болып табылатын 1946 жылдан бастау алады. Осы жылы Түркияда халықтық республикалық партияның құрылтайы өткендігі тарихтан мәлім. Құрылтайда партияның Жарғысы мен оның бағдарламасынан бұрынғы «мемлекеттік партия» туралы сөздер алынып тасталды. Бұл жайт Түркия елінің көппартиялық жүйеге көшкендігін символдайды. Алайда осы уақыттан бергі өзгерістердің тағдыр-талайы ұзақ болған жоқ. 1980 жылдың қыркүйек айында Түркияда генерал Кенан Еврен бастаған мемлекеттік төңкеріс болып өтті. Нәтижесінде елде әскери режим орнықты. Осындай аласапыран саяси оқиғаларға қарамастан бұл кезең Түркиядағы ғылыми зерттеулердің ауқымы кеңейе түскендігімен ерекшеленеді. Жоғарыда есімі аталған зерттеуші Жан Танқыт Есмен айтқандай, осы уақытта

түріктің тарихнамалық инфрақұрылымында ТТҚ-дан басқа Түркияда Ыстанбұл және Анкара университеттерінің тіл және тарих-география факультеті сияқты көптеген ғылыми орталықтар пайда болды [74, б.125].

Сонымен осы тарихнамалық кезеңдегі біраз ғалымдардың ғылыми жарияланымдарының жоғарыда аталған ТТҚ сан салалы функциясының жекелеген аспектілерін ғана қамтитындығына көз жеткізу қиын емес.

Үшінші кезең өткен ғасырдың 80-жылдарынан кейінгі уақытты қамтиды. Жан Танқыт Есменнің деректік тұрғыдан қисынды пікірінше, 1980 жылдан кейінгі уақытта Түркиядағы шығыстану саласындағы ғылыми жұмыстарының нысандарының проблемалық-тақырыптық диапазоны одан әрі кеңейіп, жоғарыда айтылған университеттік екі ғылыми орталықтың зерттеу дәстүрлерінің орныққандығымен сипатталынады [74, б.130]. Осы зерттеушінің қарастырылып отырған еңбегінің ден қоярлық сипаты сонда, онда автор Ахмет Ташағыл, Бахаеддин Өгел, Ибраһим Кафесоғлу, Әбділқадір Инан, Ақдес Нимет Құрат сынды белгілі түрік тарихшыларының еңбектеріндегі көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне байланысты бөлімдеріне арнайы талдау жасап, мәселені зерделеу деңгейін бағамдайды. Бұл ретте автор Ахмет Ташағылдың жұмыстарына арнайы тоқталғандығын атап өткен жөн. Оның пікірінше, ғалымның көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты деректерге жіті талдау жасауы оның ғылыми еңбектерінің ең ұтымды қыры болып табылады. Сонымен бірге Жан Танқыт Есмен әсіресе Ахмет Ташағылдың теориялық мәселелерге де ерекше көңіл бөлгендігіне назар аударады. Сөйтіп Ахмет Ташағылдың ғылыми еңбектеріне тарихнамалық талдау жасау негізінде Жан Танқыт Есмен келесідегідей ой-тұжырым жасайды: түрік тарихи зерттеу (шығыстану) дәстүрінде енді «шынайы дерекке қол жеткізу, шынайы деректен мәліметтер алу, шынайы мәліметтерді нақты ғылыми саралау» («doğru kaynağa ulaşabilme, doğru kaynaktan doğru bilgi üretme, doğru bilgiden doğru yorum yapabilme») сынды тарихнамалық жайттар өзекті мәселелердің біріне айналды [74, б.136]. Осы ретте ерекше назар аударарлық бірер жайт – Жан Танқыт Есмен мақаласында көтерілген қазіргі күн тәртібіндегі өзекті теориялық-методологиялық һәм деректану мәселелері көбінесе көне түркілер, ұйғырлар сияқты көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеу дәстүрінің негізінде айтылады. Мұны ғалымның осы еңбегінің мақсат-мүддесі тек көне түркілер тарихы мен мәдениетіне арналғандығымен түсіндіруге болады. Осыған байланысты автор көне дәуірдегі көшпелі түркілердің бүкіләлемдік тарихтағы орны мен рөліне көңіл бөледі. Автордың тарихнамалық желіске құрылған осы мақаласының тақырыптық шеңбері аталған мәселелермен, ал хронологиялық диапазоны VI–VIII ғасырлармен шектелгендігі сондықтан болса керек.

Қазіргі түрік тарихнамасындағы еңбектердің бір бөлігі XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап Қытайдың толық әскери бақылауына өткен Шығыс Түркістаннан және 30-жылдарының бас кезеңінде Қазақстаннан Пәкістан арқылы Түркияға барып қоныстануға мәжбүр болған қазақтардың мәдени дәстүрлеріне арналады. Бұл ретте Түркияда көшпелі түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың этникалық тарихы мен дәстүрлі мәдениетіне тікелей

арналған немесе осы тақырыптың жекелеген аспектілерін қаузайтын еңбектердің арасында Әбдуақап Қараның «Türkiye'deki Kazaklar Hakkında Araştırmalar» («Түркиядағы қазақтар туралы зерттеулер») деп аталатын көлемді мақаласының орны ерекше десек асырып айтқандық болмайды. Осыған байланысты айта кетер жайт – автор аталмыш мәселенің тарихнамалық аспектілеріне де баса назар аударады. Сонымен бірге автор қазақтардың Түркияда қоныстану тарихына талдау жасау барысында осы үрдісті төрт кезеңге бөліп қарастырады:

1. «Қазақ» мәселесінің күн тәртібіне шығуы (1952–1960 жж.);

2. Түркиядағы қазақ зиялыларының 1960–1980 жж. аралығында түрік халқына арналған қазақтар туралы ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектерінің жарық көруі;

3. Түркиядағы қазақтар тұрмысының және олардың қоғамдағы талап талғамға бейімделу барысының 1980–1993 жылдары зерттелуі;

4. Түркиядағы қазақ зиялыларының 1993 жылдан кейін қазақтар туралы Қазақстанға арналған ғылыми әрі ғылыми-көпшілік еңбектері.

Сондай-ақ Әбдуақап Қара өзінің мақаласында Түркиядағы зерттеушілердің II дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңдегі Қытайдан Түркияға қоныс аударуға мәжбүр болған қазақтарға қатысты еңбектерге шолу жасайды. Соның ішінде автор Саадет Шағатай, Хызырбек Гайретуллах сынды авторлардың еңбектерін талдай отырып, батыстық зерттеушілердің де (мысалы Ингвар Сванберг, Марк Кирхнер) осы мәселеге елеулі үлес қосқандығын атап өтеді. Бірақ автор осы мақаласында Шыңжаң қазақтарының саяси тарихына басымдық бергендігі байқалады. Ал қарастырылып отырған тақырып тұрғысынан келгенде автордың еңбегінде қазақ диаспорасының өзіндік төлтума мәдени дәстүрінің кейбір аспектілерін шолу деңгейінде болса да қаузап өткендігі ден қойдырады [131, б.545–554].

Нақты ғылыми зерттеулермен бірге Әбдуақап Қара түріктің ғылыми және ғылыми-көпшілік ортасына арнап Қазақстанда жарық көрген қазақ тарихы, этнографиясы, соның ішінде дәстүрлі мәдениеті жөніндегі еңбектерді түрік тіліне аударғандығымен беделге ие болды. Мысал ретінде оның Түркияда Қазақстанда жарияланған «Ежелгі дәуірден бүгінге дейінгі Қазақстан тарихы» атты еңбекті «Eski Devirlerden günümüze Kazakistan ve Kazaklar» («Ежелгі дәуірден бүгінге дейін Қазақстан және қазақтар») деген жаңа атаумен түрік тіліне сәтті аударғандығын айтуға болады [132, б.328–355]. Бұл тұста К.Акишев, М.Х. Асылбеков, Б.Е.Көмеков, М.Қ. Қозыбаев, К.А. Пищулина, Ж.Б. Абылхожин сынды көрнекті ғалымдардың осы көлемді ұжымдық еңбегінде қазақтың мәдени дәстүрлеріне де бөлек тарау арналғандығын ерекше екшеп айтқан жөн. Еңбектің осындай архитектоникалық құрылымы авторларға түрік жұртшылығына қазақтың тарихы мен дәстүрлі мәдениетін жаңа қырынан танытуға және насихаттауға үлкен мүмкіндік ашты. Сонымен бірге Түркияда соның ішінде қазақ мәдени дәстүріне арналған арнайы бөлімдері бар қазақ тарихшылары жазған мақалалар жинақтары да түрік тілінде жарияланып тұрады [133]. Осыған қоса Түркияда Батыс Еуропа елдері ғалымдарының, соның ішінде, АҚШ зерттеушілерінің көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне арналған

еңбектері де түрік тіліне жарық көріп отырады. Мысал ретінде жылдар бойы Түркияда профессор болып зерттеулер жүргізген, түркі халықтарының, соның ішінде Орталық Азия халықтарының тарихына арналған еңбектердің авторы, түркі халықтары тарихы мен мәдениеті саласындағы белгілі американдық ғалым Питер Б. Голденнің «Dünya Tarihinde Orta Asya» («Дүниежүзі тарихындағы Орта Азия») деп аталатын еңбегін келтіруге болады [134].

Әртүрлі халықтардың тарихы мен этнографиясын зерттей отырып, XIX және XX ғасырдың басындағы көптеген ресей ғалымдары көшпелі тіршілік құрған этностардың шығу тегі, шаруашылықтың әрбір этносқа тән типтері, олардың қоғамдық қатынастар жүйесіндегі негізгі әлеуметтік субъектілер (мысалы, бай, кедей, би, болыс және т.б.) сияқты, сондай-ақ отбасылық тұрмыстың кейбір аспектілерін ғана қамтыды. Бірақ бұл зерттеушілердің аталмыш және осы құралыптас басқа да мәселелерге байланысты «дәлелдеу жүйелері» эмпирикалық деңгейден аса алмады. Кейін кейбір ғалымдар, мысалы, Г.Е. Марков, бұл жайтты, ең алдымен, нақты материалдың жетіспеушілігімен түсіндіруге тырысты [33, б.220-224].

Қарастырылып отырған мәселенің тарихнамасына, сөз жоқ, өткен ғасырдың 50 жылдардың аяқ шені – 80 жылдары қазақ және ресей ғалымдар үлкен үлес қосты. Солардың ішінде С.Е. Толыбеков [135], Х.А. Арғынбаев [136], С.И. Вайнштейн [137,138] сынды зерттеушілерді ерекше атап өткен жөн. Зерттеулердің осы қатарына 1980 жылы жарық көрген «Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков» деп аталатын ұжымдық монографияны жатқызуға болады. Бұл еңбектерінде совет дәуіріне дейін көшпелі тіршілік кешкен түркітілдес этностардың мәдени дәстүрлері толық зерттеу нысаны ретінде арнайы зерттелмесе де, олардың біраз бағыттары, мысалы мал шаруашылығына байланысты наным-сенімдері, әдет-ғұрыптары, халықтық зоотехния мен ветеринария сынды мәселелері талданды. Соның ішінде Г.Е. Марковтың әлемнің бірнеше тілдеріне аударылған «Кочевники Азии» атты әйгілі көлемді еңбегінің орны ерекше. Монографиялық форматта жазылған бұл зерттеуде автор советтік және шетелдік әдебиеттерде алғашқылардың бірі болып көшпелі тіршіліктің генезисі мен тарихи тағдырлары көне сақ дәуірінен – ежелгі номадизмнің дәурені жүрген уақыттан бастап XX ғасырдың басына дейінгі хронологиялық аралықта қарастырылады. Автор көшпелілердің Орталық Азия халықтары тарихындағы орны мен рөліне, олардың көшпелі шаруашылықта ұйымдастырудың және ұқсатып жүргізудің өзіндік әдіс-тәсілдеріне, сонымен бірге номадтардың әртүрлі таксондық деңгейдегі әлеуметтік ұйымдарының (ру, тайпа, этнос, сондай-ақ тек қазақ көшпелі тіршілігіне тән жүздік бірлестік және т.б.) құрылымдары мен функцияларына талдау жасайды. Бұл еңбекке деген түрік ғалымдарының, соның ішінде шығыстанушылардың күні бүгінге дейін ғылыми ынтасы әсте төмендеген емес. Дегенмен ғалымның методологиялық ұстанымы сол кезде советтік мемлекеттік жүйеде үстемдік құрған марксизм-ленинизм саяси-идеологиялық парадигманың шеңберінде қалып қойғандықтан, сөз жоқ, осынау, көрнекті зерттеуші өзінің аталмыш монографиясында ғана емес, басқа да әртүрлі форматтағы зерттеулерінде, әсіресе көшпелі социумның қалыпты тіршілігінің

табиғатын дәл көрсететін әрі механизмі болып табылатын қоғамдық қатынастардың, олардың институттарының, сондай-ақ осы шаруашылық-мәдени харекет субъектілерінің тарихи негізделген ғылыми образын жасауға дәрменсіз болып шықты.

Қарастырылып отырған диссертациялық тақырыптың нысаны мен методологиясы тұрғысынан кейін орыс тілінде жарық көрген еңбектердің арасынан, сөз жоқ, халықаралық деңгейде үлкен ғылыми беделге ие болған ресей ғалымы С.И. Вайнштейннің іргелі зерттеулері ерекше ден қойдырады. Бұл еңбектердің құндылығы сонда, ғалым онда Орталық Азия көшпелілеріне ортақ материалдық игіліктердің, соның ішінде, мысалы номадтардың тіршілікқамы жүйесінде шешуші рөл атқарған компоненттердің бірі де бірегейі киіз үй, мініс аттың ертұрманы, тұрғын үй жабдықтары және осы құралыптас көшпелі ортада тіршілікті ұқсатып жүргізуге аса қажетті басқа да компоненттердің генезисі мен эволюциясына зерттеу жүргізеді [137, б.115-120; 138, б.10–11]. Ғалымның зерттеу жұмысының дәлелдеу жүйесінің ден қойдырар қисынына қарағанда, ортаазиялық көшпелілердің барлығына ортақ шаруашылық-мәдени типтің құрылымының да, осы құрылымның элементтерінің де (бірінші кезекте тіршілікқамы жүйесінің компоненттері) біздің жыл санауымыздың VI–VIII ғасырлар аралығында толық қалыптасты. Одан әрі зерттеуші осы құрылым мен элементтердің белгілі бір этносқа тән этникалық реңкке, ерекшеліктерге ие болу үрдісі басталды. Этнология ғылымында этностену деп аталатын бұл үрдіс көне түрік этногенезінің хронологиялық циклдарымен мейлінше үйлесімді шендеседі [139, 140].

XX ғасырдың 90-жылдарының басында советтік жүйе тарих сахнасынан кеткеннен кейін С.И. Вайнштейннің жарық көрген тағы бір «Мир кочевников центра Азии» атты көлемді монографиясында жоғарыда аталған мәселелер деректік жағынан да, методологиялық тұрғыдан да әжептәуір толықтырылып нақтылана түсті [34, б.18-25].

Қазіргі уақытта зерттеу тақырыбына арналған тарихнамалық еңбектердің ішінде қазақ халқының диаспорада, мысалы, Түркияда тұратын кейбір топтарына арналған еңбектерді атауға болады. Түркиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуы мәселесінің жекелеген аспектілерін қозғайтын көптеген қазақ, түрік, жапон, сонымен қатар Батыс елдері зерттеушілерінің мақалалары мен монографиялары басылып шықты [141-153]. Ол еңбектер көбінесе тарихи аспектілерге, яғни XX ғасырдың 40–50 жылдарының бас кезеңінде Шығыс Түркістандағы қазақтар мекендеген территорияларда орын алған саяси оқиғаларды, Шыңжанды тәрк етіп Үндістан мен Пәкістанға, бұдан әрі Түркияға кетуге мәжбүр болған қазақтардың тарихын зерттеуге және т.б. мәселелерге арналған. Мысалы, Г.М. Мендикулованың еңбегінде аталған бағыттардан бөлек, Түркия үкіметінің Түркияға келген қазақтарды қоныстандыруға қатысты шешімдері мен әрекеттері талданған. Қазақтардың мәдени дәстүрлеріне байланысты мәселелер шолу түрінде болса да қарастырылған [154].

Түрік қазақтары тобының қалыптасуы мәселесінің тарихнамалық аспектілері Б.Б. Актайлак, М.С. Ибраемова, Д.С. Муталова и Б.Б. Баишова сынды қазақстандық авторлардың еңбектерінде де қаузалды. Олардың мақаласында бірқатар түрік зерттеушілерінің, соның ішінде Хасан Оралтай, Хызырбек Гайретуллах, Халифа Алтай сынды авторлардың еңбектерінде Түркия қазақтарының қалыптасуы, қазақтардың түрік қоғамындағы орны мен рөлі сынды мәселелер талданады [155]. Осы ретте, әсіресе ден қоятын жайт – бұл еңбектерде қазақтардың мәдениеті тақырыбы да біршама қарастырылады. Тағы бір назар аударатын А.Б. Жолмаханованың мақаласы «шетелдік қазақ әдебиетінің» Халифа Алтай және Хасан Оралтай сынды негізгі өкілдерінің әдебиет саласындағы шығармашылық қызметтерімен таныстырады [156]. Ал А. Әбуева, Н. Байғабылов, М. Әбдікәкімова, С. Әубәкірова және Г. Асылхананованың бірлесіп жазған мақала көбінесе Түркиядағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жай-күйіне арналғанымен, онда Түркия қазақтарының тарихы да қысқаша болса да сөз болады. Атап айтқанда, мақалада Қытайдағы қазақтардың XX ғасырдың 30-жылдарында Шыңжаннан ішкі Қытайдың Гәнсу мен Синхай аймақтарына мәжбүрлі көшуі, олардың Үндістанда түрік консулымен кездесуі, сондай-ақ Түркияның премьер-министрі Аднан Мендерес болған кезде (XX ғасырдың 50-жылдарының бас кезеңі) Пәкістан мен Үндістандағы қазақтардың Түркияға көшу мәселелері де жөнінде қысқаша мәліметтер берілген [157].

Осы және осы құралыптас басылымдардың ішінде шведтің көрнекті зерттеуші ғалымы Ингвар Сванбергтің еңбегі өзінің құрылымы, категориялық-ұғымдық аппараты, тиісті материалды ұйымдастырудың археографиялық деңгейі мен дәлелдеу жүйесінің дәйектілігімен ерекшеленеді. Өйткені бұл ғалым осы еңбегінің деректік негізі ретінде Түркиядағы қазақтардың арасынан өзінің тікелей жинаған «ауызекі» мәліметтерді пайдаланады. Деректік мәліметтерді мұндай «экспедициялық» тәсілмен жинақтап жүйелеуі ғалымға, әсіресе қазақтардың ауылдық елді мекендерінің, сондай-ақ олардың Ыстанбұлда қоныстануының ерекшеліктерін екшеп көрсетуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге зерттеушінің назарынан 1950–1980 жылдары қазақтардың арасында орын алған әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени, тілдік үрдістер мәселелері тыс қалған жоқ. Ингвар Сванбергтің ерекше ыждахаттықпен тағы бір зерттеген мәселесі түрік қазақтарының партиялық-саяси ұстанымдары болып табылады. Мұны ғалымның еңбегінің осы мәселеге арналған бөліміндегі тиісті ақпараттың молдығы айғақтайды [158, б.344–354]. Еңбекте автордың қазақтардың мәдени дәстүрлері жөнінде де біршама құнды ақпарат жинағандығы айқын аңғарылады. Мысал ретінде Маниса қаласының аймағында орналасқан Салихли ауылында тұрған қазақтардың жерлеу рәсіміне байланысты жүйеленген мәліметтерді айтуға болады [158, б.392–393]. Диссертацияның мақсат-мүддесі тұрғысынан аталмыш еңбектің кіріспесіндегі Түркиядағы қазақ диаспорасының зерттелу барысының бағыты және деңгейі жөніндегі тарихнамалық шолуы ерекше ден қойдырады.

Сонымен аталған мәселенің жекелеген аспектілері көптеген ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқанымен, қазіргі түрік тарихнамасында көшпелі түркі

халықтарының мәдени дәстүрлеріне арналған еңбектердің саны да, ғылыми тереңдігі де жеткіліксіз екендігі байқалады. Бұл жайтты түрік зерттеушілерінің Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан сияқты елдерде, сондай-ақ Қытай мен Ресей аумағындағы түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін жүйелі түрде зерттеуге жеткілікті деңгейде көңіл бөлмегендігімен түсіндіруге болады. Демек қазіргі уақытқа дейін аталған өңірлерде этнографиялық, археологиялық, археографиялық, лингвистикалық (соның ішінде социолингвистикалық) және әлбетте Орталық Азиялық түркітілдес этностардың мәдени дәстүрлерінің құрылымы, функциялары жөнінде кешенді әрі дәйекті түрде ғылыми зерттеулер толықмәнді жүргізіліп отыр деуге келмейді.

Зерттеу жұмысының теориялық-методологиялық (әдіснамалық) негізі. Диссертациялық жұмыстың методологиялық негізін шығыстану және этнология ғылымдарында жасақталған «тарихнама», «мәдениет» және «мәдени дәстүрлер» ұғымдары құрайды.

Қазіргі дүниежүзілік ғылым мен іс-тәжірибеде, жоғарыда айтылғандай, дәстүр ұғымы рухани құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа беру үрдісін білдіреді [159, б. 460]. Осы ретте дәстүр атаулы, соның ішінде мәдени дәстүр ең алдымен ғасырлар бойы орныққан ұрпақаралық-этникалық байланыс жүйесі арқылы беріліп отырады. Сондықтан да мәдени дәстүр ұғымы «ұрпақтан ұрпаққа өтетін және белгілі бір қоғамда, әлеуметтік топтарда ұзақ уақыт сақталатын аңыз-әпсаналар, әлеуметтік және мәдени мұраның элементтері; сонымен бірге дәстүр әлеуметтік мұраның объектілерін де (материалдық және рухани құндылықтарды) қамтиды... дәстүр қоғамдық қағидаларды, қоғамдық тәртіпті, құндылықтарды, ой-пікірлерді, әдет-ғұрыптарды және т.б. білдіреді» [160]. Сондай-ақ дәстүрге айналған әрекеттер мен қатынастар белгілі бір мақсатқа ғана емес, бұрын болған үлгілерді қайталауға да бағытталған. Ғалымдардың айтуынша, ұрпақтан ұрпаққа дәстүр нақты іс-әрекеттер (ритуал, рәсім) немесе фольклорлық дәстүр арқылы беріледі. Сондықтан да дәстүрдегі кез келген жаңа элементтер зиянды ауытқу («вредоносное отклонение») деп сипатталады...». Осы тұста зерттеушілер төмендегідей маңызды жайтқа назар аударады. Яғни «дәстүрмен ғана шектелмейтін дамыған қоғамдарда дәстүр басқа құралдар жүйесін (мысалы, идеологиялық, соның ішінде заңдық, тәжірибелік) толықтыратын компонент болып табылады». Сөйтіп дәстүр белгілі бір тәртіп пен нормаларды заңдастыра түседі [161, б.253]. Сонымен бірге «мәдени дәстүр» ұғымы көп жағдайда «ұлттық дәстүр» ұғымымен кейде синонимдік мағынада қатар да қолданыла береді. Шынтуайтында мәдени дәстүр ұғымы «ұлттық дәстүр» ұғымының құрамдас саласы болып табылады. Демек ұлттық дәстүр қоғамдағы сақталған әлеуметтік нормаларды да қамтиды.

Белгілі советтік этнолог-ғалым Ю.В. Бромлейдің зерттеулері бойынша мәдениетті әлеуметтік-экономикалық контекстілер бойынша жіктейді. Сөйтіп аталмыш контекстуалдық тәсіл арқылы мәдениетті бірнеше типологиялық қатарға, соңғысы өз кезегінде осы «үлкен типтердің» әрқайсысына кіретін шағын типтерге («подтипы») бөлінеді. Сонымен бірге осы ғалымның айтуынша, халықтардың дәстүрлі мәденитетін зерттеу мақсатында жоғарыда аталған

контекстуалдық тәсілмен қатар «өңірлік әдіс-тәсілді» («региональный подход») де қолданғанда «жергілікті мәдениеттердің» («локальные культуры»), соның ішінде шағын этникалық және тарихи-этнографиялық бірлестіктердің («историко-этнографические общности») мәдени дәстүр ерекшелігін («жергілікті») жеке-жеке анықтап талдауға мүмкіндік ашылады [162, б.102–103]. Диссертация жазу барысында этнология (әлеуметтік-мәдени антропологиядағы) орныққан ұстаным бойынша мәдениеттің, соның ішінде мәдени дәстүрдің нормативтік, коммуникативтік және т.б. функцияларымен бірге этникалық функцияны да атқаратындығы айрықша ескерілді («этникалық кіріктіруші» («этноинтегрирующие») және «этнодифференциялаушы» («этнодифференцирующие») [162, с.108–109]. Сондай-ақ зерттеу барысында белгілі армян-совет теоретик ғалымы Э.С. Маркарянның методологиялық аса маңызды төмендегідей ой-тұжырымы үлкен демеу болды: мәдени дәстүр, – дейді автор, «сан алуан адамдар ұжымдарында кеңістік-уақыттық трансмиссия («пространственно-временная трансмиссия») арқылы орнығып жүзеге асырылатын әлеуметтік жақтан стереотиптерде көрініс тапқан топтық тәжірибе» болып табылады [5, б. 80].

Сонымен бірге диссертацияда этнология ғылымындағы «шаруашылық-мәдени типтер» («хозяйственно-культурные типы») концепциясы іргелі методологиялық парадигма ретінде жан-жақты пайдаланылды. Бұл тәсіл диссертацияда қазақтар, қырғыздар және түрікмендер сынды түркі халықтардың шаруашылық-мәдени харекетінің олардың әрқайсынына тән ерекшеліктерін түрік ғалымдардың еңбектеріндегі зерттелу деңгейін анықтауға мүмкіндік берді [162, б.111–112]. Бұл ретте ғалымның пайымдауынша, ұжымдық тәжірибе стереотипке, яғни өмірде дағдылы, дәстүрлі жолмен қайталанатын барлық әрекеттерге негізделгендіктен, «мәдени дәстүр» ұғымы әдет-ғұрыптар мен жосын-жоралғыларды ғана емес, дәстүрлі құқық тұрғысынан реттелетін қарым-қатынастарды да қамтиды.

Диссертацияның деректік негізі болып табылатын тиісті материалдарға контекстуалдық, концептуалдық, құрылымдық, проблемалық-тақырыптық, тарихи-нақтылық, тарихи-салыстырмалы, хронологиялық-мерзімдік принциптерге негізделген текстологиялық талдау жасалынды. Бұл белгілі бір зерттеушінің Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне арналған еңбектердегі, сондай-ақ ТТҚ-ның қызметіне қатысқан тұлғалардың баяндамаларының, есептерінің, естеліктерінің тарихи контекстісін, деректік негізін, концептуалдық және теориялық-методологиялық негіздемесін дендеп талдауға мүмкіндік берді. Тарихнамалық зерттеудің осы әдіс-тәсілдері мен принциптері ғалымдардың тиісті еңбектерін зерделеу ісіне де қолданылды. Осы ретте контекстуалдық әдіс-тәсілді қолданудың айрықша эвристикалық мүмкіндігін ерекше атап өтуге болады. Бұл тәсілдің тиімділігі сонда, ол тарихнамалық зерттеудің объектісі әрі нысаны болып табылатын кез келген ғылыми туындының жалпы қоғамның сан алуан салаларында қалыптасқан әлеуметтік-саяси мен әлеуметтік-мәдени және қоғамдық ахуалмен өзара себеп-салдарлық байланыстарын зерделеуге әрі зерттеушілердің методологиялық және

идеологиялық ұстанымдарын да айқындауға үлкен мүмкіндік ашады. Сонымен бірге контекстуалдық әдіс-тәсіл тарихнамалық үрдісті әрбір кезеңдік-хронологиялық диапазонға жіктеуге негіз болды. Осы ретте бұл әдіс-тәсіл тиісті факторлық талдау арқылы жүзеге асырылатындығын ерекше атаған жөн.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы. Диссертациялық зерттеуде төмендегідей мәселелер тұңғыш рет жан-жақты, дәйекті және жүйелі қарастырылды:

– XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап (түрік тарихнамасының «Ататүрік дәуірі») түркітілдес халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты түрік тарихнамасының инфрақұрылымы, сондай-ақ ғылыми және саяси-идеологиялық негіздері айқындалды;

– түрік тарихнамасының дамуына әсер еткен негізгі факторлар (әскери, саяси, ғылыми, идеологиялық) анықталды;

– Түрік тарих қоғамының Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері жөніндегі түрік тарихнамасының қалыптасуындағы рөлі мен маңызы көрсетілді;

– түрік тарихнамасының «ұлттық» және «иммигранттық» бағыттары олардың өзара айырмашылықтары негізінде зерттелінді;

– республикалық кезеңдегі түрік тарихнамасының дамуына елеулі үлес қосқан түрік зерттеушілерінің ғылыми әрі өмір жолы қарастырылды;

– XX ғасырдың 20-жылдары – XXI ғасырдың алғашқы ширегі аралығындағы түрік тарихнамасының дамуының негізгі кезеңдері және олардың мазмұны мен ерекшеліктері айқындалды;

– түрік тарихнамасының қазіргі жағдайы мен өзгешеліктері талданды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

– түркі халықтарының (соның ішінде көшпелі түркілерінің) мәдени дәстүрлері жөніндегі түрік тарихнамасы түрік тарих ғылымының іргелі бағыттарының бірі ретінде XX ғасырдың 20–30 жылдары кезеңінде қалыптасты. Бұл кезеңде Түркия Республикасында аталмыш халықтардың тарихын және әдет-ғұрыптарын, сондай-ақ наным-сеніндерін жүйелі әрі дәйекті түрде зерттейтін ғылыми мекемелер ашылды, қалың қауымға ғылыми жаңалықтарды танытатын басылымдар құрылды, сондай-ақ археологиялық, этнографиялық һәм тарихи зерттеулермен кешенді түрде айналысатын ғылыми топтар қалыптасты;

– түрік тарихнамасындағы Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері бағытының қалыптасуына келесі факторлар әсер етті. Ең алдымен әскери-саяси фактор, яғни Осман империясының I дүниежүзілік соғыста (1914–1918) ауыр жеңіліске ұшырауы және содан кейінгі кезеңде Грекия, Франция, Италия, Ұлыбритания сияқты Еуропа елдерінің, сондай-ақ армяндардың Түркияға ашық қойған территориялық талаптардың түрік қоғамында түрік халқының, жалпы түркі халықтарының тарихына қызығушылықтың артуына, түріктердің тарихи тамырларын табу ұмтылысқа түрткі болды. Сонымен бірге бұл тарихи үрдісте идеологиялық фактордың да маңызды болғандығын айта кету жөн. Өйткені I дүниежүзілік соғысқа дейінгі және соғыс кезіндегі османизм мен панисламизм идеологиялары іс жүзінде

маңыздылығын түбегейлі жоғалтты;

– түрік тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл түрік мемлекеті атқарды. Өйткені аталмыш кезеңде Түркияда тұңғыш президент Ататүріктің бастамасымен жүргізілген бірқатар реформалардың барысында мемлекеттік билік тарих ғылымының ұйымдастырушылық, құқықтық және материалдық негіздерін қалады. Бұл үкімет деңгейінде қабылданған ресми нормативтік-құқықтық актілерде де көрініс тапты;

– әлеуметтік-саяси және идеологиялық сипаттағы әртүрлі себептерден көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеуде түрік тарихнамасында екі негізгі бағыт қалыптасты. Біріншісі – «ұлттық» түрік, ал екіншісі – «имигранттық» түрік тарихнамасы. Бұл екі бағыттың арасында шығу тегі, қалыптасу ерекшеліктері, зерттеулердің ғылыми идеологиялық бағдарлылығы, ғылыми көзқарастары және хронологиялық «мамандану» сияқты айырмашылықтар байқалады;

– түрік тарих ғылымының түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеу жөніндегі тарихнамасын үш кезеңге бөлуге болады: а) XX ғасырдың 20–30 жылдары – түрік тарих ғылымындағы Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері жөніндегі тарихнаманың ғылыми, идеологиялық, сондай-ақ ұйымдастырушылық тұрғыдан қалыптасу кезеңі; б) XX ғасырдың 40–80 жылдарының аяқ шені – аталмыш тақырыптағы түрік тарихнамасының бұдан әрі дамуы. Бірақ алғашқы кезеңмен салыстырғанда бұл кезең түрік тарихнамасындағы «қазақ» бағытының қалыптасуымен ерекшеленеді; в) түрік тарихнамасының 1991 жылдан кейінгі кезеңі тақырыптық ауқымының кеңеюмен, сондай-ақ Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы ғалымдарының арасындағы тікелей өзара ынтымақтасудың нығаюмен ерекшеленеді.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және практикалық маңызы. Зерттеу нәтижелері түркітілдес халықтардың тарихына арналған жалпылама ғылыми еңбектерді дайындау барысында дерек ретінде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, олар көшпелі қоғамдардың тарихи дамуы, дәстүрі мен мәдениетін зерделеуде әдіснамалық және мазмұндық тұрғыдан маңызды материал ретінде қарастырылады, себебі аталған зерттеу алдыңғы кезеңдерде жинақталған ауқымды ғылыми мұраның негізгі жетістіктерін жүйелеп, тұжырымдайды. Зерттеу материалдары ғылыми жарияланымдарды әзірлеуде де, оқу курстары мен арнайы пәндерді құрастыруда да практикалық маңызға ие. Тарих, шығыстану және түркітану салалары бойынша оқу және анықтамалық басылымдармен қатар, этнография, этнология, мәдени (әлеуметтік) антропология, түркі филологиясы, археология және басқа да сабақтас пәндер аясында пайдалануға ұсынылады. Жинақталған материалдар VI–X ғасырлардағы ежелгі түркілердің тарихы мен мәдениетіне қатысты ғылыми библиографияны толықтыруға және кеңейтуге елеулі үлес қоса алады.

Осылайша зерттеу барысында пайдаланылған материалдар мен деректер мемлекетаралық мәдени-гуманитарлық байланыстарды дамытуға, тарихи-этникалық мәселелерді ғылыми негізде шешуге, сонымен қатар ұлттық тарих

ғылымының теориялық-әдіснамалық базасын толықтыруға да септігін тигізеді.

Жұмыстың жариялануы мен сыннан өтуі. Диссертациялық жұмыстың тақырыбына сәйкес 8 (сегіз) мақала жарияланды. Олардың ішінде ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда – 3 мақала, Scopus деректік базасына кіретін басылымдарда 2 мақала, халықаралық ғылыми конференциялар жинақтарында 3 мақала жарияланды. Диссертациялық жұмысқа қатысты негізгі тұжырымдар республика мен шетелдердегі халықаралық конференция жұмыстары барысында баяндалып, сыннан өтті.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық зерттеу кіріспе, жеке тараушаларды қамтитын үш тарау, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі сияқты бөліктерден, сондай-ақ қосымшадан тұрады. Диссертациялық зерттеудің 1-тарауы методологиялық мәселелерге, Түркияның ең ірі ғылыми қоғамдарының бірі – түрік мәдениеті мен тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеп, насихаттайтын қоғам ретіндегі конституциялық мәртебесі бар Түрік тарих қоғамы қалыптасуының негізгі кезеңдері мен идеологиясын зерттеуге, сондай-ақ түрік тарих ғылымының қалыптасуына елеулі әсер еткен Ататүрік реформаларына арналған. Себебі аталмыш ғылыми қоғамның ғылыми жұмыстары іс жүзінде бүкіл қазіргі түрік тарих ғылымының, соның ішінде түрік тарихнамасының да қалыптасуына негіз қалады. 2-тарауда түрік тарихнамасы өкілдерінің көшпелі түркі халықтары мәдени дәстүрлерінің жекелеген аспектілерін тікелей немесе жанама қозғайтын еңбектері және зерттеу бағыттары талданған. Диссертацияның 3-тарауы қазіргі түрік тарихнамасының негізгі ғылыми проблемалары мен бағыттарына арналған. Қорытындыда бұл тақырыпты зерттеудің нәтижелері баяндалады.

1 XX ҒАСЫРДЫҢ 20 жж. – XXI ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮРІК ТАРИХНАМАСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: КОНТЕКСТ, ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

1.1 Тарихнамалық үдерістің кезеңдік тарихи контекстісі

Тұңғыш Президент М.К.Ататүріктің өзі құрған және тікелей жетекшілік жасаған Түрік республикасының зайырлы мемлекет ретінде қалыптасу кезеңіндегі реформалар мен қабылданған жобалардың іске асуының аясындағы тарихнамалық үдеріс өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Бұл ерекшеліктер осы кезеңнің тарихи контекстісінің және одан туындайтын төмендегі сан алуан факторлардың тегеуірінді ықпалымен қалыптасты.

I дүниежүзілік соғыстың (1914–1918) нәтижесінде Осман империясы ауыр әскери жеңіліске тап болған соң Шығыс Еуропа мен Таяу Шығыста жаңа геосаяси жағдай қалыптасты. Сол кезде Антанта елдерінде (Ұлыбритания, Франция, Италия), сондай-ақ Грекия сияқты кейбір шекаралас елдерде ыдырап жатқан империяның территорияларын бөліп алуға, тіпті түрік мемлекетін түбегейлі жоюға ұмтылыс байқалды. Сондықтан Анадолының ұланғайыр территорияларын Грекия мен армяндарға беру керек деген «дәлелдерін» алға тарта бастады. Мұндай геосаяси ұмтылыстың идеологиялық негіздемесі Еуропа елдерінің біраз саясаткерлері мен тарихшыларының еңбектерінде айқын көрініс берді. Олардың айтуынша, қазіргі түріктер мекендеген Анадолы тарихи тұрғыдан қарағанда жалпы түріктің жері емес, гректер мен армяндардың ежелгі мекені болып табылады. Алайда 1919–1923 жылдар аралығында Анадолыдағы қалыптасып жатқан әскери-саяси жағдай осындай идеологиялық мәнді ұстанымдардың жүзеге асырылуына кедергі болғандығын атап өткен дұрыс. Түркия Республикасының тұңғыш президенті М.К. Ататүрік басқа елдердің тарапынан Түркияға деген территориялық талаптарына байланысты қауіпті ескере отырып, түрік қоғамын жетілдіру мақсатында түбегейлі әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени және т.б. реформалар өткізді. Осылайша Ататүріктің түрік қоғамының барлық саласында жүргізген сан салалы, сан деңгейлі реформаларының нәтижесінде орныққан мемлекеттің республикалық жүйесі Түркияның мемлекеттік дербестігін толық қамтамасыз етті. Осынау ұлы саяси бастаманың басында 1923 жылғы Лозан келісімшарты бойынша Еуропа елдері Осман империясы ыдырағаннан кейінгі Түркияның жаңа шекараларын мойындауға мәжбүр болғандығын ерекше екшеп айтқан жөн. «Кемалистік реформалар» «Кемалшылдар революцияның» іс жүзіндегі жүзеге асырылуы десе де болады. Оларды жүзеге асыру құралы – Мәжілісті (Түркияның Ұлы Ұлттық мәжілісі – ТҰҰМ) (Türkiye Büyük Millet Meclisi) бақылауда ұстаған Халықтық-республикалық партия (ХРП), ал реформалар бағытының идеологиялық негізі – кемалшылдық идеясы («Atatürk ilkeleri») болды. Бұл идеологияның концептуалдық мәні, мазмұны, бағыт-бағдары және мақсаты ХРП-ның республикалық, ұлтшылдық, халықтық, мемлекетшілік, зайырлылық және революцияшылдық деген іргелі алты қағидасында айқын көрінеді. Бір бірімен

өзара себеп-салдарлық байланыстағы осынау іргелі ұстанымдар жүзеге асырылу үстіндегі «...және болашақта жасалатын реформалардың мақсаты Түркия Республикасының халқын қазіргі заманға сай ету және толық мағынада өркениетті қоғам құрудың» [163, б.260] концептуалдық және идеологиялық бағдарламалық негіздемесіне айналды. Сонымен сан алуан тарихи деректер корпусы түрік мемлекетінің, түрік қоғамының секуляризациядан кезең кезеңмен өту үрдісі төмендегідей реформаларға негізделгендігін айғақтайды: 1) сұлтандық басқару жүйесі жойылды (1.11.1922); 2) республика жарияланды (29.10.1923); 3) халифат таратылып (3.3.1924), дін ресми түрде мемлекеттен бөлінді (халиф бүкіл билігінен айырылып әулетімен бірге Түркиядан шетке шығарылды және Түркияда тұруға тыйым салынды); 3) Дін істері және вакфтар министрлігі таратылып, орнына мемлекет бақылауындағы Дін істері басқармасы мен Вакфтар Бас Басқармасы құрылды (3.3.1924); 4) барлық білім беру орындары Білім министрлігінің (Milli Eğitim Bakanlığı) қарамағына берілді [75, б.193–194]. Демек осы уақыттан бастап дін қызметшілеріне мемлекеттік істерге араласуға тыйым салынды; 5) діни мектептер (медреселер) таратылып, «Білім беруді біріктіру туралы заңға» (3.3.1924) сәйкес толықтай зайырлы сипат алды (осылайша білім беру жүйесі жас түріктер кезеңінде мемлекет бақылауына алынған жайт заңдастырылды); 6) жаңа Конституция қабылданды (20.4.1924); 7) дәруіштер ордалары (текке, завие) жабылды және барлық секталар мен тариқаттар таратылды (30.11.1925); 8) діни қызметкерлерге діни киімді күнделікті киюге тыйым салынды (оларға мешітте намаз кезінде ғана киюге рұқсат етілді) (30.11.1925); 9) Түркияны еуропаландыру үшін фес киюге де тыйым салынып, еуропалық киімдер мен бас киімдерді киюді ынталандыру іс-шаралары қабылданып (25.11.1925), жүзеге асырыла бастады; 10) кемалшылдарға дейін шариғат нормалары тек отбасылық құқық саласында қолданылса, енді Азаматтық кодекстің қабылдануына байланысты (17.2.1926) Швейцарияның Азаматтық кодексі негізге алынған бұл сала да улемдердің юрисдикциясынан алынды; 11) Италия республикасының тиісті заңнамалық нормалары мен принциптері негізінде қабылданған Қылмыстық кодекс (1.3.1926) бойынша Түркияда діни негіздегі ұйымдар құруға тыйым салынды; 12) исламды мемлекеттік дін ретінде тану нормасы алынып тасталды (10.4.1928); 13) 1925 жылдың желтоқсан айында Түркияда батыс елдерінде қолданылатын күнпарақ қабылданды; 14) 1928 ж. қараша айында Түркияда түрік тілінің барлық ерекшеліктеріне негізделген латын әліпбиі қабылданды [164, б.32; 165, б. 8]; 15) еуропалық өлшемдер мен салмақ жүйесі (26.3.1931) және тағы басқа да осы құралыптас өзгерістер енгізілді; 16) еуропалық үлгідегі, бірақ түрік мәдени дәстүрінің төлтума ерекшелігіне сәйкес «фамилиялар» енгізілді (21.6.1934) (осы үрдістің бастамасы іспеттес арнайы шешіммен ТҰҰМ Мұстафа Кемалге «Ататүрік» – «Түріктердің әкесі» деген фамилия берілгендігін қаперге саламыз); 17) жаңа гендерлік саясат бойынша, әйелдердің жағдайында да өзгерістер орын алды, енді сайлау және сайлану құқығы берілген (5.12.1934), олар саяси, қоғамдық және кәсіби қызметпен айналысу мүмкіндігіне ие болды; 18) дәстүрлі жұма орнына жексенбі демалыс күні болып жарияланды (27.5.1935); 19) Түркия

Республикасының зайырлы мемлекет екендігі жойылмайтын бап ретінде енгізілді (5.2.1937) [166, б.198-224].

Сөз жоқ, қарастырылып отырған ғасырдың 20–30 жылдары жаңа сапалы деңгейдегі түрік ғылымының, соның ішінде түрік тарихнамасының қалыптасуына тұңғыш президенттің әлеуметтік-экономикалық, мәдени, институционалдық реформалары шешуші рөл атқарды. Ататүріктің естелігіне қарағанда, ол 1924 жылы 1 наурызда ТҰҰМ-да жасаған баяндамасында қоғамдық және гуманитарлық ғылым салаларының, соның ішінде тарих пен шығыстану ғылымдарының дамуында шешуші рөл атқарған төмендегідей жайттарға да айрықша көңіл бөлгендігі аңғарылады:

– тәрбие және оқыту жүйелері бірігеді, яғни оларды бір-бірінен бөлуге болмайды. Осыны ертеңге қалдырмай жүзеге асыру керек;

– құқық саласындағы реформалар (мысалы шариғат сотының орнына еуропалық үлгідегі құқықтық институттар мен заңнамаларды орнықтыру және т.б.);

– исламды саяси құрал сипатынан айыру керек;

– қалыптасу және орнығу үстіндегі республикалық мемлекеттік құрылым сөзбұйдаға салынбай, түрік елінің бұрынғы саяси және институционалдық іс-тәжірибесіне сүйеніп отырып, жаңа заман талабына сай еуропалық үлгідегі принциптерге негізделуге тиіс. Алайда бұл ретте Түркияның сан ғасырлық өзіндік төлтума ерекшеліктері ерекше ескерілуі тиіс. Ал халық болса, республикалық мемлекеттік жүйенің институционалдық-ұйымдық принциптері мен нормаларын, концепциясын, бағдарламасын мүмкін деген барлық қарсылықтар атаулыдан қорғалуын қадағалайды. Келесі 1924 ж. 2 наурыз күні осы мәселелер парламентте талқыланып, заңдастырылды.

Диссертацияда қарастырылып отырған проблематиканың қисыны тұрғысынан жоғарыда айтылған реформалардың ішінде 1924 жылғы 3 наурыз күні халифат саяси басқару жүйесінің таратылуы нәтижесінде діннің ресми түрде мемлекеттен бөлінуі түрік қоғамындағы, әсіресе, халықтың әлеуметтік белсенділігіне үлкен дес берген іргелі фактор болғандығын ерекше атап өткен жөн. Яғни осы уақыттан бастап дін қызметшілеріне мемлекеттік істерге араласуға тыйым салынды. Сонымен бірге бұл жайт қоғамдық және гуманитарлық ғылым салаларының жаңа сапалық деңгейде дамуының да іргелі факторларының бірі де бірегейі болды. Бұл жайтты Осман империясында үстемдік құрған османшылдықтың іс жүзінде идеологиялық негізі мен негіздемесі болған панисламизмнің жоғарыда айтылған кемалшылдық реформалардың мақсат-мүддесіне кереғар болғандығымен түсіндіруге болады.

Осыған байланысты қоғамдық және гуманитарлық ғылым салаларында, соның ішінде, әсіресе Тіл және тарих саласында да іргелі институционалдық және методологиялық мәнді өзгерістер болды. Бұл өзгерістер де аталмыш ғылым салаларының түрік қоғамындағы іргелі идеологиялық функцияларына байланысты жүзеге асты. 1924 ж. 25 қарашада (Ұрым күнтізбесі бойынша 1340 ж. 12 тешринисан күні) түрік мемлекеттік және саяси қайраткері, әдебиет тарихшысы, түркітанушы Мехмет Фуад Көпрүлүдің (1890–1966) бастамасымен

Ыстанбұл университетінде құрылған Түркітану зерттеулері институты (Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü) Түркияда тұңғыш ғылыми институт болды. Осы институтты ашуды ұйымдастыру мақсатында арнайы комиссия құрылып, оның құрамына Мұстафа Кемалдан басқа 11 министр кірді (премьер-министр мен сыртқы істер министрі Кәзім, ұлттық қорғаныс министрі Исмет, әділет министрі Мұстафа Нежати, ішкі істер министрі Режеп және т.б.). Институттың алдына келесі міндеттер қойылды: а) түрік тілі мен әдебиетінің негізгі деректерін ғылыми әдістер арқылы талдап жариялау; ә) түрік тілінің грамматикасы мен сөздігін мәтіндер негізінде жасау; б) халық әдебиеті үлгілерін жинақтау, түрік мәдениетінің, соның ішінде тіл, әдебиет және т.б., барлық салаларында зерттеулер жүргізу; в) шет тілдеріндегі ғылыми еңбектерді түрік тіліне аудару; г) шетелдегі түркітану еңбектерінің библиографиясын жасау; ғ) арнайы түркітану кітапханасын құру; д) ғылыми зерттеулер нәтижелерін тұрақты түрде жариялап тұру; е) басқа ғалымдармен бірлесіп ғылыми іс-шаралар ұйымдастыру; ж) «Türkiyat Mecmuası» («Түркітану журналы») арқылы ғылыми жұмыстарды көпшілікке таныстыру [167, б.586]. Осы мекемеде аталмыш журналмен қатар «Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası» («Түрік құқық және экономика журналы») атты журнал да басылып тұрды (бірақ әзірше белгісіз себептермен екі-ақ рет (бірінші нөмірі 1931, екіншісі 1939 жылы) жарық көрді). «Türkiyat Mecmuası» журналының 1925–1997 жылдар аралығында 20 нөмірі жарияланды (алғашқы екі томы (1925, 1928 ж.) араб әліпбиімен, қалған томдары жаңадан енгізілген латын әліпбиімен басылып шықты) [168, б.III–VIII]. Жоғарыда айтылған қисын тұрғысынан тағы бір айрықша тарихи-мәдени жайт – тұңғыш Президенттің реформаларының аясында 1453 жылы құрылғаннан бері Ыстанбұл мұсылмандық жоғары оқу мектебі ретінде функция атқарып келген бұл мекеме білім беру саласындағы түбегейлі реформалардың нәтижесінде зайырлы жоғары оқу орнына айналып, 1933 жылы «университет» мәртебесіне ие болды. Құрамында тіл және география факультеті бар осынау әйгілі университеттің түрік қоғамының түбегейлі өзгеріс үстіндегі кезеңде іске қосылуы, сөз жоқ, ұлттық түрік тарихнамасының инфрақұрылымдық және деректік базасының нығаю ісінде де, кадрлық потенциалының күшеюінде де, айрықша рөл атқарған іргелі факторлардың бірі де, бірегейі болды.

Сонымен бірге тұңғыш президенттің өзі ұлттық тарих ғылымының методологиялық мәдениетін көтеруде, кадрлық ресурстары мен қажетті деректік базасын қалыптастыруда негізгі рөл атқарған жаңа түрік тарих ғылымдарының инфрақұрылымын жасақтау ісіне де тікелей араласты. Ататүріктің айтуынша, ол «әдебиеттен гөрі тарихпен айналысуды жақсы көреді» екен [169, б. 367]. Өйткені оның замандастары атап өткендей, «Ататүрік тарихқа өте қызықты және соған байланысты көп кітап оқудан ләззат алатын...». Бұл айтулы жайт тұңғыш президенттің тарих ғылымының идеологиялық әрі практикалық маңыздылығын өте жақсы түсінген айғақтаса керек. Сонымен жоғарыда аталған реформалар, сайып келгенде, М.К. Ататүрік тұсында және одан кейінгі тарихи кезеңдерде, әсіресе, білім және ғылым салаларындағы замана талабына сәйкес жаңа сапалық іргелі өзгерістерге алып келді. Соңғы топтағы реформаларға тарих және

шығыстану ғылымдарына қатысты шешімдер жатады. Осы реформалардың аясында 1931 жылы 12 сәуірде «Түрік тарихын зерттеу қауымдастығы» құрылды. Кейін ол 1935 жылдың 3 қазанында «Түрік тарих қоғамы» деп өзгертілді. 1932 жылы «Түрік тіл қоғамы» ашылды [163, б.10-12]. Бұл ғылыми қоғамдардың құрылып, іске кірісуі түріктің ұлттық тарихнамасын ғана емес, жалпы ұлттық гуманитарлық және әлеуметтік ғылым салаларын дамытуда іргелі рөл атқарған институционалдық фактор болды. Осы институттардың сан салалы миссияларының бірі: «Мәдениет саласында да жаңа тарихи ой-пікір қалыптастыру...» еді [75, б.205].

Сонымен Волкан Вамық, Изги Өзкан, Суна Кили және басқа да көрнекті түрік зерттеушілері айғақты дәлелдегендей, «Кемалистік реформалар» Түркияны зайырлы мемлекетке айналдырып, оның жедел модернизациясы мен «еуропалануын» қамтамасыз етті [170, б.292–316; 171, б.387–416; 172, б.193–252]. Осы айтылған қисын тұрғысынан, әсіресе, белгілі түрік жазушысы әрі саяси қайраткері Жақып Қадри Қараосманоғлу (Yakup Kadri Karaosmanoğlu) (1888/1889 – 1974) төмендегі ой-тұжырымдары ерекше назар аударады. Ғалым М.К. Ататүріктің саяси, экономикалық, мәдени және т.б. реформаларын, сондай-ақ Ататүрік тұсындағы Түркияның сыртқы саясатын сипаттай отырып, жалпы Ататүріктің саясатын «реализм» ретінде қарастырған еді. Оның айтуынша, «Ататүріктің саясатын «-изм»-мен сипаттауға керек болса, «реализм» сөзінен басқа жарамды сөз таба алмайтындаймыз» [107, б.134]. Жақып Қараосманоғлу бұл тұста Мұстафа Кемал Ататүрік өзінің ішкі және сыртқы саясатында сан алуан салаларда реформалар өткізу барысында, біріншіден, сол кездегі Түркияда қалыптасқан жағдайды мейлінше қатаң ескергендігін, екіншіден, жалпы бүкіл әлемдегі өзгерістерді есепке алғандығын нақты тарихи дәлелдеме негізінде айтқан. Белгілі ғалымдар Вамық Волкан мен Норман Ицкович айтқандай, «Мұстафа Кемалдің кейбір әрекеттері батысшыл адамдарға онша мәнсіз әрі мағынасыз болып көрінуі бек мүмкін. Бірақ осынау іс-әрекеттер замана талабы тұрғысынан қарағанда сөзсіз революциялық сипатқа ие» екендігіне еш күмән тумаса керек [170, б.334–338]. Шынтуайтында, Ататүрік революциясының мақсаты түрік қоғамын оқшауламай заманауи өркениетті қоғамға айналдыру болды [172, б.172]. Сонымен бірге Тұңғыш Президенттің түрік тарихнамасы үшін методологиялық аса маңызды пікірінше, әртүрлі тарихи кезеңдерде тарихи оқиғаларды зерттегенде, ең алдымен саяси ұйымдардың қалай құрылғандығын және олардың қызметін, сондай-ақ оларға әсер еткен факторларды талдаған жөн. Бұл ретте М.К. Ататүрік аталмыш үдерістердің әртүрлі факторлары мен нәтижелерін олардың арасындағы өзара себеп-салдарлық байланыстар тұрғысынан зерттеудің айрықша маңызды екендігін ерекше атап көрсетті [173, б.16]. Осынау ұрымтал пікірін ұлы саясаткер Осман империясының тарихи триумфы мен күйзелісі, яғни осы империяның ыдырау себептері мен салдарларының контекстісінде айтқан болатын.

Парламентке тікелей сайлау жүйесіне көшу жөніндегі 1946 жылы мамыр айында Түркияның Халықтық-республикалық партиясы төтенше съезінің шешімінің қабылдануы және жүзеге асырылуы белгілі шарттылықпен екінші

тарихнамалық кезеңнің бастауы болып табылады. Бұл айтулы жайт елдегі ғылыми орталықтар санының ұлғаюына және ғылыми бағыттар ауқымының кеңеюіне, соның ішінде түрік тарихнамасында «қазақтану» бағытының қалыптасуына алып келді. Осы ғасырдың екінші жартысында Түркия республикасында мемлекет басшысы М.К. Ататүріктің реформалық өзгерістері нәтижесінде бірнеше жоғары оқу орындары құрылды. Олардың ішінде: Ыстанбұл университеті (негізінде 1453 ж. құрылып, XX ғасырға дейін мұсылман жоғары мектебі ретінде болды, 1927 ж. Түркия республикасы жарияланғаннан кейін зайырлы оқу орны болып қайта құрылды, 1974 ж. түркология, филология институты, жаратылыстану, экономика, орман шаруашылығы, медицина, химия, инженерлік факультеттері ашылды), Анкара университеті (Ankara Üniversitesi) (ресми түрде 1946 ж. құрылды, Анкара қ.), Ататүрік университеті (Atatürk Üniversitesi) (1957 ж., Эрзурум қ.), Хаджетепе университеті (Hacettepe Üniversitesi) (1967 ж., Анкара қ.), Дижле университеті (Dicle Üniversitesi) (1973 ж., Диарбақыр қ.), Чукурова университеті (Çukurova Üniversitesi) (1973 ж., Адана қ.), Газиантеп университеті (Gaziantep Üniversitesi) (1973 ж., Газиантеп қ.), Бұрса Ұлыдағ университеті (Bursa Uludağ Üniversitesi) (1975 ж., Бурса қ.), Фырат университеті (Fırat Üniversitesi) (1975 ж., Элязыг қ.), Ақтеңіз университеті (Akdeniz Üniversitesi) (1982 ж., Анталья қ.), Анадолы университеті (Anadolu Üniversitesi) (1958 ж., ресми түрде 1982 ж. құрылды, Ескішехир қ.) және т.б. Осы аталған жоғары оқу орындары елдің ғылыми инфрақұрылымын толыққанды түрде қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Яғни ғылыми кадрлар даярлаудың негізінде ғылыми мектептер қалыптасты. Сонымен қатар ТТҚ-ның бірнеше айтарлықтай жобалары іске асырылды, оның ішінде Түркияның ұлттық тарихын ғылыми тұрғыда жүйелеу мақсатында мәдени мұрасын зерттеу үшін түрлі экспедициялар ұйымдастырылды. Мысал ретінде Анадолы, Измир және т.б. аймақтарда археологиялық экспедицияларын жүргізген әйгілі зерттеуші Экрем Ақұрғалды айтуға болады. Ол Түркиядағы археология саласын халықаралық деңгейде танылуына ықпал етті.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Түркияда жоғарыда аталған Түркітану институты жұмысын жалғастырды. Кезінде 1922 жылы оның жанында көптеген әдебиеттерді қамтитын арнайы кітапхана ашылды. Сол уақытта кітапхана белгілі ресей ғалымы Н.В. Катановтың кітап коллекциясынан басталды. Ал 1940-80 жылдары сол кітапхананың қоры тағы кітаптармен толықтырылды. 1955 жылы Садеттин Әрел, 1968 жылы Хамит Онгунсу, 1971 жылы Халит Зия Ушаклыгіл, 1973 жылы әзірбайжандық Сұлтан бег, 1974 жылы Ахмет Хамди Танпынар, 1980 жылы Мехмет Бехчет Язар, 2000 жылы Осман Недим Туна, 2001 жылы Мухаррем Ергін және т.б. зиялы қауым өкілдері институт кітапханасының қорына кітаптарының тапсырды, нәтижесінде кітап саны 60 000-ға жетті [167, б.588].

Ал түрік тарихнамасындағы қазіргі кезең шамамен XX ғасырдың 80-жылдарының орта шенінен басталады. Түркиядағы осы жүзжылдықтың 80-жылдарының басында болған әскери төңкерістің залалдарын жойғаннан кейін «Отан» партиясының («Anavatan Partisi») көшбасшысы Тұрғыт Өзал бастаған

азаматтық үкіметтің 1983–1987 жылдары алғаш рет билік құру уақыты шартты түрде екінші тарихнамалық кезеңінің бастауы ретінде қарастырылды. Бұл тарихнамалық үрдістің осы кезеңі Орталық Азия территориясындағы түркітілдес халықтардың ішіндегі «оғызтану» бағытының қалыптасуымен, сондай-ақ қазақ халқының мәдени дәстүрлеріне арналған ғылыми бағыттың дамуымен және СССР ыдырауына байланысты түрік және қазақ зерттеуші шығыстанушыларының өзара қарым-қатынастарының нығаюымен ерекшеленеді. 1985 жылдан бастап СССР-де саяси, экономикалық, қоғамдық реформалар басталды. СССР мен Түркия арасындағы мемлекетаралық, ғылыми, қоғамдық байланыстыр күшейді, екі елдің делегацияларының сапарлары орын алды. СССР құрамындағы Әзірбайжан, Қазақстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Өзбекстан сияқты түркі республикалары Түркиямен тікелей байланыстарын құра бастады. СССР тарих сахнасынан кеткеннен кейін осы байланыстар одан әрі күшейе бастады. 1991 жылдан кейінгі кезеңде Түркия мен Орталық Азияның түркі елдерінің арасында ортақ ғылыми іс-шаралар (соның ішінде конференциялар, симпозиумдар, семинарлар және т.б.) ұйымдастырылды. Түрік ғылыми басылымдарында Қазақстан тарихшылары, шығыстанушылары, этнографтары, археологтары, мәдениеттанушылары, саясаттанушылары жиі жариялана бастады. Өз кезегінде түрік зерттеушілері де Қазақстанда және басқа да түркі мемлекеттерінде өткізілетін ғылыми іс-шараларға белсене қатысты. 1992 жылы 30 қазанда Анкара қаласында Түркия президенті Тұрғыт Өзалдың бастамасымен түркітілдес мемлекеттерінің Саммиті өткізілді. Оған мемлекет басшылары мен ғылыми және қоғам қайраткерлері қатысты. Кейінірек 2009 жылы 3 қазанда Әзірбайжанда өткен түркі мемлекеттері басшыларының бас қосуында Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі (Түркі кеңесі) құрылды. Түркі кеңесінің мәртебесі көтерілді, атап айтқанда 2021 жылдың 12 қарашасында Ыстанбұл қаласында Түркі кеңесі «Түркі мемлекеттері ұйымы» деп атала бастады. Соның құрамына Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан кірді, Түрікменстан мен Мажарстан бақылаушы мемлекеттер болды. Сонымен қатар Астана қаласында 2010 жылы 25 мамырда Халықаралық Түркі академиясы (TWESCO) ашылды. Бұл түркітілдес мемлекетаралық деңгейдегі айтулы саяси жайттар халықаралық түркология ғылымдар саласының, соның ішінде әлбетте түріктің ұлттық тарихнамасының дамуына айрықша әсер етті.

Дегенмен қарастырылып отырған тарихнамалық үрдіске, соның ішінде жоғарыда аталған Ортаазиялық түркітілдес этностардың мәдени дәстүрлерін зерттеу бағытының қалыптасуы мен дамуына, тіпті осы кезеңнен кейінгі уақыттарда да Ататүріктің түрік қоғамын түбегейлі өзгеріске түсірген реформалары, сөз жоқ, ең басты фактор болып табылады. Тұңғыш президенттің басшылығымен әрі тікелей қатысуымен Түрік республикасының мемлекеттік жаңа жүйесінің экономикалық, әлеуметтік, мәдени және институционалдық негізі болған осы реформалардың жүзеге асырылған кезеңін әдетте түрік тарихындағы «Ататүрік дәуірі» («Atatürk Devri») деп атау қалыптасқан [173, б. 67-71; 174-178]. Сонымен бірге аталмыш ұғымды түріктің ұлттық тарихнамасында да, соның ішінде диссертацияда қарастырылып отырған

проблеманы зерттеу үрдісінде, іргелі рөл атқарған біртұтас тарихнамалық кезең – «Ататүрік дәуірі» ретінде қолдануға болады. Диссертациядағы әртүрлі тарихнамалық мәліметтер және оның контекстуалды әлеуметтік-экономикалық, институционалдық, мәдени аясына байланысты материалдар «Ататүрік дәуірі» уақытында қалыптасып, орныққан ғылыми дәстүр кейінгі тарихнамалық үрдістің деректік базасы жағынан да, методологиялық мәдениеті тұрғысынан да үнемі өрлеу, өрістеу ритмін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарды. Ғылымда осы тарихнамалық үрдістің одан әрі жалғасқан екінші және үшінші кезеңдеріне қарағанда, аталмыш «Ататүрік дәуірінде» жарық көрген сан форматтағы тарихи зерттеулерге ерекше назар аударылатындығы сондықтан.

1.2 М.К. Ататүрік реформаларының түрік тарихнамасындағы бағамдалуы

Түрік тарихнамасында Ататүрік билік еткен кезеңінде жүзеге асырылған реформаларына көп мән беріледі. Себебі ғылым, білім және мәдениет салаларындағы іргелі өзгерістер іс жүзінде қазіргі Түркияның негізін қалады. Аталмыш кезең түрік зерттеушілерінің еңбектерінде жан-жақты әрі айқын көрініс тапты.

Түрік зерттеушісі Суна Кили «The Atatürk revolution. A Paradigm of modernization» («Ататүріктің революциясы. Модернизация парадигмасы») атты еңбегінде Ататүрік заманындағы Түркияны жетілдіруге бағытталған реформалар мен Түрік революциясының теориялық мәселелерін зерттеумен айналысты. Бұл үрдісті ол бірегей «Atatürk's Revolutional Model» («Ататүріктің революциялық моделі») деп сипаттайды. Осы революциялық моделдің мазмұны мен салдарын аталмыш автор келесідегідей ой-тұжырымдармен көрсетуге тырысты: біріншіден, Түркия халқы негізінен мұсылмандық діни қағидаларды ұстанса да, ғылыми әдебиетте, әсіресе, Еуропалық, АҚШ, тіпті совет ғалымдарының, әлбетте түрік зерттеушілерінің еңбектерінде радикалды деп бағамдалған Ататүрік реформаларының прогрессивтік мазмұны мен мақсатын түсініп, оларға негізінен қолдау білдірді. Нәтижесінде Түркия республикасы зайырлы мемлекетке айналды. Яғни, осы реформалар бағдарламасын жүзеге асырудың арқасында Түркия мемлекеті мен қоғамының демократияланууы шындыққа айналды. Рас айтқанда, Осман империясы дәуірінде еуропалық фактор жергілікті өнеркәсіптің құлдырауына, сауда саласындағы мемлекеттік бақылаудың жоғалуына, нәтижесінде бүкіл империя мен батыс елдерінің арасындағы тауарлық сауда нарығының құлдырауына, тіпті мемлекеттің әлсіреуіне алып келді. Дегенмен осы пікірдің авторы, түрік ғалымы Суна Кили М.К. Ататүріктің сөз болып отырған реформаларының қабылдануы мен жүзеге асу барысын және нәтижелерін батыс елдердің әсерімен байланыстырады [172, б.20-23].

Тағы бір түрік зерттеушісі Намық Айвалыоғлу өзінің ағылшын тілінде жазылған «Cultural Revolution of Atatürk» («Ататүріктің мәдени революциясы») деп аталатын мақаласында түріктің біртуар ойшылы, қоғамтанушы Зия Гөкәліптің көзқарастарына көңіл бөледі. Яғни Зия Гөкәліптің ой-пікірінше, Түркияны батыстандыру керек, бірақ осы үрдісті түрік ұлтшылдығы

(түрікшілдік) аясында өткізу қажет. Осылайша, ұлт, мәдениет және өркениет сияқты ұғымдардың дихотомия концепциясын жасақтай бастады. Басқаша айтқанда, қоғам бір тілде сөйлейтін, бір білім алған, яғни бәріне бірдей ортақ мәдениет пен дінді ұстанатын адамдардан тұрады. Намық Айвалыоғлудың жазғанына қарағанда, 1931 жылы Түркиядағы Халықтық Республикалық партияның саяси бағдарламасында Зия Гөкәліптің ой-пікірлері, дінді қоспағанда негізге алынғандығына назар аударады [179, б.49–51]. Осылайша, XX ғасырдың 20–30 жылдары кезеңінде Түркиядағы өткізілген саяси және мәдени, сондай-ақ ғылым саласындағы реформалар тек қана Батыс елдері философтарының еңбектеріне ғана емес, түрік ойшылдарының да шығармаларын басшылыққа алғандығы байқалды.

Ататүріктің тарихқа деген көзқарастары оның әртүрлі баяндамаларында көрініс тапты. Мысал ретінде фин шығыстанушысы Тони Аларантаның «Mustafa Kemal Atatürk's Six-Day Speech of 1927: Defining the Official Historical View of the Foundation of the Turkish Republic» («Мұстафа Кемал Ататүріктің 1927 жылғы алты күнге созылған баяндамасы: Түркия Республикасының құрылуына ресми көзқарастың қалыптасуы») деп аталатын мақаласында Ататүріктің 1919–1927 жылдар аралығындағы әртүрлі баяндамаларын зерттей отырып, оның бірнеше көзқарастарына тоқталады. Яғни Ататүріктің пайымдауынша, 1919 жылы Осман мемлекетінде әртүрлі мақсаттары бар саяси қауымдастықтар әрекет етті. Олардың кейбіреулері, соның ішінде «İngiliz Muhipler Cemiyeti» («Англияның достары қоғамы») деп аталатын ұйымдар Түркияның жауларымен байланыста болып түрік халқының ұлттық санасын («millî şuur») жоюға тырысты. Сондықтан Ататүрік ұлттық мемлекетке көшуді жөн көрді. Өйткені христиан ұлттық азшылықтары мен гректердің, сондай-ақ армяндардың тарапынан түрік халқына территориялық талаптар (Анадолыға қатысты) қауіп-қатері төнді [76, б.119].

Белгілі түрік ғалымы Әфет Инанның пайымдауынша, Ататүрік кезіндегі реформалар қоғамдық және ой-пікір революциясын («içtimaî ve fikrî inkilaplar») көздеді. Яғни реформалардың мақсаты ретінде жаңа түрік мемлекетін құру болған. 1921 жылы Анкарада ТҰҰМ-ның сессиясы ашылды. Сол сессияда М.К.Ататүріктің төрағалығымен Білім конгресі («Maarif Kongresi») ұйымдастырылды. Аталмыш конгресте Зия Гөкәліптің «Eğitim ulusal, öğretimin uluslararası olması» («Білім ұлттық, оқыту ұлтаралық сипатқа ие болуға тиіс») деген принцип қабылданды. Яғни Ататүріктің ой-пікірінше, Түркияның білім жүйесі түрік халқының дәстүрлеріне сүйене отырып, сонымен бірге халықаралық іс-тәжірибеге негізделуге тиіс [106, б.132]. 1935 жылы Анкарада Ататүрік атын өзі қойған Тіл және тарих-география факультеті ашылу жобасы қаралғанда білім министрі Сәфет Арқан соның мақсатын келесідей сипаттады: «Ататүріктің жоғары бастамасынан туған әрі өз қолымен жасаған тарих және тіл қоғамдары, соларға байланысты археология және география жөнінде мәліметтер жинау үшін Анкарада бір факультет ашылады. Бұл факультет осы аталмыш білімдерді өндіруге, сондай-ақ барынша қысқа бір мерзімде сол мәліметтерді білім әлеміне таратуға тырысады» [106, б.132]. Сонымен XX ғасырдың 20–30

жылдарында Түркияда тарих факультеттері, сондай-ақ тарих саласында ғылыми жұмыстармен айналысатын ғылыми-зерттеу институттары ашылды. Сөйтіп қоғамның сан алуан салаларында, соның ішінде ғылым және білім саласында, өткізілген реформалар, түптеп келгенде, ұлттық тарих ғылымының өрістей дамуының инфрақұрылымдық негізін қалауға жол ашты.

Ұлттық тарихнаманың дамуына соны серпін берген тағы бір іргелі фактор ретінде Еуропа елдері мен СССР-дегі беделді тарихшыларды университеттерде арнайы дәріс беру үшін шақырылғандығын айтуға болады [180]. Солардың арасында арнайы келген әйгілі шығыстанушы академик В.В. Бартольд өзінің атақты «Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии» («Орта Азия түркі халықтарының тарихы жөніндегі он екі дәріс») атты дәрістер курсын түрік студенттеріне арнаған еді [98, б.10-15]. Бұл жайт түріктің болашақ жас тарихшы-зерттеушілерінің методологиялық мәдениетін, кәсіби біліктілігін арттыру ісінде үлкен пәрмен болды. Ең алдымен кәсіби біліктілігін арттырған мұндай ғалымдар, жас тарихшылар, шығыстанушылар ұлттық тарихнамадағы тың мәселелерді көтере де білді, жаңа методологиялық деңгейде зерттеуге де кірісті. Мысал ретінде осы кезеңде түрік археологтары мен тарихшыларының Түркия аумағында ТТҚ ұйымдастырған археологиялық қазба жұмыстарына және ғылыми-зерттеу экспедицияларына белсене қатысқандықтарын айтуға болады. Осы қоғамның ресми басылымы болған «Belleten» журналында ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері үнемі жарияланып тұрды. Жалпы соның бәрі түрік тарих ғылымының дамуына әсер етті. Осы тұста назар аударарлық гәп – XX ғасырдың 20–30-жылдарында, жоғарыда шінара айтылғандай, түрік тарихнамасында белгілі шарттылықпен «ұлттық» және «иммигранттық» деп аталатын негізгі екі бағыт қалыптасты. Алғашқысына Түркияда (немесе Осман империясында) туып-өскен жергілікті зерттеуші-тарихшылар жатады. Екіншісіне әртүрлі саяси себептермен бұрынғы Ресей империясының құзырына негізінен XIX ғасырда өткен ұлт аймақтық территорияларында құрылған советтік түркітілдес республикалардан Түркияға эмиграцияға кетуге мәжбүр болған әрі саяси қайраткерлер, әрі тарихшы ғалымдар кіреді (Әбділқадір Инан, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған және т.б.). Осы екі бағыт өкілдерінің арасында ғылыми, соның ішінде зерттеу объектісін, нысанын таңдау тұрғысынан кейбір айырмашылықтар бар. Бірінші, жергілікті топқа жататын түрік тарихшыларының көпшілігі Осман империясының тұсында өмір сүрді. Бұл жылдары олар Еуропа елдерінің, әсіресе Францияның мәдени және ғылыми ықпалында болды. Сонымен бірге Осман империясының идеологиялық және саяси негізі болған панисламизм мен османизмнің осы кезде ұдайы өзгеріс күйде болған тарихи үдерістің тегеуірінді талғам-талабына бейімделуге мүлдем икемсіздік көрсеткендерінің тікелей куәгерлері болды. Бірақ османизмнің түрікшілік идеясына барынша берілген тарихшылардың осы тобы өз отанының төл тарихына деген ғылыми ынтасын әсте жоғалтқан жоқ. Екінші «иммигранттық» топтағы зерттеуші тарихшылар болса, олар өздерінің ата-бабалары тіршілік еткен туған елдерінің, туған жерлерінің тарихы мен мәдени дәстүрлерін зерттеп зерделеуге басым көңіл бөлді (тарихнаманың аталмыш

жергілікті және иммигранттық бағыты жөнінде диссертацияның тиісті тараушасында таратылып айтылады).

Кейінірек Түркия Республикасының ғылыми зерттеулердің идеологиялық негізі мен бағдарлылығына әсер еткендігі сондықтан. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезеңінде Еуропада Италия, Германия сияқты біртұтас ұлттық мемлекеттер құрылды, ал Аустрия мен Мажарстан империясының қол астындағы халықтар (хорваттар, чехтар, словактар, словендер және т.б.) тәуелсіздік немесе автономия үшін ұлт-азаттық күресін жалғастырды. Сол аталған кезеңде Еуропадағы әрбір халық өзінің ұлттық мемлекетін құруға тырысты. Дәл сол кезде Осман империясында османизм идеологиясы сәтсіздікке ұшырады, өйткені ұлтшылдық идеялары ықпалының нәтижесінде бұрын империяның құрамында болған Грекия мен Болгария Осман империясынан бөлініп тәуелсіздігін жариялады. Бұл Түркияның интеллектуалдық қауымына да әсер етті. Нақты айтқанда түріктердің арасында ежелгі түркілер тарихына, соның ішінде I және II Түркі қағандықтарының тарихына (әсіресе XIX ғ. аяқ шенінде көне түркі жазу-сызу ескерткіштері ашылғаннан кейін) деген қызығушылық артты. Сонымен бірге I дүниежүзілік кезінде империяның мұсылман халықтарының (түріктер, арабтар, күрттер және т.б.) бірлігін насихаттайтын панисламизм идеологиясы да өзектілігін жоғалтты. Өйткені ыдырап жатқан империяның құрамындағы түрік емес мұсылман халықтарының арасына империядан бөлініп тәуелсіз мемлекет құру идеясы (мысалы, біртұтас араб мемлекетін құру) тарады.

Енді өткен жүзжылдықтың 20-жылдарының екінші жартысынан бері орныға бастаған жаңа түрік тарихнамасына ерекше тегеуірінді әсер еткен төмендегі негізгі саяси ахуал мен факторларға тоқталып өтелік. Осман империясының I дүниежүзілік соғыстағы 1918 жылы жеңілуі және одан кейін 1923 жылы Лозан келісімшартына қол қоюмен аяқталған Түркия тәуелсіздігі үшін соғыс Таяу Шығыс өңірі мен Балкан түбегінде жаңа геосаяси жағдайдың қалыптасуына себепші болды. Түріктердің бұрынғы империяның ұлан-ғайыр жерлерінен бас тартуға мәжбүр болғаны және Түркия Республикасының іс жүзінде Анадолы мен Шығыс Фракия аумағымен ғана шектелуі мемлекеттің саяси әрі интеллектуалдық ортасында түрік халқының тарихи өткені, оның этникалық территориясы, сондай-ақ ежелгі және ортағасырлық дәуірде аталған өңірді мекендеген халықтар мен қазіргі түрік халқының арасындағы этникалық сабақтастық жайлы ой-толғаулар тудырды. Соның бәрі түрік мемлекетінің жаңадан бекітілген шекарасын мойындатуды және түріктердің Анадолы жерінде автохтондық халық екендігін ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеуді, сондай-ақ түркі халықтарына байланысты әртүрлі жағымсыз әлеуметтік және саяси мифтерге жол бермеу үшін ғылыми қауымға (ең алдымен Батыс Еуропа елдерінің ғылыми жұртшылығына) түркілердің бай әрі бірегей мәдениетімен таныстыруды қажет етті. Осы ретте бұл үкімет тарапынан Түркияның бүкіл аумағында тарихи, этнографиялық пен археологиялық зерттеулердің жүргізілуін қолдауды көздейді. XX ғасырдың 30 жылдарының бас кезеңінде ашылған ТТҚ елдегі ғылыми жұмысты ұйымдастырып жүргізуге құқығы бар зерттеу

құрылымы ретінде танылды [181, б.133-134].

Республика жарияланғаннан кейінгі кезеңде Түркияда экономика, саясат және мәдениет салаларында ауқымды реформаларды жүзеге асыру барысында күн тәртібіне ғылыми тарихи зерттеулерді тікелей жүргізуге арналған орталық құру мәселесі қойылды. Ең алдымен осы кезеңге дейін АҚШ, Ұлыбритания, Франция, ССРО сияқты елдерде ғылымның әртүрлі бағыттар бойынша ғылыми зерттеулер жүргізіп жатқан орталықтардың әлдеқашан ашылғанын айта кету жөн. Сонымен бірге сондай жүйелі түрде зерттеулер жүргізе алатын ұйымның керек екен деген ой-пікір Түркияның өзінде де қалыптасты. Осындай ой-пікір түрік үкіметі тарапынан да қолдау тапты. Шынтуайтында ТТҚ құрудың басты себепкері бір бірімен өзара себеп-салдарлық байланыстағы екі жайт болды: біріншіден, жаңадан және жаңа методологиялық бағытта қалыптаса бастаған ұлттық тарихнамаға түрік қоғамын жетілдіруге бағытталған реформалардың тарихи негіздемесіне айналдыру тапсырылды. Екіншіден, ТТҚ Батыс Еуропаның отаршыл мемлекеттерінің билеуші топтарының түрік мәдениеті артта қалған мәдениет және түрік халқының екінші сұрыптағы халықтарға жатады деген желіске құрылған еуроцентристік әрі расистік ұстанымдарының тарихи негізсіз екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге бағытталған сан бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруы тиіс болды. Мұндай сан салалы ғылыми-зерттеу жұмыстарының басты өзегі, жоғарыда айтылғандай, сырт елдердің түрік жеріне көз тігуі тарихи жағынан да, геосаяси тұрғыдан да негізсіз екеніндігін дәлелдеуге сайды [51, б.377]. Әфет Инанның естеліктері бойынша, соғысаралық кезеңде «Түрік тарих қоғамының құрылу барысында және [Ыстанбұл университетінің] тіл және тарих-география факультетінің ашуға дайындық кезінде түріктің тарихы мен мәдениеті саласындағы жұмыстар және талқылаулар Мемлекет басшысы Ататүрікті ерекше қызықтырды» [105, б.558].

Ататүрік тұсында түрік шығыстанушыларының еңбектерінде түрік халқының ежелден бері Таяу Шығыс территориясымен тығыз байланыста болғандығын дәлелдеуге тырысқандығы байқалады. Осы тұрғыдан 1932 жылы Анкарада ТТҚ-ның аясында Тарих конгресі (Tarih Kongresi) ұйымдастырылды. Сол конгрестің жұмысына тарих саласында ғылыми зерттеулер жүргізген түрік шығыстанушылары, басқа елдердің белгілі ғалымдары қатысты. Белгілі шығыстанушы Лорд Кинросс өзінің «Atatürk. Bir Milletin yeniden doğuşu» («Ататүрік. Бір ұлттың қайтадан тууы») атты еңбегіндегі аталған конгресте Түркия тарихына қатысты тұжырымдамалық концепция ұсынылғанына ерекше назар аударады. Сол концепцияға қарағанда түрік халқының ата-бабалары болған түркілер ежелден бері Орта Азияда тіршілік етті. Бірақ тарих дамуының белгілі бір кезеңінде Орта Азияда құрғақшылық басталды. Сондықтан түркілер батысқа қарай жүріп Азия мен Африканың әртүрлі аймақтарына көшіп өздерімен бірге мәдениетті де алып келген. Осылайша Анадолы түркілер ежелден бері түркілер мекендейтін аймақ болып саналған [175, б.540]. Сондықтан түрік зерттеушілері түрік халқының тілін, мәдениетін зерттей отырып, ежелгі дәуірде Таяу Шығысты мекендеген халықтармен, соның ішінде шумерлер мен түріктердің арасында тілдік әрі тарихи, сондай-ақ мәдени байланыстарды

айқындауға тырысты.

М.К. Ататүрік Түркияда ғылым саласындағы реформаларын жүзеге асыру барысында тарих ғылымының, оның ішінде шығыстанудың тарихи аспектілерін зерттеу мен дамытуға айрықша мән бергені белгілі. Аталған мәселеге түрік ғалымы Екрем Ақұрғал арнайы «Tarih İlmi ve Atatürk» («Тарих ғылымы және Ататүрік») деп аталатын мақаласын арнаған. Автордың айтуынша, Ататүріктің «...тарихтан үнемі шабыт алғандығына және кез келген мәселені қарастырғанда оған тарих тұрғысынан қарағандығына» назар аударады [182, б. 571]. Мысалы, бұл Ататүріктің кейбір саяси қадамдарында көрініс тапты: «...Ататүрік Анкараны астана ретінде таңдағанда Хет патшалығы мен Фригия мемлекеттін үлгі ретінде қарастырды», яғни аталмыш тарихи мемлекеттердің астаналары да Анкара сияқты Анадолының қақ ортасында орналасқан [182, б.578]. Екрем Ақұрғалдың пікірінше, Ататүріктің саясатын «бір сөйлеммен айтуға керек болса, Түркияны шығыстық елден батыстық елге айналдыру» деп сипаттауға болатын еді. Бұл ретте осындай саясат кездейсоқтық деп айтуға да болмайды, өйткені тарихқа үңілсек ежелден бері біртуар тарихи тұлғалар (мысалы Ұлы Ескендір) Батыс пен Шығысты бір біріне жақындатуға тырысқандығын көріп отырмыз. Нәтижесінде осындай «эллинизм» деген бірегей өркениет қалыптасты [182, б.579]. Осылайша Екрем Ақұрғалдың пайымдауынша, Ататүріктің саяси, мәдени және т.б. реформаларының тарихи түп-тамырлары байқалады.

Осы кезеңде Түркияда үкімет деңгейінде ССРО-да тұратын түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеу маңыздылығы алға тартылды. Ататүріктің өзі де осы мәселеге көп мән берген. Мысалы, Ататүрік айтқандай, «бүгін Кеңес Одағы біздің досымыз, көршіміз, одақтасымыз болып табылады. Осы достық бізге қажет болып тұр. Бірақ ертең не болатынын бүгін ешкім айта алмайды. Дәл Осман империясы, дәл Аустрия-Мажарстан сияқты бөлінуі мүмкін, ыдырауы мүмкін. Бүгін қолымен қатты ұстап тұрған түркітілдес халықтары қашуы да мүмкін. Сондықтан біз дайын болуымыз керек. Бүкіл әлемнің бір деңгейге көтерілуі мүмкін. Сонда Түркия не істеу керек екен білуге тиіс... Осы достықтың аясында тіліміз бір, дініміз бір... бауырластарымыз бар. Дайын болуымыз керек. Дайын болу тек қана сол күнді күтіп отыру емес, әзірленуіміз керек. Жұрт соған қалай дайындалады? Рухани көпір арқылы. Тіл – көпір... Дін – көпір... Тарих – көпір... Біз тұп-тамырымызға жетіп, тарихымызды терең зерттеуге тиіспіз. Сыртқы түркілердің бізге жақындап келуін тосып отырмауымыз керек. Керісінше біз оларға жақындап баруымыз керек» [183, б.114]. Осы жоғарыда келтірілген дәйексөзге қарағанда Ататүріктің түркі халықтарының тарихын зерттеу керек екендігін айтты.

Соғысаралық кезеңде Еуропа елдерінен түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркі халықтарының этникалық тарихы мен этнографиясымен айналысатын белгілі ғалымдар түрік ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындарының шақырулары бойынша Түркияға келді. Мысалы, 1935–1942 жылдар аралығында Анкара университетінің Тарих, тіл және география факультетінде дәрістер берген белгілі мажар зерттеушісі Ласло Рашони (Laszlo Rasonyi) түркі руларының тарихы мен түркі және мажар арасындағы этникалық

байланыстарды зерттеді. 1939 жылы жарияланған «Tuna Havzasında Kumanlar» («Дунай өзенінің аңғарындағы кумандар») атты көлемді мақаласында Ласло Рашони ең алдымен қысқаша печенегтер мен уздар сияқты тайпалардың шығу тегі мәселесіне тоқталады. Оның пайымдауынша, печенегтер, бір жақтан, «батыс көк түркілер конфедерациясынан бөлініп кеткен», ал екінші жатқан, олардың тарихы мен шығу тегі уздармен байланысты. Бұл ретте Ласло Рашонидің жазғандай, уздар оғыздардың бөлініп солтүстік-шығыс бір топ түркі тайпалары болып табылады. Көшпелі оғыз ру-тайпаларының этникалық тарихына шолу жасағаннан кейін зерттеуші Еуропа авторларының еңбектерінде «кумандар», «кундар», ал Шығыс елдері жазушыларының шығармаларында «қыпшақтар» сынды атаулармен белгілі болған тағы бір көшпелі ру-тайпаларының тарихы мен этногенезі мәселесіне көңіл бөлді [184, б.401–402]. Ласло Рашони қыпшақтардың этносаяси тарихын зерттеу барысында XII ғасырдан бастап «кумандар» және «қыпшақтар» атаулары бір халыққа қатысты қолданылған атау болып табылады деген қорытынды шығарды [184, б.407]. Жалпы алғанда, бұл мақалада автор орта ғасырлар кезеңінде қыпшақтардың мажарлар, болгарлар, орыстар және гүржілер сияқты халықтармен тығыз байланыста болғандықтарын көрсетеді. Мысал ретінде Ласло Рашони Мажарстандағы Дунай мен Тиса өзендерінің арасындағы «Киш-Куншаг», яғни «Кіші Қыпшақ елі», ал Тисаның ар жағындағы «Надь-Куншаг» («Ұлы Қыпшақ елі») деп аталатын территорияларды келтіреді. Сонымен бірге, ол Мажарстандағы Дебрецен, Карцаг қалаларының атауларын көшпелі қыпшақтардың тілімен байланыстырады [184, б.412–413]. Ласло Рашонидің айтуынша, қыпшақ қаны тіпті атақты гүржі патшайымы Тамарада да болған [184, б.413].

Ататүрік тұсында Шығыс және Еуропа тілдерінде жарық көрген Түркия және жалпы түркі халықтарының тарихына байланысты шығармалар түрік тіліне аударылды. Мысал ретінде Ибн-Халдунның (İbni Haldun) «Тарих», Әбілфереш Ибнилибрінің (Âbilfereş İbnilibri) «Тарих», Бабурдың (Babur) «Бабурнаме» атты шығармаларын келтіруге болады. Шығыс авторларының туындыларымен бірге түрік тіліне Еуропаның белгілі тарихшыларының іргелі енбектері де аударылды. Мысалы, мажар ғалымы Дьюла Моравчиктің (Gyula Moravçik) «Macar ve Türk Tarihi Bakımından Bizans Kaynakları» («Мажар және түрік тарихы тұрғысынан византиялық дереккөздер») деген кітабында Түркия және түркі халықтарының тарихына қатысты құнды мәліметтер берілген [89, б.293–294]. Осыған байланысты карастылып отырған кезеңде түркі халықтарының ежелгі дәуірде Таяу Шығыс, соның ішінде Түркияның да территориясын мекендеген халықтармен байланыстарын анықтау мақсатында жүйелі әрі дәйекті түрде археологиялық қазба жұмыстары жүргізігендігін айту жөн. Мысалы, 1935 жылы Алашахөйүк (Alacahöyük) деп аталатын жерде хеттердың ғибадатханасында зерттеулер жалғасты. Сонымен бірге Анкараның Шаңқырықапы (Şankırıkapı) шағын ауданында жүргізілген археологиялық жұмыстардың барысында түрік зерттеушілері әлемдегі ең үлкен хамамдардың бірін тіркеді [89, б.294–295].

Ататүріктің реформалары түрік тарихнамасында айтарлықтай орын алады және қазіргі заманғы түрік мемлекетінің қалыптасуындағы негізгі фактор болып

саналады. Кемалистік дәстүр аясында реформалар Осман империясын зайырлы, ұлттық және институционалдық тұрғыдан тұрақты мемлекетке – Түркия Республикасына айналдыруға мүмкіндік беретін прогрессивті және қажетті жаңғырту кезеңі ретінде түсіндіріледі. Зайырландыру, құқықтық реформа, білім беруді дамыту және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру сияқты жетістіктерге ерекше назар аударылады. Осылайша, түрік тарихнамасы Ататүріктің реформаларын прогрессивті жаңғырту элементтері мен ішкі қайшылықтарды біріктіретін күрделі және көп қырлы үрдіс ретінде қарастырады. Олардың басты артықшылығы – қазіргі заманғы түрік мемлекетінің институционалдық және идеологиялық негізін құру, ұзақ мерзімді перспективада олардың тұрақты оң қабылдануын қамтамасыз ету.

1.3 Теориялық және методологиялық мәселелер

Тарихнама тарих ғылымдарының саласындағы ғылымтану бағыты болып табылады. Басқаша айтқанда бұл ғылыми бағыт тарих ғылымдары жүйесінде ғылымтану функциясын атқарады. Оның методологиялық сипатының басым болып келетіндігі сондықтан. Тарих ғылымдарының, оның құрамдас салаларының даму деңгейі жоғарылаған сайын, тиісті тарихнамалық зерттеулердің қажеттілігі туындады. Тарихнамалық еңбектер тарих ғылымдарының және оның салаларының даму барысын және нәтижелерін зерттеуге арналады. Осындай зерттеу барысында ғалымдар шығармашылығының жетістіктері ғана емес, олардың бұған дейінгі аз зерттелген және мүлдем қалыс қалған аспектілері ғылыми негізделіп айқындалады. Демек тарихнамалық зерттеулер тарих ғылымдарының әрі қарай дендеп дамуының іргелі алғышарты болып табылады. Сондықтан да болар, ғылымда, соның ішінде тарих ғылымдары жүйесінде де тарихнаманың сан алуан методологиялық аспектілеріне көп мән беріледі.

Түрік ғылымындағы тарихнаманың дербес ғылым ретіндегі (бұл ұғымның түрік тіліндегі баламасы «tarihyazımı» немесе «tarih yazıcılığı» терминдері) теориялық және методологиялық мәселелеріне бұрыннан ерекше мән беріліп келеді. Белгілі түрік ғалымдары Фұнда Аласлан мен Ахмет Шимшектің «Tarihyazımı, Metodolojisi ve Felsefesiyle İlgili Türkçe Eserler Bibliyografyası» («Тарихнама, методология және философияға байланысты түрік тілінде жарық көрген еңбектер библиографиясы») атты көлемді мақаласының мазмұнына қарағанда, бұл мәселеге Ататүрік тұсында XX ғасырдың 30-жылдарында көңіл бөліне бастады. Түріктің ұлттық тарихы ғылымдарында тарихнамаға дендеп назар аудару XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап айрықша назар аударғандықтары айқын аңғарылады. Сондықтан да болар, Түркияда басым көпшілігі шет тілдерден түрік тіліне аударылған кітаптар мен мақалалар көптеп жарық көрді [66, б.190–191]. Сонымен қатар түрік ғалымдары да аталмыш мәселелерге дендеп зерттеу жүргізе бастады. Мысал ретінде тарихнамаға қатысты теориялық аспектілердің Ахмет Шимшек, Жеңк Рейхан, Мұрат Жошкунер сынды түрік зерттеушілерінің еңбектерінде арнайы зерттелгендіктерін айтуға болады. Тағы бір көрнекі мысал: түрік зерттеушісі

Фахри Сақалдың «Tarihyazımında Temel Kavramlar» («Тарихнамадағы негізгі ұғымдар») деп аталатын мақаласында автор тарихнаманың жекедара ғылымтану табиғатына қатысты оның ішкі компоненттерінің (мәселенің проблемалық қойылысы және теориялық талдануы, мәселені зерделеудің барысы, зерттеудің категориялық-ұғымдық арқауы (матрицасы), дәлелдеу жүйесі, зерттеудің нәтижелерін қорытындылау және т.б.) өзара «архитектоникалық» байланыстарына ерекше назар аударады. Бұл тұста зерттеуші тарихи деректерді әртүрлі принцип бойынша (мысалы контекстілік, жүйелілік, фактілердің арасындағы себеп-салдарлық байланыс және т.б.) зерттеу мақсатында тиісті дәлелдеу жүйесін жасақтау, яғни верификациялау, осыған байланысты кез келген ғылыми зерттеулердің деректік негізі мен негіздемесі болып табылатын тиісті мәліметтер корпусына ерекше сыни көзбен қараудың өзектілігі мәселелерін де арнайы зерделейді [69, б.31–33]. Осы мақсатта ғалым әсіресе тарихнамалық зерттеудің методологиясы мен философиясы арасындағы өзара себеп-салдарлық байланыстарды зерттеуге ерекше мән береді. Көрнекті түрік зерттеушісі Оқтай Гөкдемірдің «Tarihyazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih» («Тарихнамадағы екі жаңа әдіс-тәсіл: ауызша және жергілікті тарих») атты еңбегі тарих ғылымдары саласындағы ғылыми зерттеу жүргізу барысында қолданылатын сан алуан жаңа әдіс-тәсілдердің эвристикалық мүмкіншіліктерін зерттеуге бағытталды. Автор әртүрлі ауызекі мәліметтерді (автордың терминологиясы бойынша «sözlü kaynaklar») жергілікті деңгейдегі тарихи оқиғалармен байланыстыра зерттеуді қажет деп санайды. Бұл ретте автор тарихнамалық зерттеулерде әртүрлі тарихнамалық мәліметтерді соңғы методологиялық талғам-талап тұрғысынан жүйелі пайдалану қажет екендігіне ерекше ден қояды [68, б.132–134].

Тағы бір зерттеуші Жеңк Рейхан өзінің «Тарих, тарихшылық және тарихнама жөнінде кейбір ескертпелер» («Tarih, Tarihçilik ve Tarihyazimi Üzerine Bazi Gözlemler») деп аталатын теориялық мақаласында тарихнамалық зерттеудің объектісі, нысаны болып табылатын тиісті тарихи еңбектердегі пайдаланылатын фактілер (деректер, мәліметтер) мен теория арасында байланыстың деңгейін анықтаудың аса қажет екендігін ерекше атап көрсетеді. Өйткені, автордың айтуынша, «оқиғалар мен деректер өз бетінше тарихты жасай алмайды» [67, б. 582]. Яғни зерттелініп отырған оқиғалар және осыған байланысты қолданылатын деректерді сөйлету үшін міндетті түрде ғылыми қисынды анық та қанық дәлелдеу жүйесін жасақтау қажет. Кері жағдайда зерттеуші деректік фетишизмге («belge fetişizmi») ұшырауы бек мүмкін [67, б.582–583]. Автордың келтіріліп отырған ой-тұжырымдарынан шығатын қорытынды: сонда ғана зерттелініп отырған ғылыми еңбектердің теориялық деңгейін және автордың методологиялық мәдениетін айқындауға мүмкіндік туады.

Тарихнаманың әдістемелік аспектілері Мұстафа Сафран мен Ахмет Шимшектің «Anlatı Bağlamında Tarihyazımının Sorunları» («Түсіндірмеге байланысты тарихнама мәселесі») деп аталатын мақаласында қарастырылады. Авторлардың айтуынша, белгілі бір мәселеге тарихнамалық талдау жасау барысында үш түрлі әдіс-тәсіл қолданылады: сипаттау (betimleme), талдау

(çözümleme) және түсіндіру (anlatı). Автордың пайымдауынша, сипаттау белгілі бір кезеңді кеңейтіп көрсетуді көздейді. Ол мысал ретінде Вольтердің «XIV Луи дәуірі» туындысын келтіреді. Сол шығармада сипатталатын объект кеңейтілген тарихи кезеңнің аясында беріледі. Екінші әдіс-тәсіл арқылы тарихи кезең, оқиғалар мен тұлғалардың қоғам үшін өзекті әлеуметтік харекеттері, іс-тәжірибелері, сөйтіп олардың тарихтағы актор ретіндегі орны мен рөлі зерттелінеді. Осы авторлардың ой-пікірінше, осы әдіс-тәсілдің тікелей жалғасы іспеттес түсіндіру тәсілі Фукидидтің «Пелопоннес соғысының тарихы» туындысында көрнекі әрі айқын көрініс тапты. Тарихнамада жиі қолданылған зерттеу техникасы ретінде түсіндіру әдіс-тәсілі кез келген ғылыми зерттеулердің дәлелдеу жүйелерін құрудың ең басты, ең негізгі эпистемологиялық принципі болып табылады. Бұл әдіс-тәсіл тіпті белгілі бір хронологиялық кезеңдегі шынайы болған (мысалы, газеттегі жаңалық) және ойдан шығарылған (мысалы, аңыз-әпсанада) оқиғаларды да ғылыми негіздеп түсіндіруге байланысты да қолданылады [185, б.204–205].

Сонымен қазіргі тарих ғылымдары саласында «тарихнама» ұғымы екі мағынада қолданылады. Біріншісі – тарих ғылымдарының тарихын зерттейтін ғылым, яғни, жоғарыда айтылғандай, тарих ғылымдарындағы арнайы мамандандырылған ғылымтану пәнін білдіреді. Методология және тарихнама саласының көрнекті маманы, академик И.Д. Ковальченко «Тарихи зерттеудің әдістері» атты әйгілі еңбегінде кезінде тарихи зерттеулер ауқымының кеңеюмен бірге «тарихнама» ұғымы тарих ғылымының тарихы жөніндегі еңбектерді білдіретін термин ретінде қолданыла бастады, – деген ұрымтал ой-тұжырымын осы жайтқа байланысты айтқан еді [21, б.20–24]. Осы ғалым атап көрсеткендей, іргелі тарихнамалық, әсіресе теориялық-методологиялық деңгейдегі зерттеулерде белгілі бір елдегі (немесе елдердегі) тарих ғылымының жеке тарихи кезеңдердегі сан алуан қоғамдық факторлардың тікелей және жанама әсерімен қалыптасқан жалпы жағдайы мен даму барысының бағыт-бағдары және оның өзіндік эндогендік ерекшеліктері қарастырылады. Осы ой-тұжырымды көрнекті ресей-совет тарихшысы А.М. Сахаровтың төмендегідей пікірі нақтылай түседі: тарихнамалық талдау тарихи концепциялардың қашан және қалай пайда болғандығын әрі олардың танымдық тағылымын анықтау, түптеп келгенде, тарихи зерттеулердің қалыптасуы мен дамуының ішкі заңдылықтарын зерделеуге мүмкіндік береді [20, б.34]. Әлбетте мұндай шығармашылық үрдіс міндетті түрде қоғамдық практиканың тегеуірінді ықпалын қатаң ескеру тұрғысынан жүзеге асырылып отырады. Бұл жайтты тарихнаманың қоғамның барлық салаларымен, әсіресе ағымдағы саясатпен тығыз байланысты екендігімен түсіндіруге болады [186, б.15]. Сонымен қатар тарихнамалық зерде тарих ғылымының өз кезегінде қоғамдық үрдіске әсерін анықтауға бағытталады. Гәп тарих ғылымының қоғам мүшелерінің тарихи санасын қалыптастыру және дамытудағы орны мен рөлі жөнінде болып отыр. Сонда ғана тарихнамадағы сан алуан қоғамдық-саяси, әлеуметтік, діни, ұлттық себептерден туындайтын идеологиялық күрес сынды үрдістің ғылыми образын жасауға мүмкіндік ашылады [20, б.6–7]. Сонымен тарихнама ұғымының «...осы мән-мағынасы

ғылыми-зерттеу үдерісін «таза», абстракциялық деңгейде ғана емес, осы үдерістен басқа оның тарихи контекстісін де, тарихи үдерістердің белгілі бір кеңістіктік-уақыттық континуумдегі тарих жөніндегі білім атаулының қалыптасуының һәм қорлануының сан алуан факторлары мен алғышарттарында да қамтиды. Басқаша айтқанда, тарихнама ұғымының сөз болып отырған мән-мағынасы тек тарих ғылымдарының қалыптасу және даму үрдісін ғана емес, тарихи білімнің күллі инфрақұрылымын да білдіреді» [26, б.5-24] Бұл айтылғандар – тарихнама ұғымының жалпы анықтамасы. Сонымен қатар бұл ұғымның тақырыптық-проблемалық диапазонмен шектелетін жалқылық сипаты да бар. Яғни белгілі бір тақырыптың, тіпті тұтас бір тарихи кезеңнің зерттелу үрдісінің де қалыптасуының, оның даму барысының тарихына арналған зерттеуді (зерттеулерді) де білдіреді [20, б.4–13].

Демек, тарихнама ғылымында белгілі бір ғылыми мәселе жөнінде бұрын жүргізілген жұмыстардың іс-тәжірибесіне зерделеу жасалады, яғни жетістіктері мен кемшіліктері және әртүрлі себептермен зерттеушілердің назарынан тыс қалған аспектілері, сондай-ақ негізгі кезеңдері мен олардың ерекшеліктері анықталады. Сонымен бірге осындай зерттеу барысында әртүрлі концепциялар да талданылады. Тарихнама ұғымының екінші тағы бір мағыналық мәні – тарих ғылымдарының синонимі болып табылады.

Тарихнамалық үрдістің тағы бір қыры – бұрын тарих ғылымында талқыланған ғылыми мәселелер қазіргі тарихшылардың тарапынан жаңа қалыптасқан теориялық-методологиялық деңгейде, әлбетте қоғамның ағымдық, көп жағдайда ахуалдық сипаттағы саяси-идеологиялық талап-талғамы тұрғысынан зерделенуі ғылыми заңдылық болып табылады. Яғни тарихшылардың бұрынғы зерттеулері сол кездегі ғылыми жетістік ретінде ғана емес, қажетті тарихи ақпараттарды «сұрыптап» алу және оларды ғылымның соны талап-талғамы тұрғысынан зерделеу үшін өте маңызды деректердің бірі ретінде пайдаланылады. Мұндай «бұрынғы» зерттеулер деректану ғылымында тарихи деректер корпусының «екінші деңгейдегі» категориясына жатқызылады («вторичный источник») [26, б.15].

Тарихнаманы зерттеу үшін қолданылатын әдіс-тәсілдер жөнінде айтқанда, келесі мәселелерге назар аударған жөн деп санаймыз. Біріншіден, советтік зерттеуші М.А.Баргтың пайымдауынша, тарих ғылымының тарихын «сырттай», яғни белгілі дәрежеде бейтарап тұрғыдан (осы ғалымның терминологиясына сәйкес «с внешней стороны») зерттеуге болады. Осылайша сан алуан тарихнамалық мектептер мен бағыттарды объективті зерттеуге мүмкіндік ашылады. Екіншіден, тарих ғылымдарының «көріне бермейтін» ішкі «анатомиясы мен физиологиясын» талдау арқылы олардың (тарихнамалық үрдістің) белгілі бір қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топтардың, ең алдымен саяси-идеологиялық мақсат-мүдделерімен өзара себеп-салдарлық байланыстылығын анықтауға болады [187, б.6].

Диссертациялық зерттеудің мақсат-мүддесі және методологиялық ұстанымы тұрғысынан американдық философ, «идеялар тарихшысы» А.О. Лавджойдың (1873–1962) «Идеялар тарихнамасы» атты мақаласындағы

тарихнаманы зерттеудің методологиялық аспектілері ерекше ден қойдырады. Оның пікірінше, сол мәселені терең зерделеу үшін философия тарихына аса көңіл бөлу қажет. Мұндай ұстаным зерттеліліп отырған ғылыми еңбектердің онтологиялық, логикалық және гносеологиялық (эпистемологиялық) жағынан зерттеуге зор мүмкіндік береді. Гәп зерттеу объектісін а) яғни тарихи үрдіс жөніндегі орныққан білімдер жүйесі, ә) зерттеу объектісінің тарихи-табиғи болмыс-бітімінен туындайтын құрылымдық-функционалдық принципі және б) зерттеу объектісін зерттеп-зерделеудің танымдық теориясы, яғни методологиялық ұстанымдардың өзара себеп-салдарлық байланыстағы жүйесі сынды ілкімді аспектілері тұрғысынан зерделеу жөнінде болып отыр. Сондай-ақ автор философиялық идеяларды олардың әрқайсысының онтологиялық табиғатына байланысты бірнеше бөлікке ажыратып, зерттеу объектілеріне және оның субъектілеріне тікелей әсер ететін идеяларды зерделеу жөн деп санайды. Сонымен бірге автор солардың ішінде дербес идеяларға («индивидуальные идеи») немесе жұрт үшін өте маңызды мәселелерге қатысы бар идеяларды да ескеру керектігін атап өтеді. Осы тұста А.О. Лавджой сондай идеяларды атауға «бөлшек-идеялар» («идеи-единицы») терминін ұсынады. Бұл ұғым келесі ой-тұжырымдарды қамтиды: адамның іс-тәжірибесінің кейбір қырлары бойынша ой-тұжырымдары; автордың жасырын немесе ашық түрде айтылған методологиялық болжамдары; әртүрлі доктриналар; философиялық теориялар мен гипотезалар және т.б. Демек, ғалымның айтуынша, зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапкан бөлшек-идеялардың тарихтағы орны мен рөлін ерекше зерттеу қажет [188, б. 164–165]. Айтылғандардан шығатын қорытынды:

– тарихи танымның әлеуметтік негіздерін анықтау, оның әртүрлі дәуірлердегі әлеуметтік функцияларын айқындау, сондай-ақ белгілі бір кезеңдегі тарихи концепцияларды зерттеу. Еңбектердің концептуалдық, әлбетте теориялық және методологиялық негіздері мен негіздемелерін зерделеу олардың ұлттық тарихнамаға қосқан шынайы үлестерін ғылыми екшеп көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге еңбектерді олардың концептуалдық деңгейі, бағыт-бағдары тұрғысынан зерттеу арқылы тарихнамалық үрдістің кеңістігіндегі өткен дәуір мен қазіргі кезеңнің арасындағы байланысты айқындауға болады. Осы ретте зерттеу барысында ғалымның әлеуметтік, саяси, идеологиялық ұстанымдарын зерттеу тарихнамалық зерденің іргелі аспектісі екендігі еш күмән тудырмаса керек;

– тарихи ой-пікірлер бағыттарының әрқайсысына тән теориялық әрі методологиялық принциптерді зерттеу. Сол үшін, бір жақтан, шығыстану саласындағы тарихи зерттеу, екінші жақтан, философия, қоғамтану, саяси экономия, мемлекет және құқық теориялары, теориялық жаратылыстанудың арасындағы байланыстарды айқындау керек;

– шығыстану саласындағы тарихи зерттеудің деректану базасын, мәліметтер сипатын және зерттеу әдістерін талдау. Бұл ретте тарихи зерттеулердің бағыттарына тән әдістердің ерекшеліктерін ашуды, әрбір ғылыми мектептің тарихи фактілерді анықтап жүйелеудегі орнын, сондай-ақ тарихи зерттеудің

әдіснамасы (методологиясы) мен әдістемесінің арақатынасын анықтауды көздейді;

– шығыстану саласындағы тарихи зерттеулердің ғылыми мәселелерін белгілі бір тарихи дәуірдің әлеуметтік-экономикалық және саяси талаптарымен байланыстыра отырып талдау;

– тарихи ойлардың әртүлі бағыттары мен мектептерінің аясында жасақталған тарихи концепцияларды зерттеу. Тарихи концепцияларды талдау барысында, бір жақтан, бұрын болған, бірақ кейін өзектілігін жоғалтқан тарихи ой-пікірлерден бас тарту үрдісін көруді, екінші жақтан, шығыстану ғылымының саласындағы тарихи зерттеулердің арасындағы сабақтастықты анықтауды көздейді. Сайып келгенде бұл өзекті тарихи мәселелерге тікелей қатысы бар сан алуан ғылыми мектептер өкілдерінің арасындағы күресті нақтырақ көруге мүмкіндік береді;

– шығыстану ғылымының саласындағы тарихи мәселелерге арналған зерттеу жұмыстарының ұйымдық нысандарын, соның ішінде ғылыми мекемелер мен архивтер жүйесін, кадрлар дайындау мәселесін, баспа қызметін, тарихи концепцияларды пайдалану нысанын және т.б. мәселелерді зерттеу.

Осы тұста ерекше айтар мәселе – тарихнамалық еңбекте тиісті туындыларды зерттеу қарастырылып отырған проблематиканың аясында өзара себеп-салдарлық байланыста өрбиді. Сонда ғана тарихнамалық материал кешенді түрде зерттелінеді. Бұл тұста тарихнамашыны айрықша ден қойдырар аспект зерттеліп отырған еңбектер авторларының әрқайсысының зерттеуші ретіндегі іс-тәжірибесін зерделеу екендігі түсінікті жайт болса керек.

Терминологиялық мәселелердің методологиялық аспектілері. Қарастырылып отырған зерттеу тақырыбының өзекті аспектілерінің бірі – терминологиялық мәселе. Өйткені ғылыми мәнді терминдер, соның ішінде әлбетте категориялар, ұғымдар мен атаулардың әрқайсысы, әсіресе халықаралық, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласында жинақталған тәжірибе айқын айғақтап отырғандай, зерттеулердің методологиялық матрицасы ретінде эпистемологиялық функция да атқарады. Осы қисын тұрғысынан, ең алдымен зерттеу тақырыбының географиялық ауқымына қатысты «Орталық Азия» ұғымының мазмұны мен осы аймақ қамтитын географиялық кеңістік мәселесін айқындау қажеттілігі туындайды. Себебі бұл терминнің мағынасының тарихи контексті мен осы өңірде билік жүргізген саяси режимдерге, сондай-ақ маңызды геосаяси оқиғаларға (мысалы, Совет Одағының ыдырауы) байланысты болғандығын айта кеткен жөн. Белгілі болғандай, XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезеңінде Ресей империясының Еуразия далалық аймағына, яғни ноғайлар, қазақтар, башқұрттар және басқа да көшпелі түркі халықтары мекендеген кеңістікке саяси, әскери экспансиясы (басқыншылығы) күшейе түсіп, нәтижесінде империялық билік орнығу барысында орыс тарихнамасында «Орта Азия» термині қолданыла бастады. Мысал ретінде М.А. Терентьевтің үш томнан тұрған «История завоевания Средней Азии» («Орта Азияны жаулап алу тарихы») атты іргелі еңбегін келтіруге болады [189]. Сонымен бірге орыс географиясында «Орталық Азия» терминінің де қатар

қолданылғандығын атап өткен дұрыс. Бұл ұғым XIX–XX ғасырдың бас кезеңінде қазіргі Қытай Халық Республикасының батыс өңірлерін (Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы мен Тибетті) және Моңғолияны қамтыды [190, б.143]. Сонымен бірге зерттеушілердің еңбектерінде және Ресей империясының ресми заңнамалық актілерінде «Түркістан», «Түркістан өлкесі» ұғымдары да кездеседі. «Түркістан» термині сол кезеңде Ресей империясы құрамындағы қазіргі Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Қырғызстан аумақтары мен Қазақстанның Маңғыстау, Қызылорда, Түркістан, Жамбыл, Алматы және Жетісу облыстарын қамтитын өңірді білдірген.

XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Азия жерлерінің бір бөлігі Ресей империясының құрамына енгізілгеннен кейін орыс зерттеушілерінің ғылыми еңбектерінде «Орыс Түркістаны», «Шығыс Түркістан» («Қытай Түркістаны») және «Ауған Түркістаны» атты ұғымдар да қолданыла бастады. Бұл ретте Ресей империясында «Орыс Түркістаны» терминінің әкімшілік сипатқа ие болғандығын айта кету керек. Мысалы, 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды. Осы тұста кейбір авторлардың жазғаны бойынша этнографиялық тұрғыдан қарағанда революцияға дейінгі кезеңде орыс әдебиетінде қолданылған «Түркістан» терминінің шартты түрде ұстанғанын көруге болады. Өйткені иран тілді тәжіктер мен Бадахшан халықтары түркі тілді этностарға жатпайды [191, б.56; 192].

Территориялық бірлік ретінде бұл термин советтік биліктің алғашқы жылдарында да қолданыста болды. Бұрынғы Ресей империясының азаматтық соғыс барысында ыдырауға ұшырауы бұрынғы Түркістан өлкесінде 1918 жылы РСФСР құрамында Түркістан АССР-і және советтік билік тарапынан қағаз бетінде ғана ресми мойындалған Хорезм Халық Советтік Республикасы, сондай-ақ Бұқара Халық Советтік Республикасы құрылды. Алайда 1924 жылы Орта Азиядағы (шынтуайтында Орталық Азия) ұлттық-территориялық межелеу үрдісінде аталмыш республикалар жойылып, бұрынғы Түркістан АССР-інің кейбір жерлері РСФСР құрамындағы Қазақ АССР-ге қосылды. Сонымен бірге 1924 жылы советтік одақтас республикалар ретінде Өзбек ССР (оның құрамында 1929 жылға дейін Тәжік АССР-і болды) және Түрікмен ССР, сонымен қатар РСФСР құрамында Қара-Қырғыз автономиялық облысы құрылды. 1936 жылы Қазақстан мен Қырғызстан РСФСР құрамынан бөлініп одақтас республикалар мәртебесіне ие болды. Содан бері советтік авторлардың жарияланымдарында «Орта Азия» термині әлі де болса біраз жылдар бойы қолданылғанымен, кейін советтік тарих және география ғылымдарында бұл ұғымның орнына бірте-бірте тұрақты термин ретінде «Орта Азия және Қазақстан» деген ұғым орнықты. 1920–1930 жылдары бұрынғы Түркістанда Түрікмен, Өзбек, Тәжік және Қырғыз республикалары құрылған соң СССР-дағы барлық ғылыми еңбектер мен анықтамалық басылымдарда және оқулықтарда «Орта Азия және Қазақстан» ұғымы қолданылғандығы сондықтан [191, б.57–58]. Нәтижесінде советтік география ғылымында «Орта Азия» терминінің географиялық диапазоны енді Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Қырғызстан сияқты төрт республиканы қамтыды. Ал Қазақстанның аталмыш аймақтан географиялық және әкімшілік-

территориялық бірлік ретінде бөлек белгіленуі советтік ғылымдар жүйесінде оның этникалық құрамының еркешеліктерімен түсіндіріледі. Бұл ретте советтік кезеңде Қазақстанда қазақтар ұлттық азшылыққа, керісінше орыстілді тұрғындардың халықтың басым көпшілігіне айналуы негізгі фактор болды. Сонымен СССР-де 1973 жылы басылып шыққан географиялық атаулардың энциклопедиялық сөздігіндегі және басқа да сан алуан совет энциклопедияларындағы анықтамаларға сүйенгенде, «Орта Азия» ұғымы Түрікменстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан мен Қазақстанның оңтүстік өңірлерін, ал «Орталық Азия» термині болса, Қытайдың құрамындағы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданын, сондай-ақ Тибет, Синхай, Гәнсу сияқты өңірлерді және Моңғолияны білдіретіндігіне көз жеткізуге болады [193, б.62].

СССР ыдырағаннан кейінгі кезеңде 1992 жылы Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен республикалар бұрынғы «Орта Азия және Қазақстан» деген терминнен бас тартып, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Тәжікстан орналасқан аймақ енді «Орталық Азия» деп атала бастады [191, б.56]. Осы ретте дәйектей кетер жайт – «Орталық Азия» термині А. Гумбольдтың 1844 жылы «L'Asie Centrale» («Орталық Азия») деп аталатын еңбегі жарияланғаннан кейін жиі қолданыла бастады. Алайда автордың көзқарасына салсақ, Орталық Азияға Батыс және Солтүстік-Батыс Қытай мен Моңғолия кіреді. Бірақ ағылшын тілді әдебиетте «Орталық Азия» ұғымы Еуразияның ішкі аймақтарын, яғни батыстағы Каспий теңізінен бастап шығыстағы Ұлы Қытай қорғанына дейінгі ұланғайыр географиялық кеңістікті білдіреді [192; 194].

Сөйтіп «Орталық Азия» ұғымы жай географиялық мәнді ғана атау емес, ол бұрынғы советтік одақтас республикалардың өздерін егемен мемлекеттер ретінде айқындауға және соны ерекше атап көрсетуге ұмтылысын білдіретін саяси мәнді этногеографиялық категория болып табылдады. Сонымен бірге постсоветтік кезеңде тәуелсіз түркі республикалары (Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Әзірбайжан) мен Түркия Республикасының арасындағы саяси, әскери, сауда-экономикалық-мәдени және мәдени-ғылыми байланыстар нығайған сайын Түркияда да терминологиялық өзгерістер орын ала бастады. 1991 жылдан кейін түркі елдерінің өзара интеграциясы барысында бірнеше интеграцияланған саяси бірлестіктер (мысалы, 2008 жылы Түркі мемлекеттерінің парламенттік ассамблеясы, 2009 жылы Түркі академиясы мен Түркі мемлекеттерінің ұйымы және т.б.) пайда болды. Ең алдымен осы тұста ерекше атап өтер тарихи факт – мәдени-ғылыми және геосаяси салаларда Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Әзірбайжан сынды орналасқан тәуелсіз мемлекеттер, сонымен қатар Ресей, Қытай, Иран, Молдова, Ауғанстан сияқты елдердің кейбір территорияларын мекендейтін халықтардың бәрін қамтитын «Түркі әлемі» ұғымы жиі қолданыла бастады.

2024 жылы күзгі уақытта Түркия Республикасы Білім министрлігінің арнайы шешімімен Түркияда «Орта Азия» ұғымының орнына «Түркістан» термині қолданысқа енгізілді. Шынтуайтында бұл ұғым Шығыс Түркістан, Батыс Түркістан және Оңтүстік Түркістан сияқты өңірлерді қамтиды.

Түркия Республикасының ресми мемлекеттік өкілдерінің ой-пікірінше, соңғы ұғымды енгізудің мақсаты өскелең ұрпақтың ұлттық санасын нығайту, оларды түркілік (Türklük), Отан сүю рухында тәрбиелеу болып табылады [195]. Осы тұрғыда «Түркістан» ұғымы Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Иранның солтүстік-шығыс бөлігі (Хорасан), Солтүстік Ауғанстан, Солтүстік-Батыс және Батыс Қытай (Шыңжаң мен Дүнхуан), Моңғолия, Оңтүстік Сібір сияқты елдер мен өңірлерді, Ресейдің Қазақстанмен шекаралас территорияларын қамтитын географиялық әрі тарихи-мәдени кеңістікті білдіреді. «Түркістан» дегенде ел-жұрттың басым көпшілігі түркі халықтары (қазақтар, түрікмендер, қырғыздар, өзбектер, ұйғырлар және т.б.) болып табылатын, түркі халықтарының өкілдері белгілі бір өңірдегі ел-жұрттың едәуір бөлігін құрайтын немесе ғасырлар бойы түркі халықтары мен түркі мемлекеттерінің геосаяси және мәдени әсерінде болған жерлерді айтады. Алайда қазіргі кейбір түрік зерттеушілерінің еңбектерінде «Түркістан» термині жоғарыда аталған территориямен ғана шектелмей, түркі халықтары мекендейтін бүкіл географиялық кеңістікті білдіреді. Мысалы, Мұстафа Қалқанның «Türklerin Yaşadıkları Coğrafyalar (Etnik Yapıları ve Orta Asya'da Yerleşimleri)» («Түркілер мекендейтін территориялар (этникалық құрамы және Орта Азиядағы қоныстанған жерлері)») деп аталатын мақаласында «Түркістан» ұғымы Саха Республикасының территориясын да қамтиды [196, б. 24]. Автордың көзқарасы бойынша, «Түркістан» термині «Түркі әлемі» ұғымына тең синоним болып табылады. Өйткені «Түркі әлемі» ұғымы барлық түркі халықтары мекендейтін территорияларды білдіреді деген қисынға жүгінеді автор. Бірақ түрік авторларының басым көпшілігінің пайымдауынша, «Түркістан» термині негізінен Каспий теңізінен шығысқа қарай орналасқан географиялық кеңістікті ғана қамтығандықтан, іс жүзінде «Орталық Азия» ұғымы білдіретін географиялық кеңістікке сәйкес келеді. Терминологияға байланысты кейбір мәселелер атақты түрік ойшылы, қоғам қайраткері Зия Гөкәліптің «Türkçülüğün Esasları» («Түрікшіліктің негіздері») атты шығармасында қарастырылады. Ол еңбекте түрікшілік (Türkçülük) пен тұраншылық (Turancıluk) ұғымдарының арасындағы айырмашылықтарды талдап осы екі терминнің ерекшеліктерін көрсетуге мақсат етті. Бұл мәселеге аталмыш туындының «Türkçülük ve Turancıluk» («Түрікшілік және тұраншылық») деп аталатын үшінші тарауы арналған. Оның айтуынша, «түрікшілік пен тұраншылықтың арасындағы айырмашылықтарды айқындау үшін түрік және тұран қауымдарын білдіретін ұғымдардың семантикалық нақты шегін анықтауымыз керек. Түрік дегеніміз – ұлттың атауы, оның өзінің бірегей тілі, мәдениеті бар қауым» [36, б.34; 166, б.435]. Осы айтылған ой-тұжырымның контекстісінен Зия Гөкәліптің қолданып отырған «түрік» ұғымы, ең алдымен, түркілік тілдің оғыз семьясында сөйлейтін барлық түркі халықтарын білдіретіндігін аңғару қиын емес. Оны автордың төмендегі пікірі де нақтылай түседі: «түріктердің кейбір топтары Анадолы түріктерінен бөлек тіл, бөлек мәдениет жасағылары келеді. Мысалы, солтүстік түріктердің бір топ жастары бөлек татар тілін, татар мәдениетін жасауға тырысып жатыр. Нәтижесінде түріктерден басқа бір халық қалыптасады...

қырғыздар мен өзбектерде не болып жатқандығын нақты білмейміз, бірақ олар да бөлек тіл мен әдебиет, бөлек мәдениет жасауға әрекет етсе, сонда түрік халқының кеңістігі одан да тарылып кетеді. Ал якуттар мен Алтай түріктері [бізден] өте алыс орналасқан жерлерді мекендегендіктен олардың арасына Түркия түріктерінің мәдениетін тарату одан да қиын болады» [36, б.34–35]. Осылайша Зия Гөкәліптің пайымдауынша, «түрік» ұғымы Түркия мен оғыз түркілерін қамтиды, ал «Тұран» ұғымы барлық түркі халықтарын біріктіретін ұғым болып табылады. Өйткені қырғыздар, қазақтар, татарлар, өзбектер, сахалар, хақастар сынды халықтардың бірегей тілдері мен мәдениеттері бар [36, б.36]. Олай болса «Тұран» термині өзінің мән-мағыналық өрісі тұрғысынан «Түркі әлемі» ұғымына тең, яғни бірыңғай синонимдік қатарды құрайды. Басқаша айтқанда, «Тұран» ұғымы Түркия мен Түркістанмен ғана шектелмей, түркі халықтары мекендейтін, соның ішінде саха (якут) жерін қоса, барлық территорияларды қамтиды. Зия Гөкәліптің 1910 жылы жазылған «Тұран» деп аталатын өлеңінде төмендегідей сөздердің бар екендігі назар аударады:

«Vatan ne Türkiye’dir Türklere ne Türkistan. Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan…» [36, б.88].	«Отан емес Түркия түріктерге, Түркістан да емес. Отан ұлы әрі мәңгі ел Бұл – Тұран».

Қазіргі түрік тарихнамасында «Түркістан» терминімен бірге «Түркі елі» («Türkeli») сөз тіркесінің қолданылып жүргендігін айта кеткен жөн. Мысалы, түрік ғалымы Тимур Қожаоғлу бұл мәселені өзінің «Türkeli ve Türkistan Terimleri Üzerine» («Түркі елі және Түркістан терминдері жөнінде») атты мақаласында зерттеді [197]. Тілтаным тұрғысынан алғанда, ең алдымен осы екі терминнің арасында еш айырмашылық жоқ екендігіне көз жеткізуге болады. Парсы тілінен енген «-стан» жұрнағы «мемлекет, жұрт» мағынасында қолданылады. Олай болса «-стан» мен «ел» бірыңғай синонимдер болып табылады. Дегенмен түркі ел-жұрттары мен олар тіршілік ететін территориялардың этногеографиялық, геосаяси біртұтастығын білдіретін «Түркістан» және «Түркі елі» терминдерінің арасында осы автордың көзқарасына қарағанда, географиялық, тарихи және саяси тұрғыдан біршама айырмашылықтар да жоқ емес. «Түркі елі» термині Түркиядан Саха Республикасынының Шығыс Сібір теңізінің жағалауына дейін созылып жатқан бүкіл географиялық кеңістік пен оны мекендейтін түркітілдес халықтарды білдіреді. Ал «Түркістан» термині болса, жоғарыда айтылғандай, Қазақстан, Орта Азия, Шыңжаң сияқты территорияларды және олардың иелері түркітілдес этностарды да қамтитындығын айта кету керек [197, б.155]. Тимур Қожаоғлудың пайымдауынша, сөз болып отырған терминдер ғылымда семантикалық және лексикалық контаминация деп аталатын үрдіске ұшырады. Мысал ретінде тарихи деректерде «Түркістан» сөзі VI–VIII ғасырлардан бері қолданылса, «Түркі елі» терминін алғаш рет XX ғасырдың 20-жылдарының аяқ шенінде Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған ұсынған болатын. Осы тұста ескерер жайт – оның 1929 жылы Каир қаласында жарық көрген «Bugüngi Türkistan Tarihi»

(«Бүгінгі Түркістан тарихы») атты еңбегінде «Түркі елі» термині қолданылды. Бірақ 1942 және 1947 жылдары аталмыш шығарма Ыстанбұлда қайтадан жарияланғанда оның атауы «Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi» («Бүгінгі Түркі елі (Түркістан) тарихы») деп өзгертілді [198]. Жоғарыда есімі аталған зерттеуші Тимур Қожаоғлу Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның «Түркі елі» терминін өзінің әріптестерінің ұсынысымен «Түркістан» сөзінің орнына қолданғандығына назар аударады. Сондықтан да болар А.-З. Уәлиди Тоған кейін шыққан өзінің ғылыми еңбектерінде «Түркі елі» терминінен бас тартып тек «Түркістан» ғана ұғымын қолдануға көшті. Алайда XX ғасырдың 50-жылдарынан кейін «Түркі елі» мен «Түркістан» терминдері синонимдер ретінде Түркияда және Батыс Германияда өмір сүрген шығыс түркістандықтардың арасында қолданыста болды [197, б.155–156].

Сонымен қазіргі түрік тарихнамасында қолданылатын тағы бір «Түркі әлемі» термині «Тұран» ұғымының мән-мағыналық эквиваленті болып табылады. Демек, жоғарыда айтылғандай, «Түркістан» және оның синонимі «Түркі елі» қазіргі Орталық Азия (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы, сондай-ақ тағы да басқа шекаралас аймақтар) территориясын қамтитын геосаяси, этногеографиялық әрі тарихи-мәдени кеңістік болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде «Түркі әлемі» немесе «Тұран» ұғымы Түркия, Әзірбайжан және Саха Республикасын, әлбетте олардың территорияларын, сондай-ақ Орталық Азияны әрі оны мекендейтін түркітілдес халықтарды білдіреді.

Тарихнамалық үрдістің типологиясы. Осы тарихнамалық «дәуірдің» тағы бір елеулі жайты ретінде түріктің ұлттық тарихи ғылымдары жүйесінде (әлбетте шығыстану ғылымында да) кейінгі кезеңдерде де өзінің танымдық тағылымымен дараланатын әртүрлі идеологиялық және саяси сипаттағы факторлардың әсерімен шартты түрде екі – «ұлттық» және «иммигранттық» бағыттардың қалыптасқандығын айтуға болады. Бірақ белгілі шарттылықпен түрік тарихнамасындағы осы бағыттардың арасында келесі айырмашылықтардың байқалатындығына назар аудару қажет. Біріншіден, **тақырыптық** тұрғыдан қарағанда, бір жақтан, ұлттық түрік тарихнамасының «жергілікті» өкілдері бар күш-жігерін Орталық Азияның географиялық кеңістігіндегі сан алуан көшпелі және отырықшы түркі мемлекеттері мен халықтарының тарихы мен мәдениеті сияқты мәселелерге басым назар аударды. Мысалы Түркия территориясында және жалпы Таяу Шығыста біздің заманымызға дейін пайда болған Шумер, Мидия, Хет патшалығы және т.б. ежелгі мемлекеттердің тарихына байланысты археологиялық материалдарға көп мән берілді. Алайда «жергілікті» түрік тарихнамасының өкілдері түркілердің тарихын Таяу Шығыстың ежелгі тарихымен және аталмыш аймақты мекендеген халықтармен байланыстыруға тырысты. Бұл жайтты, жоғарыда айтылғандай, Еуропа елдерінің (Ұлыбритания, Франция, Грекия және т.б.) I дүниежүзілік соғыс кезіндегі, әсіресе соғыстан кейінгі кезеңдегі Түркияға деген территориялық талаптарына түрік ғалымдарының ғылыми негізделген жауабы ретінде түсіндіруге болады. Расында да Түркияның территориялық тұтастығына төнген қауіп-қатер қажетті ғылыми

көрнекілікпен түрік мемлекетінің тарихын терең зерттеудің қажеттілігін айғақтады [199]. Осылайша жоғарыда аталған сыртқы факторлар жалпы түрік және түркі халықтарының тарихын жаңа тұрғыдан зерделеуге түрткі болды.

Ал «иммигранттық» түрік тарихнамасы өкілдерінің еңбектері негізінен бұрынғы Ресей империясының территориясын мекендейтін башқұрттар, татарлар, қазақтар және т.б. түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге бағытталғандығымен ерекшеленеді. Советтік Ресейден Түркияға көшіп келген зерттеушілердің орыс тілінде жазылған деректерді, сонымен қатар орыс шығыстанушыларының Орталық Азияның түркі халықтарына тікелей қатысы бар іргелі ғылыми шығармаларын жақсы білуі түріктік ғылыми ортада бұрын-соңды болмаған деректерді ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік берді. Осы тұста аталған кезеңде орыс тіліндегі деректердің түрік тіліне аударылуы негізінен «иммигранттық» түрік тарихнамасы өкілдерінің бастамасымен және тікелей қатысуымен жүзеге асырылғанын атап өткен жөн. Іс жүзінде Әбділқадір Инан мен А.-З. Уәлиди Тоған сынды иммигрант ғалымдардың (әрі көрнекті саясаткерлердің) арқасында Түркияда Орталық Азияда тіршілік ететін қазақтар, қырғыздар, татарлар, башқұрттар және т.б. түркі халықтарының тарихы мен тілдерін, сондай-ақ фольклоры мен этнографиясын зерттейтін арнайы «проблемалық-тақырыптық» бағыт қалыптасты деп айтуға болады.

Сондай-ақ жоғарыда сөз болған түрік тарихнамасындағы тақырыптық бағдарлылықтан басқа, түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеудегі **хронологиялық ерекшелікке** де назар аудару жөн. Басқаша айтқанда, түрік тарихнамасы «ұлттық» бағытының өкілдері Орталық Азиядағы түркі халықтарын зерттегенде негізінен көне түркілер, көне қырғыздар, түргештер сияқты халықтар мен тайпалардың этногенезі мен этникалық тарихына баса мән берді. Ал «иммигрант» ғалымдардың «этникалық топтарының» әрқайсысы кейінгі кезеңдегі өздері шыққан халықтың тарихы мен мәдениетін зерттеуге маманданды. Нәтижесінде түрік тарихнамасында шартты түрде жергілікті («ұлттық») және «иммигранттық» деп аталатын бағыттар қалыптасты.

Үшіншіден, түрік тарихнамасының аталмыш екі бағыттың арасында әртүрлі қалыптасу факторларының әсерінен туындаған **методологиялық айырмашылықтар да** болды. Бұл айырмашылықтардың тектамыры (генезисі) мен болмыс-бітімі, ең алдымен, бұрынғы Осман және Ресей империяларының мәдени-өркениеттік бағдарлары мен интеллектуалдық дәстүрлерінің өзгешеліктерінде жатыр. Осман империясы саяси және әскери жағынан сол кезеңдегі басқа елдерге қарағанда әлдеқайда қауһарлы болғанымен, ғасырлар бойы, әсіресе XVIII ғасырдан бері, Батыс Еуропаның Франция сияқты өркениеті дамыған елдердің мәдени ықпалында болды. Мәдени дамыған басқа елдермен болған мұндай тарихи синергизм Осман империясының тұсындағы түрік социумының XX ғасырдың 20–30 жылдарында республикалық жүйеге соншалықты ойсырамай өтуін қамтамасыз етті. Осындай жағдаятта қалыптасқан әлеуметтік-мәдени орта өткен жүзжылдықтың 20-жылдарынан бастау алатын түріктің шынайы ғылыми негіздегі төл тарихнамасының орнығуына алып келді. Мұндай саяси және тарихи-мәдени контекстінің тегеуірінді ықпалындағы

аталмыш «ұлттық» жергілікті тарихнаманың өздерінің төл тарихына бірінші кезекте мән бергендігі түсінікті жайт болса керек.

Ал Ресей империясының әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани және институционалдық саяси езгісіне түскен татар, башқұрт, өзбек, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, түрікмен сынды этностардың түрік еліне қоныс аударған тарихшы-ғалым өкілдері болса, бұлар ең алдымен өздерінің шыққан туған халықтарының тарихына, соның ішінде әсіресе саяси, мәдени, этникалық тарихын зерттеуге және оның нәтижелерін жаңа ортаға дәріптеуге ерекше көңіл бөлді. Әлбетте екі ғылыми-зерттеу бағыттары өзара бір бірін үнемі толықтырып отыратын ұйымдық және шығармашылық байланыста болды. Жалпы көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне арналған түрік тарихнамасының қалыптасуы мен дамуы белгілі бір тарихи-саяси және әдіснамалық факторлардың ықпалымен жүзеге асты [200]. Осы үдерістерге тән түрік тарихнамасының дамуындағы негізгі кезеңдердің ерекшеліктерін төмеңдегідей келтірілген кестеден көруге болады (кесте 1).

Кесте 1 - Көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне арналған түрік тарихнамасының негізгі кезеңдері

№	Кезеңдер	Жылдар	Сипаттамасы
1	2	3	4
1	Реформалар кезеңі	XX ғ. 20 ж. екінші жартысы – 40 ж. бірінші жартысы	Ататүріктің ғылым саласындағы реформаларының нәтижесінде Түрік тарих қоғамы, Түрік тіл қоғамы сияқты ғылыми орталықтардың құрылуы және ғылыми басылымдардың пайда болуы, «ұлттық» және «иммигранттық» түрік тарихнамасы ғылыми методологиялық негіздерінің қалыптасуы
2	Екінші кезең	XX ғ. 40 ж. екінші жартысы – 80 ж. орта шені	Парламентке тікелей сайлау жүйесіне көшу жөніндегі 1946 ж. мамыр айында Түркияның Халықтық-республикалық партияның төтенше съезінің шешімінің қабылдануы және жүзеге асырылуы белгілі шарттылықпен осы кезеңнің бастауы ретінде алынды. Бұл айтулы жайт елдегі ғылыми орталықтар санының ұлғаюына және ғылыми бағыттар ауқымының кеңеюіне, соның ішінде түрік тарихнамасында «қазақ»-түрік бағытының қалыптасуына алып келді

1 – кестенің жалғасы

1	2	3	4
3	Қазіргі (жаңа) кезең	XX ғ. 80 ж. екінші жартысынан бергі кезең	Түрік тарихнамасындағы қазіргі кезең шамамен XX ғасырдың 80-жылдарының орта шенінен басталады. Түркиядағы осы жүзжылдықтың 80-жылдарының басында болған әскери төңкерістің залалдарын жойғаннан кейін «Отан» партиясының («Anavatan Partisi») көшбасшысы Тұрғыт Өзал бастаған азаматтық үкіметтің 1983-1987 жылдары алғаш рет билік құру уақыты шартты түрде екінші тарихнамалық кезеңінің бастауы ретінде қарастырылды. Бұл тарихнамалық үрдістің осы кезеңі Орталық Азия территориясындағы түркітілдес халықтардың ішіндегі «оғызтану» бағытының қалыптасуымен, сондай-ақ қазақ халқының мәдени дәстүрлеріне арналған ғылыми бағыттың дамуымен және СССР ыдырауына байланысты түрік пен қазақ зерттеуші шығыстанушыларының өзара қарым-қатынастарының нығаюымен ерекшеленеді

1.4 Түрік тарих қоғамының ғылыми орталық ретінде қалыптасуы

Түрік тарих қоғамының құрылу кезеңдері. 1930 жылы 23 сәуірде Түркияның астанасы Анкара қаласында «Türk Ocakları» («Түрік ошақтары») атты қауымдастықтың VI Құрылтайы ашылды. Мақсаттарының бірі «ұлттық сананы нығайту» болған Түрік ошақтары қауымдастығы 1912 жылы құрылды [46, б.176]. Қауымдастықтың Орталық комитетіне (Merkez Heyeti) тиесілі жаңа ғимаратта (кейінірек – Халық үйі (Halkevi) [46, б.173] өткен Құрылтайда күн тәртібіне дүниежүзі өркениетінің қалыптасуындағы түріктердің орны мен рөлі қандай және қандай болуға тиіс деген Түркия тарихына қатысты өзекті мәселе көтерілді. 1930 жылы 28 сәуірде Ататүріктің өзі қатысқан осы Құрылтайда түрік зерттеушісі Әфет Инан бір топ түрік ғалымдарының атынан (соның ішінде Садри Максуди (Арсал) мен Решид Галип) Түркия тарихын жүйелі түрде зерттеу керек екеніне назар аударды: «Түрік тарихы мен мәдениетін ғылыми тұрғыдан зерттеу үшін ерекше әрі тұрақты түрде істейтін топ құруға шешім алуды және осы топтың мүшелерін сайлау құқығын Орталық комитетке беруді ұсынамыз» [48, б.547]. Сол күні Құрылтайда өткен жиналыстың нәтижесінде Түрік ошақтары туралы Заңға (Türk Ocakları Kanunu) «Түрік тарихын зерттеу жөніндегі комиссия

(«Türk Tarihi Tetkik Heyeti») құрылады» деген 84-бап енгізілді. Осы 16 мүшеден тұратын комиссия 1930 жылы 4 маусымда өзінің алғашқы отырысын өзкізді [48, б.548]. Атап айтқанда, топтың төрағасы – Тевфик (Быйыклыоғлу) (Tevfik (Bıyıklıoğlu) (1931 ж. 14 сәуір – 1932 ж. 8 сәуір аралығында ТТҚ-ны басқарды), төрағаның орынбасарлары – Жүсіп Ақшора (Yusuf Akçura) (1932 ж. 8 сәуір – 1935 ж. 11 наурыз аралығында аталмыш қоғамның төрағасы болды) мен Сәмих Рифат (Sâmih Rifat), бас хатшысы – Решид Гәлип (Reşid Galip), мүшелері – Әфет Инан (Âfet İnan), Исмайыл Хаққы (Ұзыншаршылы) (İsmail Hakkı (Uzunşarşılı), Хамит Зүбейір (Қошай) (Hamit Zübeyir (Koşay), Хәліл Етхем (Елдем) (Halil Ethem (Eldem), Рағыб Хулуси (Ragıb Hulusi), Решид Сәффет (Атабинен) (Reşid Saffet (Atabinen), Зәкир Қадири (Уган) (Zakir Kadiri (Ugan), Сәдри Мақсуди (Арсал) (Sadri Maksudi (Arsal), Месарош (Mesaroş) (Анкарадағы Этнография музейінің қызметкері), Мүкримин Хәліл (Йінанш) (Mükrimin Halil (Yinanş), Уәсиф Шынар (Vâsif Şınar) және Юсуф Зия (Өзер) (Yusuf Ziya (Özer) [48, 547–548-бб.]. Келесі жылы 12 наурызда Түрік ошақтары таратылған соң 1931 жылы 15 сәуірде бөлек бір мекеме ретінде «Түрік тарихын зерттеу қауымдастығы» құрылды [48, 547–548-бб.]. Сонымен бірге Түркияның көптеген аймақтарында мәдени орталықтар болып табылатын «халық үйлері» ашылды [164, б.32]. Белгілі түрік жазушысы Ұлық Иідемір осы қоғамның алғашқы хатшысы болып тағайындалды. Сол қауымдастыққа Анадолы мен Шығыс Фракияның тарихын және мәдениетін зерттеуіне байланысты бірқатар өкілеттіктер берілді, яғни Қауымдастық ғылыми мәселелер бойынша пікірталас ұйымдастырып соған қатысуға, түркілердің тарихына байланысты деректерді жинастырып зерттеуге, түркілер тарихына қатысты даулы мәселелерді шешу үшін қажетті құжаттар мен заттарды жинау үшін қызметкерлер топтарын экспедицияға жіберуге және т.б. жұмыстарды орындауға құқылы болды [47, б.524]. Қауымдастықтың атауы 1935 жылы әуелде «Түрік тарихын зерттеу қоғамы» («Türk Tarih Araştırma Kurumu») (*4-сурет*), ал сол жылы (3 қазан күні) «Түрік тарих қоғамы» («Türk Tarih Kurumu») деп өзгертілді [48, б.547–548].

Осы тұрғыдан аса назар аударатын мәселе – сол кезде Түркияда қызмет саласы жақын әрі бір-біріне байланысты бірнеше ғылыми қоғамдар құрылды. Мысал ретінде 1932 жылдың шілде айында ТТҚ-ға бауырлас «Түрік тіл қоғамы» («Türk Dil Kurumu») да құрылғанын айтуға болады [42]. Осы екі қоғамның алғышқысы өз жұмысын идеология, экономиканың дамуы, денсаулық сақтау, ауыл шаруашылығы, латын әліпбиін енгізу сынды мәселелерге арналған әртүрлі конференцияларды ұйымдастыратын «Халық үйінің» ғимаратында жүргізді. 1940 жылдардың аяғында Анкарада Тарих және география факультетінің есебінен ТТҚ-ға қосымша үй-жай берілді [53, б.105]. Жалпы, Әфет Инан айтқандай, М.К. Ататүрік ТТҚ-ға көп мән берді [201, 202]. Сондықтан жыл сайын ТҰҰМ-да баяндама жасағанда тұңғыш Президент аталмыш Қоғамның рөлін атап өтетін [46, б.179]. Соған байланысты сол кезде М.К. Ататүріктің тікелей қатысуымен түрік ғалымдары Түрік тарихын зерттеу қоғамы «Түрік тарихының негізгі мәселелері» («Türk Tarihinin Ana Hatları») деп аталатын тарих кітабын (tarih kitabı) әзірледі. Сол іргелі еңбектің мақсаттарының бірі түрік

халқының тарих, мәдениет, сондай-ақ тіл тұрғысынан Анадолы, Шығыс Фракия, Таяу Шығыс сынды өңірлерді ежелгі дәуірде мекендеген халықтармен (хеттер, шумерлер және т.б.) тығыз байланыстары бар екенін дәлелдеу болды.

Түрік тарих қоғамының зерттеу бағыттары мен міндеттері. Түркияда тарих саласындағы ғылыми зерттеулерге ерекше мән берілді. Түркия Республикасы 1940 жылы 25 мамырда осы ТТҚ-ның Жарғысын бекітті. Бұл құжаттың 1-тармағына қарағанда, ТТҚ «Есімі өшпес көсем» («Ebedi Şef») Ататүріктің жоғары қамқорлығымен» Анкарада құрылып, ал 2-тармағы бойынша «Ұлттық көсем – Президент» («Milli Şef Reisicümhur»), Түркия Республикасының М.К. Ататүріктен кейінгі екінші президенті (1938–1950) Исмет Инөнүдің (İsmet İnönü) (1884–1973) жоғары қамқорлығымен» қызметін атқарады. Жарғының 7-тармағына сәйкес, «Қоғамның мақсатын орындау үшін қызмет атқара алатын тұлғалар қай ұлттан болса да, Қоғамның толық, құрметті немесе корреспондент мүшесі бола алады» [78, б.298]. Сонымен қатар сол жылы ТТҚ Түркиядағы қызметі қоғамдық мүддеге сай ұйым ретінде танылды [88, б.175].

Түрік ғалымдары мыңдаған жылдар бойы Анадолы аумағындағы мәдени дәстүрдің сабақтастығын көрсетуге ұмтылғандықтан Түркияда археологиялық қазба жұмыстарына ерекше мән берілді. ТТҚ құрылған соң зерттеушілер әртүрлі тарихи дәуірлерге жататын археологиялық ескерткіштерді зерттей бастады. Мәселен, 1933 ж. білім беру министрлігінің бұйрығы бойынша Хамит Зүбейір Қошайдың жетекшілігімен түрік ғалымдары Анкарадан 16 шақырымдық жердегі Ахлатлыбелде мыс дәуіріне жататын қамалдың үйінділерін зерттеп шықты. Сол жылы Ремзи Оғыз Арық басқарған тағы бір топ Анкарадан 60 шақырым қашықтықтағы Қараларда галаттардың бір қалашығында археологиялық қазба жұмыстарын атқарды. Түрік зерттеушілері 1935 жылдан бастап бірнеше жыл бойы хеттердің астанасы Хатуссаның жанындағы Алаша-Хөйүкте (Alaca-Höyük) археологиялық жұмыстарын жүргізді [39, б.7; 89, б.294]. Қолдағы деректерге қарағанда, осындағы жұмыстар ТТҚ-ның қызметкері Хамит Зүбейір Қошайдың жетекшілігімен атқарылған жұмыстар 1940 жылы да жалғаса берді. Зерттеу барысында әртүрлі тарихи кезеңге жататын мәдени қабаттар анықталды [203, б.2–5]. XX ғасырдың 30-жылдарының аяғында түрік зерттеушілері Топқапы Сарайы (Topkapı Sarayı) орналасқан жерде де жұмыс атқарды [50, б.324–325].

Тарих пәнінің мұғалімдерін Түркия тарихы жөніндегі жаңа концепциямен таныстыру мақсатында 1932 жылғы 11 шілде күні Түркия астанасы Анкарада Бірінші тарих құрылтайы (Birinci Tarih Kurultayı) өтті. Осы Құрылтайға 232 мұғалім мен университет өкілдері қатысты [38, б. 4; 54, б. 195]. ТТҚ-ның өкілдері атап өткендей, «Республикаға дейінгі кезеңде мектептерде оқытылған тарих кітаптары тарихи шындыққа сай келмеді. Бұдан әрі жағдайдың осындай болуы мүмкін емес еді. Қоғам (ТТҚ) ең алдымен лицейлер үшін тарих пәнінен оқулықтарды әзірлеуді жоспарлап, осы жұмысқа кірісті...» [37, б.13]. 1937 жылы қыркүйекте ұйымдастырылған Екінші тарих құрылтайы халықаралық сипатқа ие болды – оған 40-тан астам шетелдік (Германия, Аустрия, Болгария, Франция, Ұлыбритания, Грекия, Румыния, Мажарстан, Швеция, Швейцария, Чехословакия, АҚШ, Югославия) ғалымдардың баяндама жасағандары белгілі

[38, б.4; 42; 54, б.195]. Тілдік кедергінің алдын алу мақсатында арнайы топ құрылып, түрік тілінде жасалған баяндамалар шетел тілдеріне, ал шетел тіліндегі баяндамалар түрік тіліне аударылып жинақ түрінде шығарылды [38, б.2].

ТТҚ-ның ғалымдары Халықаралық тарих білімі конгресі (Париж, 1932 ж.), I Халықаралық көне дәуір жөніндегі ғылымдар конгресі (Лондон, 1932 ж.), I Халықаралық антропология және этнология ғылымдары конгресі (Лондон, 1934 ж.), Халықаралық археология конгресі (Ленинград, 1935 ж.), II Халықаралық көне дәуір бойынша ғылымдар конгресі (Осло, 1936 ж.), Әфет Инанның жетекшілігімен XVII Халықаралық археология және антропология конгресі (Бухарест, 1937 ж.) сынды халықаралық іс-шараларға қатысты. Аталған конгрестерде түрік зерттеушілері әлемдік ғылыми жұртшылықты сол кезде Түркияда Алаша-Хөйүкте жүргізіліп жатқан археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерімен, сондай-ақ тарих саласындағы зерттеулермен таныстырды [37, б.13-16].

Бұл кезеңдегі түрік зерттеушілерінің жарияланымдары түрік халқының Таяу Шығыстың ежелгі халықтарымен терең тарихи және этникалық байланыстарының бар екенін көрсететін дәлелдерді табуға бағытталған. Мәселен, Хамит Қошай түрік және неміс тілдерінде жарық көрген «Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Mevkii» («Түрік тілінің әлем тілдері арасындағы орны») атты мақаласында бір жақтан шумер және әлем тілдері, екінші жақтан түрік тілі лексикасының ұқсастығы туралы жазды [76, б.363–364].

ТТҚ ғылыми мақсаты – «түрік әрі Түркия тарихына және соларға байланысты тақырыптарды, түріктердің мәдениетке қосқан үлесін ғылыми тұрғыдан зерттеп, танытып, тарата отырып, бағдарлама жасап, сондай-ақ соған сүйене отырып түрік тарихы мен Түркия тарихын жазу» [51, б. 375]. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер жүктелген:

1) түркі және Түркия тарихына қатысты деректерді зерделеп, осы мәселеге байланысты ғылыми құндылығы бар зерттеулер мен еңбектерді жариялау;

2) түркі және Түркия тарихына қатысты деректерді жинап, зерттеп, қажетті болып танылғандарын түрік тіліне аудару, тарату және басып шығару;

3) түркі және Түркия тарихын зерделеуге жарайтын құжаттар мен заттарды жинау, архив және құжаттама орталықтарын ашу, сипаты белгілі болған мәліметтерге қол жеткізу үшін қажетті зерттеулерді жүргізу, археологиялық қазба жұмыстарын жасау;

4) айтылған деректерге сүйене отырып түркілер тарихы мен Түркия тарихын жазып жариялау;

5) ғылыми жаңалықтар мен ғылыми тақырыптарды зерттеу және әйгілеу үшін ғылыми отырыстар жүргізіп, конгрестер мен көрмелер, сонымен қатар экспедициялар ұйымдастыру;

6) ұлттық игіліктің сақталуына негізгі компоненттердің бірі болып табылатын тарихқа деген қызығушылықты арттырып ұлттық сананы нығайтатын, тарих саласындағы зерттеулер мен жұмыстарды ынталандыратын әртүрлі шара қабылдау, қажетті жұмыс жоспарлары мен бағдарламаларды әзірлеу;

7) мақсаты мен міндеттеріне сәйкес елдің ішінде және шет елде түркі және

Түркия тарихы бойынша жұмыстар, зерттеулер жүргізіп жатқан қоғамдар мен ұйымдар, сондай-ақ ғылыми орталықтармен ынтымақтастық жасау, кітап, бағдарлама және түпнұсқа құжат алмасу;

8) Жоғарғы әкімшілік (Yüksek Kurul) келісе отырып елдің ішіндегі немесе шетелдегі ғылыми ұйымдардың мүшесі болу, өкілін жіберу, конгрестерге қатысу, осындай ұйымдарда бірлесіп ғылыми зерттеу мен жұмыс жүргізу;

9) Жоғарғы әкімшілік, Жоғарғы мекеме (Yüksek Kurum) тапсырған және заңда көзделген басқа да міндеттерді орындау [51, б.375–376].

ТТҚ құрылғаннан кейін Түркияда халықаралық ғылыми конгрестер өтті (кесте 2):

Кесте 2 –ТТҚ-ың халықаралық деңгейдегі конгрестері (1932–2018) [204]

№	Конгрестің реттік саны	Өткізілу уақыты
1	I	1932 ж. 2–11 шілде
2	II	1937 ж. 20–25 қыркүйек
3	III	1943 ж. 15–20 қараша
4	IV	1948 ж. 10–14 қараша
5	V	1956 ж. 12–17 сәуір
6	VI	1961 ж. 20–26 қазан
7	VII	1970 ж. 25–29 қыркүйек
8	VIII	1976 ж. 11–15 қазан
9	IX	1981 ж. 21–25 қыркүйек
10	X	1986 ж. 22–26 қыркүйек
11	XI	1990 ж. 05–09 қыркүйек
12	XII	1994 ж. 12–16 қыркүйек
13	XIII	1999 ж. 04–08 қазан
14	XIV	2002 ж. 09–13 қыркүйек
15	XV	2006 ж. 11–15 қыркүйек
16	XVI	2010 ж. 20–24 қыркүйек
17	XVII	2014 ж. 13–15 қыркүйек
18	XVIII	2018 ж. 01–05 қазан

Түрік тарих қоғамының мерзімді басылымы. «Belleten» – ТТҚ шығаратын Орталық Азия мен Түркия тарихын зерттеу саласындағы ең көне және беделді академиялық басылымдарының бірі (1937 жылдан бері жарық көреді). Журналда Түркия тарихы мен түркі халықтарының тарихына қатысты ғылыми мақалалар жарияланады. Scopus және AHCI (Arts & Humanities Citation Index) дерекқорларында индекстеледі және түркітану саласындағы негізгі ғылыми деректердің бірі. Осман империясы кезінде Түркияда «Осман тарихы жөніндегі комитет» («Tarih-i Osmanlı Encümeni») «Осман тарихы жөніндегі комитеттің журналын» («Tarih-i Osmanlı Encümeni Mecmuası») шығаратын. 1923 жылы атауын «Түрік тарихы жөніндегі комитеттің журналы» («Türk Tarih Encümeni Mecmuası») деп өзгерткен журнал 1931 жылдың көктемінен бастап (I дүниежүзілік соғыстан кейін онсыз да сирек шыққан) мүлдем шықпай қалды

[205, б.424].

Журналға жариялауға ұсынылатын мақалалардың бәрі бес айдар бойынша бөлінген: 1) ғылыми зерттеулер (жеке зерттеулер, маңызды аудармалар және т.б.); 2) құжаттар (түпнұсқалар немесе түсініктемесі бар құжаттар); жазулар ресми немесе ерекше құжаттар; 3) ғылыми хабарлар (археологиялық қазу жұмыстарының нәтижелері, Қоғамның атқарылған жұмыстары, тарих жөніндегі зерттеулер, конгрестер және т.б.); 4) библиография; 5) қосымша деректер (ескі мәтіндер, заңдар мәтіндері және т.б.) [77, б.2]. ТТҚ кітапханасының қорында 1938 жылы 20 мыңнан астам кітап болды [37, б.17].

ТТҚ-ның «Belleten»-інде революцияға дейінгі орыс және кеңес зерттеушілерінің Орталық Азия мен Сібірдегі түркі және моңғол халықтарының тарихы мен этнографиясына қатысты еңбектеріне шолулар тұрақты түрде жарияланып тұрды [87, б.397–436]. Бұл жан-жақты шолулар бұрынғы Ресей империясынан Түркияға қоныс аударған зерттеушілер тарапынан жазылды. Мысалы, 1942 жылы Әбділқадір Инан қаламынан СССР Ғылым академиясының Шығыстану институты кеңес шығыстанушысы С.А. Козиннің «Моңғолдардың құпия шежіресін» (1941) шығарған, сондай-ақ Д.К. Зелениннің «Сібірдегі онгон культі: Сібір халықтарының идеологиясындағы тотемизмнің қалдықтары» (1936) еңбектеріне арналған шолу мақалалары шықты. Осы ретте Әбділқадір Инан шолу мақалаларын жазумен ғана шектелген жоқ. Мысал ретінде оның «Beltir Türklerinde Gök Tanrıya Kurban Töreni» («Белтір түркілерінде көк Тәңірге құрбан шалу рәсімі») мен «Sibirya'da İslamiyetin Yayılışı» («Сібірде исламның таралуы») [85, б.215–221; 206, б.331–338] еңбектерін келтіруге болады. Сонымен қатар, 1942 жылы Түркияда Орта Азияның көне тарихына, сондай-ақ Орталық Азия өңіріндегі түркі және моңғол халықтарының тарихы мен мәдениетіне арналған іргелі еңбектер түрік тіліне аударыла бастады, соның ішінде кеңес тарихшысы Б.Я. Владимирцовтың 1934 жылы жарық көрген «Моңғолдардың қоғамдық құрылысы. Моңғол көшпелі феодализмі» («Moğolların İçtimai Hayatı»), Түрікменстанның аумағындағы XX ғасырдың бас кезеңінде археологиялық жұмыс жүргізген американдық геолог әрі саяхатшы Рафаел Пумпеллидің «Анау археологиялық мәдениеті» («Anav Hafriyatı») және т.б. енбектер [79, б.131].

Ежелгі және ортағасырлар дәуіріндегі түркі ру-тайпаларының тарихы мен мәдениетін, сондай-ақ олардың орналасу географиясын зерттеу мақсатында Еуропа елдерінен Түркияға арнайы шақырылған ғалымдар жұмыс жүргізді. Мысалы, белгілі мажар тарихшысы Ласло Рашони (Laszlo Rasonyi) (1899–1984) жылдар бойы түркілер мен мажарлардың арасындағы этникалық байланыстарын зерттеумен айналысып, Түркиядағы угортану ғылымының негізін қалады. Өзінің 1939 жылы жарияланған «Tuna Havzasında Kumanlar» («Дунай өзенінің алабындағы қыпшақтар») көлемді мақаласында орта ғасырлар кезеңінде Қыпшақ даласы мен Мажар пуштасында (Орта Дунай ойпатында) орын алған күрделі этногенетикалық үрдістерді корсетті [184, б.401–422].

Түрік ғалымдарының түрік халқының тарихи-этникалық тамырларын табуға ұмтылысы көне және қазіргі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылықты арттырды. Атап айтқанда, бұл ТТҚ журналының атауын

таңдауда айқын көрініс тапты. Ұлық Иідемірдің естелігіне қарағанда, бұл қоғамның мерзімді басылымының атауына байланысты мәселе 1936 жылы қарастырылған. Бастапқыда оған «Bülten» деген атау ұсынылды. Түрік ғалымдары (Ататүріктің тікелей қатысуымен) француз, итальян және латын тілдерінің этимологиялық сөздіктеріндегі бұл сөздің (ит. «*bulletino*», фр. «*bulette*») мән-мағынасын зерттеу барысында оның латын тіліндегі «*bulla*» сөзінен шыққан деген қорытынды жасады. Сонда М.К. Ататүрік ұқсас сөзді түркі тілдерінен іздеуді ұсынды. Түрік ғалымдары белгілі советтік зерттеуші-лингвист Э.К. Пекарский құрастырған саха (якут) тілінің сөздігін зерттей келе, «*белиетен*» (саха тілінде «беллиетен» – белгілену; байқалу; мөр соғылу) сөзіне назар аударды. Ататүрік осы саха сөзіне мағынасы мен фонетика тұрғысынан ұқсас сөзді түрік тілінен қарауымыз керек деген ұсынысы бойынша зерттеушілер тарапынан «*bel*», «*belge*», «*belli*», «*belletmek*» сөздері табылды. Нәтижесінде ғалымдар түркі тілдеріндегі (түрікмен, қырғыз, татар, ұйғыр және т.б.) және түркі жазба ескерткіштеріндегі «*bel*» лексемасы бар сөздерді талдап, сондай-ақ бір жақтан саханың «*белиетен*» сөзіне ұқсас, екінші жақтан Батыс Еуропа тілдеріндегі «*bulletin*»-ге жақын «*belleten*» сөзін ұсынды [81, б.4; 82, б.356]. Содан бері ТТҚ-ның журналы «*Belleten*» деп аталатын болды. Оның 288 беттен тұратын алғашқы нөмірі 1937 жылғы 1 қаңтар күні шықты [207, б.394].

Жалпы алғанда, XX ғасырдың 20-жылдарынан кейінгі кезеңде түрік тарихнамасында келесі мәселелерге ерекше көңіл бөлінді:

1) Түркия тарихына қатысты деректерді түрік тіліне аудару. Нақты айтқанда, Шығыс елдерінің тілдерінде (араб, парсы және қытай) жазылған қолжазбалар, сонымен қатар Еуропа мен СССР ғалымдары (неміс, итальян, француз, мажар, орыс және ағылшын тілдерінде) жазған ғылыми еңбектер;

2) Түркияда жүргізіліп жатқан ғылыми зерттеулерге шетелдік ғалымдарды тарту;

3) Түркияның Таяу Шығыстағы сәлжуктердің, соның ішінде хеттер, шумерлер, аккадтықтар, ассириялықтар сынды халықтардың тарихына дейінгі тарихын зерттеу;

4) Осман империясының мәдениетін, соның ішінде дәстүрлерін, сәулет өнерін және әдебиетін талдау;

5) Осман тарихына қатысы бар архивтік құжаттарды зерттеп ғылыми айналымға енгізу;

6) Түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты тарихнамалық еңбектер жазу;

7) Түркияда өмір сүрген әртүрлі этникалық топтар мәдениетінің ерекшеліктерін анықтау;

8) Түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркі халықтарының, тарихы мен дәстүрлі мәдениетіне ислам дінінің әсер ету мәселесін зерттеу;

9) Мұстафа Кемал Ататүрік кезінде Түркияда өткізілген реформалардың түрік қоғамына әсер етуі.

Тұжырым

Жоғарыда аталған мәліметтер келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді: М.К. Ататүріктің тікелей басшылығымен мемлекеттің қолдауымен және қатысуымен ТТҚ-ның құрылуы XX ғасырдың 20–30 жылдарында Түркияда жүзеге асырылған реформалардың маңызды бөлігі болды. ТТҚ Түркияның тарихы мен мәдениетін зерттейтін таза ғылыми мекеме ретінде емес, республиканың жаңа шекараларын негіздеу қажеттілігімен байланысты мемлекеттік саясаттың идеологиялық құрамдас бөлігі ретінде сипатталды. Осман империясы мен Селжүк мемлекеттеріне дейінгі Анадолы мен Шығыс Фракия тарихын жаңа түрік мемлекетінің территориялық негізі ретінде зерттеуге мән беру бұрынғы «османизм» және «панисламизм» концепцияларының күйреуіне жауап болды. Осылайша мемлекеттің тікелей қатысуымен құрылған ТТҚ елдегі тарих, археология және этнография салаларындағы зерттеулердің негізгі ғылыми бағыттары мен мәселелерін айқындады деген байламға келді.

Расында да осы кезеңде, жоғарыда айтылғандай, түріктің ұлттық тарихнамасының тұңғыш әрі басты ұйымдық-институционалдық негізі болған «Түрік тарих қоғамы», сондай-ақ тарихнамалық үрдісте өзіндік үлкен рөл атқарған әрі қазіргі уақытта да атқарып отырған «Түрік тілі қоғамы» құрылған болатын. Осылайша түріктің гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар саласының еуропалық бағытты ұстанған, бірақ түріктік болмысы мен бітімін сақтаған мамандарының алғашқы легі дайындалды. Сонымен бірге осы уақытта пайда болған әртүрлі тұрақты (мерзімді) ғылыми басылымдарда және журналдарда ұлттық тарихтың, соның ішінде мәдениет, мәдени дәстүрлерге байланысты алғашқы зерттеулер жариялана бастады. Сөйтіп жаңа бағыттағы, жаңа методологиялық ұстанымдағы ұлттық түрік тарихнамасының инфрақұрылымы осылайша қалыптасты.

2 «ҰЛТТЫҚ» ЖӘНЕ «ИММИГРАНТТЫҚ» ТҮРІК ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕР

2.1 Ұлттық түрік тарихнамасындағы түркі халықтары (XX ғ. 20-жылдарының соңы – 80-жылдары)

XX ғасырдың 20-жылдарында түрік зерттеушілерінің еңбектерінде түркі халықтарының тарихы мен мәдени дәстүрлеріне байланысты сан алуан аспектілердің көрініс тапқандығын айта кету жөн. Соғысаралық кезеңде VI ғасырдың орта шені – VIII ғасырдың орта шені Солтүстік Кавказ бен Орталық Азияның батыстағы Дон өзенінен бастап шығыстағы Ұлы Қытай қорғанына дейінгі ұланғайыр территорияларында орналасқан I және II Түркі қағандықтарының тарихы мен мәдени дәстүрлері мәселесі түрік тарихнамасында елеулі орын алды. Сол кезде Түркияда бұл мәселемен айналысқан белгілі ғалымдардың бірі түркітанушы Хүсейін Намық Орқұн (Hüseyin Namık Orkun) еді. Белгілі түркітанушы XX ғасырдың 20-жылдарының бас кезеңінде ол оғыздар тарихымен айналысты. Мысалы, 1923 жылы «Yeni Mecmua» журналында оның көшпелі түркі халықтарының «Оғызнама» атты фольклорлық әрі этнографиялық әдеби мұрасына арналған мақаласы жарық көрді. Ол 1924 жылы Ыстанбұлдағы Дәрүлфүнынның («Dârülfünun» – Осман империясында шамамен XIX ғасырдың орта шеніне қарай ашылған жоғары оқу орны, османлы-түрік тілінде «dârü'l-fünûn» термині «ғылымдар үйі» («fenler evi») ұғымын білдіреді [208, б.521–525]) тарих бөліміндегі оқуын аяқтап 1925 жылы Мажарстанға кетті. Еуропада Хүсейін Намық Орқұн көп жылдар бойы жоғарыда сөз болған түркі қағандықтарына қатысты деректерді жүйелеп, терең зерттеді. Нәтижесінде 1936 жылы оның «Eski Türk Yazıtları» («Ескі түркі жазбалары») деп алатын іргелі еңбегінің бірінші томы басылып шықты. Түрік зерттеушісі Ахмет Б. Ержіласұн Хүсейін Намық Орқұнның бұл шығармасының «Алғысөзіндегі» «барлық түркі жазба мұрасын жинастырып біздің тілімізге аудару үшін он жыл жұмыс істедім» деп жазғанына сілтеме жасап аталмыш мәселеге Хүсейін Намық Орқұн Мажарстанға кеткен соң кірісті деген байламға келді [209, б.10–11]. Өзінің 963 беттен тұратын көлемді еңбегінде көне түркі жазу ескерткіштеріне (Күлтегін, Білге қаған және т.б. арналған) толық лингвистикалық талдау жасайды. Бұл ретте Хүсейін Намық Орқұн көне түркі жазуы тарихының кейбір аспектілеріне көңіл бөлді. Оның айтуы бойынша, XIII ғасырда өмір сүрген көрнекті шығыстық автор, Елхан мемлекеті дәуіріндегі мемлекеттік тұлға және тарихшысы Әбу'л-Мұзаффер Алауддин Ата Мәлік Бахаеддин Мұхаммед әл-Жүвейнидің (1226–1283) «Тарих-и Жиһангүша» атты туындысында алғаш рет көне түркі жазуы жөнінде айтылған. Бірақ сол кезде оның бұл хабарламасына ешкім аса назар аударған жоқ. Түркі ескерткіштеріне қатысты мәліметтер көне қытай дереккөздерінде де кездеседі [210, б.18].

Республиканың бас кезеңінде М. Шемседдиннің «Mufassal Türk Tarihi» («Толық түркі тарихы») атты бес томдық еңбегінде түркілердің исламға дейінгі тарихы баяндалады. Шығарманың бірінші томы ежелгі дәуірдегі түркілерге («Turanî kavimler» – «Тұрандық қауымдар»), екіншісі – Азия хұндарына,

үшіншісі – «Қытайдағы түркі мемлекеттеріне» («Çin'deki Türk devletleri»), Еуропа ғұндары мен ақ ғұндарға, төртіншісі – Шығыс Түркі қағандығына, ал бесінші томы Батыс Түркі қағандығы мен түркілер мен исламның арасындағы байланыстарға арналған. Автордың айтуынша, оның мақсаты – сол кездегі түркі халықтарының тарихындағы зерттелмеген мәселелерді талдау [211, б.25].

1923 жылы Ыстанбұлда жарық көрген Мехмет Фуад Көпрүлүдің (1890–1966) «Türkiye Tarihi» («Түркия тарихы») атты еңбегінде автор ежелгі дәуірден Анадолы сәлжүктеріне дейінгі тарихты сипаттаған. Түркі халықтарының тарихын сипаттай отырып, зерттеуші Еуропа елдеріндегі кейбір ғалымдардың түркі тарихына байланысты ой-пікірлеріне қарсы шықты. Мысалы, Фуад Көпрүлүдің пайымдауынша, түркі ру-тайпалары ислам дінін өз еркімен қабылдады. 1926 жылы шыққан «Türkiye Edebiyatı Tarihi» («Түркия әдебиетінің тарихы») деп аталатын еңбегінде Фуад Көпрүлү Анадолы территориясын мекендеген оғыз түркілері мен Орта Азиядағы түркі халықтарының арасында көп ғасырлар бойы тұрақты мәдени байланыстардың сақталғандығына ден қояды [212, б.30–31].

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін түрік тарихнамасында жаңа кезең бастау алады. Сол жылдары Түркия ғылымында түркі халықтарының тарихы мен мәдени дәстүрлері жөнінде ғылыми еңбектерінің жарық көруі жалғасады. Мысалы, Хасан Ерен (1919–2007) Будапешт университетін тәмамдағаннан кейін француз тілінде моңғол тіліндегі түркі элементтеріне арналған диссертациясын қорғады. 1948 жылы Хасан Ерен тіл және тарихи география факультетінің доценті ретінде қызмет атқара отырып, түркі тілдерінің (негізінен чуваш және саха тілдері) тарихы мен фонетикасы жөнінде дәрістер берді [213, б.125]. Көшпелі түркі халықтарының этносаяси және этникалық тарихына, сондай-ақ мәдени дәстүрлеріне арналған ғылыми шығармалар түрік тіліне аударылып тұрды. Мысал ретінде белгілі советтік ғалым С.Г. Кляшторныйдың 1951 жылы жарияланған «Орхон мәтіндеріндегі кангюй этнотопонимикасы» («Кангюйская этнотопонимика в орхонских текстах») атты мақаласын келтіруге болады [214]. Осы еңбек Түркияда тіл білімі маманы Исмайыл Қайнақ тарапынан аударылып 1954 жылы түрік тілінде басылып шықты [215, б. 89–104]. Түрік тіліне аударылған кейбір ғылыми жұмыстар қазақ халқының этникалық тарихына арналған. Мысалы, Қырым, Еділ маңы, Солтүстік Кавказ, Күнгей Кавказ және Орталық Азия түркі халықтарының тілдері, фольклоры мен этнографиясы жөнінде еңбектер жазған советтік шығыстанушы А.Н. Самойловичтің (1880–1938) «қазақ» сөзінің шығу тегіне арналған 1927 жылғы мақаласы [100, б.8–13] 1957 жылы түрік тілінде Түркияда жарияланды (1973 жылы «Советская тюркология» атты журналда белгілі советтік түркітанушы А.Н. Кононовтың «А.Н. Самойлович – грамматист» атты мақаласы жарияланды. Сол мақала 2004 жылы түрік тіліне аударылды [101, б. 38–47; 102, б.24–28]. Негізінде бұл жағдай Түркияда түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне, сондай-ақ тілдеріне қызығушылық бар екендігін көрсетеді [216]. Осылайша түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркі халықтарының тарихына, тілдеріне, сондай-ақ мәдениетіне арналған ғылыми еңбектердің түрік тіліне аударылуы Түркияның

ғылыми жұртшылығының жалпы түркі халықтарына қызығушылық танытқандығын көрсетеді. Осы тұста Түркияда көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне арналған ғылыми жұмыстарды түрік тіліне аудару жүйелі дәстүрге айналғандығын айта кету жөн. Мысалы, Рене Жироның (Rene Giraud) «Tonyukuk'un Orhon'dan Demir Kapı'ya gidiş yolu» («Тонықөктің Орхоннан Темір есікке апаратын жол») деп аталатын Тонықөктің соғыс жорықтары талданады. Бұл тарихи тұлғаның жорықтарын автор үш кезеңге бөледі: 1) Танну-Ола тауларының Когмен деп аталған тау сілемінде Қырғыз қағандығымен соғыс; 2) Тонықөк басқарған түркі жауынгерлері Қара Ертіс өзенінен өтіп Болшу деп аталатын жерде түргештерге шабуыл жасағандары; 3) Соғдыға ұйымдастырылған жорық [217, б.319–320].

Сонымен бірге бұл кезеңде ғылыми-зерттеу бағыттары кеңейе түсті, университеттер мен ғылыми-зерттеу институттарында археологиялық, этнографиялық жұмыстар, сондай-ақ көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты жаңа ғылыми журналдар жариялана бастады. Мысал ретінде «Türk Etnografya Dergisi» («Түрік этнография журналы») атты басылымды келтіруге болады. Аталмыш журналдың алғашқы саны 1956 жылы 6–14 қазан күндері шықты. Осы басылымда түркі халықтарының этнографиясына, әсіресе Анадолының жекелеген тұрғындарының дәстүрлі мәдениетіне байланысты ғылыми жарияланымдар жарық көрді. Мысал ретінде, Кемал Гүнгөрдің «Anadolu'da Hızır Geleneği ve Hıdırellez Törelerine Ait Bir İnceleme» («Анадолыда Қыдырға және Қыдырілиясқа қатысты зерттеу») атты мақаласын келтіруге болады. Бұл ретте айта кетер жайт – Қыдырілиясқа қатысты әдеттер Орталық Азия мен Батыс Сібір территориясын мекендейтін түркі халықтарының мәдениетінде көрініс табатындығын айта кету жөн [218, б.216; 219, б.56–72; 220]. Сонымен бірге бұл ретте Юсуф Дурулдың «Halı ve Kilimlerde Kız Motifleri» («Төселетін және ілінетін кілемдерде қыз мотивтері») дәстүрлі кілемдерге арналған еңбегі де назар аударады [221]. Автордың кейбір ойлары қазақ этнографы Нұрсан Әлімбайдың «Традиционные казахские ковры и ковровые изделия: виды, композиция, семантика (на материалах Центрального государственного музея Республики Казахстан)» деп аталатын іргелі мақаласындағы негізгі тұжырымдаулармен тығыз байланысты [222, 223]. Түрік кілемдерінің кейбір ерекшеліктері Мәжиде Гөнүлдің «Türk Halı ve Kilemlerinin Teknik Hususiyetleri» («Түрік кілемдерінің техникалық ерекшеліктері») деп аталатын мақаласында қарастырылады [224]. Аталмыш кезеңде кейбір түрік авторлары көшпелі түркі халықтарының тарихи этнографиясына қызығушылық танытты. Осы ретте Зеки Оралдың «Selçuk Devri Yemekleri» («Сәлжүк дәуіріндегі ас-тағамдары») атты еңбегінде автор ортағасырлар заманындағы сәлжүктердің этникалық тарихы мен мәдениетінің түрік халқының дәстүрлі мәдениетіне байланысты кейбір ерекшеліктерді атап өтті [225].

XX ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап Түркияға көшіп келген қазақтардың этнографиясына байланысты әртүрлі мәселелерге арналған еңбектер түрік зерттеушілерінің қаламынан шыққандығын көруге болады. Мысал ретінде түрік ғалымы Ахмет Біжан Ержіласұнның 1974 жылы

жарияланған «Kazaklar Arasında» («Қазақтар арасында») деп аталатын мақаласын келтіруге болады [226]. Бұл еңбек автордың қазақтар тұрған ауылдарға барып өзі жинаған материалдардың негізінде жазылды. Аталмыш еңбек Шығыс Түркістанды тәрк етуге мәжбүр болып 1954 жылдың шілде айында Түркияға көшіп келген қазақтарға арналады. Автор келтірген мәліметтер бойынша, Түркияда қазақтар төмендегідей территорияларда қоныстандырылды:

– Салихли;
– Ниіде аймағындағы Ұлықышла ауданының Алтай ауылы;
– Ниіде аймағындағы Ақсарай Сұлтанханы қонысы;
– Конья аймағындағы Исмайыл ауылы;
– Ұрфа аймағындағы Жейләнпынары ауылы;
– Қайсері аймағы
– Ыстанбұл қаласының Зейтинбұрну шағын ауданы;
– Ыстанбұл қаласының Гүнешлі ауылы (Қазаққент) [226, б.285].

Ахмет Біжан Ержіласұнның айтуынша, уақыт өте келе, Түркияның әртүрлі аймақтарында қоныстанған қазақтардың басым көпшлігі Ыстанбұл қаласына көшіп кетті. Нәтижесінде, мысалы, Қайсері аймағының Девели ауданында бірде-бір қазақ қалмады. Осы мақалада ғалым қазақ халқының мәдени дәстүрлері мәселесіне ерекше назар аударды. Бұл ретте автор Түркиядағы қазақтардың мәдени дәстүрлерін сөз еткенде, төмендегідей дінге байланысты жайтқа ерекше назар аударады: «Кішкентай болсын, ересек болсын, [күніне] бес рет намаз оқитын, ораза ұстайтын қазақтарда дін өмірі сақталуда. Алайда біз қонақ болған кезде олардың намаз оқығандарын көрмедік. Яғни намаз олар мен Алланың арасында жасырын қала береді. Оғыздардың көпшілігі сынды, олар да сүниттерге және Ханафи мазһабына жатады... Бұл ретте Анадолыда тұратын бауырластары мен діндестеріне қарағанда, [олар] жылқы етін жейді, қымыз ішеді. Қарапайым қазақтар мен дін қызметшілері мұны күнә деп санамайды. Мұсылман болғасын, [оларда] осы екі дәстүр сақталып отыр...» [226, б. 289].

Түркі халықтарының мәдени дәстүрлерімен айналысуды Ахмет Біжан Ержіласұн кейінгі жылдары да жалғастырды. Мысалы, оның «Türk Dünyası Üzerine İncelemeler» («Түрік әлемі жөнінде зерттеулер») атты жинағында оның 1974–1990 жылдары кезеңінде жазылған еңбектері беріледі. Автордың аталмыш жинақтағы мақалалары түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркілердің де (негізінен қазақтардың) тарихы мен тілдеріне арналған. Мысалы, өзінің 1992 жылғы «Türk Lehçelerinin Anlaşılmasında Dikkat Edilecek Noktalar» («Түркілермен тілдескенде назар аударылатын жайттар») деп аталатын көлемді мақаласында Ахмет Біжан Ержіласұн түркі тілдерінің (қазақ, түрік, түрікмен, өзбек, әзірбайжан, ұйғыр, қырғыз, татар, башқұрт және т.б.) арасындағы фонетикалық, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктерге ерекше назар аударады. Атап айтқанда, түрік тілін түрікмен тілімен салыстырғанда, зерттеуші түрік тілінде К әрпімен басталатын сөздер түрікмен тілінде Г әрпіне айналады, мысалы, kanat – ganat, kulak – gulak және т.б.; Ф әрпімен басталатын сөздер П-мен басталады, мысалы, felsefe – pelsepe, fil – pil, sayfa – sahipa, harf – harp және т.б. Ахмет Біжан Ержіласұнның тіл саласындағы зерттеулермен ғана шектелмей,

этнография мен тарих, сондай-ақ тұлғатану (персоналистика) мәселерімен айналысқандығын атап өтуге болады [227].

XX ғасырдың 60-жылдары Түркияда түркі халықтарының мәдениетін және мәдени тарихын зерттеу мақсатында арнайы жоба жүзеге асырыла бастады. Осы бағыттағы ғылыми жұмыстар Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның жетекшілігімен жүргізілді. Бірақ оның қайтыс болуына байланысты ойластырылған зерттеулер уақытша болса да тоқтатылды. Нәтижесінде әртүрлі себептермен жоспарланған еңбектің бірінші томы шықпаса да, екінші томның бірінші бөлігі 1972 жылы жарық көрді. Бұл «Türk Kültürü El Kitabı: İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar» («Түркі мәдениеті жөнінде анықтама кітабы: исламға дейінгі түркі өнеріне арналған зерттеулер») атты еңбекте ұндар, көк түркілер, түргештер, ұйғырлар, қарлұқтар сынды халықтардың, сондай-ақ «прототүркілердің» өнері талданған [228]. 1978 жылы жоғарыда сөз болған екінші томның «İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş» («Исламға дейінгі түркі мәдени тарихы және исламды қабылдау») деп аталатын екінші бөлігі шықты. Бұл Емел Есін (1914–1987) жазған ғылыми шығармада хұндар мен көне түркілер сынды көшпелі халықтардың, сондай-ақ жартылай көшпелі түркілердің мәдени дәстүрлеріне талдау жасалды [229].

XX ғасырдың 80-жылдарында түрік тарихнамасында түрік халқының мәдениетіне қатысты мәселелер ғылыми тұрғыдан күн тәртібіне қойылды. Аталмыш тақырып зерттеуші Екрем Ақұрғалдың «Türkiye'nin Kültür Sorunları» («Түркияның мәдениет мәселелері») атты мақаласында қарастырылады. Аталған зерттеуде автор түрік мәдениетінің мазмұны мен мән-мағынасын талдай отырып, оның тарихи қалыптасу негіздерін, әр кезеңдерде ықпал еткен халықтар мен мәдениеттерді, сондай-ақ заманауи кезеңдегі сыртқы мәдени әсерлерді саралайды [230]. Сонымен қатар, еңбекте түрік мәдениетінің болашақ даму бағыттары да ғылыми тұрғыдан пайымдалады. Автордың ой-пікірінше, сан ғасырлар бойы түрік мәдениеті әртүрлі этностар мен өркениеттердің ықпалы нәтижесінде қалыптасқан күрделі әрі көпқабатты құбылыс болып табылады. Екрем Ақұрғалдың тұжырымы бойынша, түрік мәдениетіне Түркия аймағындағы сәлжүктерге дейінгі кезеңдегі көне гректер мен Византия мәдениеті (автордың терминологиясы бойынша, «Akdeniz ve Ege Kökenleri» («Жерорта теңізі және Эгей теңізі мәдениеті»), иран тілді халықтарының мәдениеті («İran Etkileri» («Иранның әсері»), араб мәдениеті («Arab Etkileri» («арабтың әсері»), батыс елдерінің әсері («Batılılaşma» («Батыстықтану» үрдісі), сонымен бірге автор Орта Азияның әсеріне арнайы назар аударады. Себебі түрік халқының этногенезі мен этникалық тарихында Орта Азия халықтарының орны мен рөлі ерекше. Осыған байланысты Екрем Ақұрғалдың пайымдауынша, түрік халқының мәдени дәстүрлерінде елеулі бөлік болып табылатын «кілем тоқу», «шыны жасау», «миниатюра жасау», сондай-ақ аңыз-әпсаналар, жосын-жоралғылар сияқты дәстүрлі элементтер Орта Азиядағы түркі халықтарының, соның ішінде көшпелілердің мәдениетімен тығыз байланысты. Сонымен бірге зерттеуші Түркияның сәулет өнерінде Орта Азияның дәстүрлері көрініс тапқандығына назар аударады. Атап айтқанда, ғалым ғимараттарды безендіру

өнерін сөз етті [230, б. 267]. Осылайша, түрік мәдениетінің түп-тамырларын талдай отырып, оның тарихи және этникалық байланыстарын саралап, этнографиялық параллельдер жүргізіп, автор түрік халқының мәдени дәстүрлерінің көптеген жақтары Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне жақын деген байламға келді.

Аталмыш кезеңде ұлттық түрік тархнамасында, жоғарыда айтылғандай, қазіргі түрік халқының мәдени дәстүрлері мен ежелгі дәуірде Таяу Шығыс территориясын, соның ішінде Түркия аумағын да мекендеген халықтар мәдениетінің арасындағы тарихи тіл және тілдік байланыстар саласында ғылыми тақырыптар елеулі орын алған. Осы тақырып төңірегінде жылдар бойы жұмыс жүргізген ғалымдардың бірі, белгілі түрік тіл білімі маманы (түрколог), филология саласында көптеген еңбектердің авторы Осман Недім Туна (1923-2001) болды. 1990 жылы жарияланған «Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi» («Шумер және түрік тілдерінің тарихи байланыстары мен түрік тілінің қалыптасу мәселесі») деп аталатын еңбегінде ғалым алтай, хакас, тува, ұйғыр және т.б. түркі тілдерінің материалдарына сүйене отырып, қазіргі түрік тілі мен ежелгі шумер тілінің арасындағы байланыстарды зерттеді [231]. Оның пайымдауынша, аталмыш екі тілдің 168 ортақ сөзі бар. Сонымен бірге автор шумер және түркі тілдеріне тән бірқатар лексема ұсынады. Осылайша, Осман Недім Туна тілдік деректерге сүйене отырып, түркі ру-тайпаларының Таяу Шығыс өңірінде ежелгі дәуірлерден бері өмір сүріп келе жатқан байырғы халықтардың бірі екендігін ғылыми тұрғыдан негіздейді. Осы ретте біздің заманымыздан бұрын 3500 жылдары түркілер қазіргі Түркияның шығыс аймақтарын мекендеді деген байламға келді. Ал жалпы түркі тілі кем дегенде 8500 жыл бұрын қалыптасты [231, б.274-275]. Сонымен бірге Осман Недім Тунаның еңбектерінде тіл білімінің жалпы мәселелеріне арналған аспектілер де талданады. Мысал ретінде оның 1983 жылы шыққан «Altay Dilleri Teorisi» («Алтай тілдері теориясы») атты жұмысында автор түркі, моңғол және тунгус (мәншжүр), сондай-ақ корей мен жапон тілдерінің арасындағы тілдік байланыстарды зерттей отырып сол тілдердің қалыптасу кезеңдері жөнінде ой-пікірлерін білдірді. Бұл ретте, оның айтуынша, осы аталмыш тілдердің ішінде ең «жас» тіл көне тунгус тілі («Ana Tunguz dili») болып табылады [232, б. 9].

XX ғасырдың екінші жартысында түрік тарихнамасында көне түркі тарихымен бірге ғұн тарихы да зерттеу пәніне айналғандығын айта кету жөн. Айше Онаттың «Han döneminde Hun-Çin ekonomik ilişkileri (M.Ö. 206 – M.S. 220)» («Хан кезеңінде ғұн-қытай экономикалық байланыстары (б.з.б. 206 – 220 ж.)») деп аталатын мақаласында белгіленген кезеңдегі Қытай мен ғұн мемлекетінің арасындағы саяси әрі экономикалық мәселелер талданылады. Бұл еңбек жоғарыда айтылғандай, осы екі елдің экономика және саясат саласындағы қарым-қатынастарға арналғанымен, зерттеу тақырыбына жанама болса да қатысы бар кейбір аспектілерді қарастырады. Осы тұрғыдан ғұндар мен қытайлықтардың арасында мәдени байланыстарын келесідей сипаттайды: «...Қытай императорының [ғұндарға] әртүрлі сыйлық жіберуі әдетке айналды...» [233, б.614].

Түрік зерттеушілерінің еңбектерінде Алтын Орда, оның дүние жүзі тарихындағы орны баяндалады. Өйткені ортағасырлық түркі мемлекеттері арасында Алтын Орда да маңызды орын алатын бірегей мемлекет. Оның құрамында әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен ерекшеленетін, өзіндік мәдениеті мен әдет-ғұрыптары бар көптеген тайпалар болды. Дешті-Қыпшақ даласындағы көшпелілердің негізгі құрамын моңғол тайпалары, сонымен бірге түркі – қыпшақтар, қаңлылар, қарлұқтар, наймандар және т.б. құрған. Отырықшы аудандарында болгарлар, мордвалықтар, орыстар, гректер, хорезмдіктер және басқалары өмір сүрді. Бірақ сол еңбектердің барлығы дерлік осы мемлекеттің саяси тарихына арналған. Ал мәдени дәстүрлер жөнінде айтқанда, бұл аспект зерттелмеген деп айтуға болады [234].

Сонымен қарастырылып отырған кезеңде түрік тарихнамасында келесідей тақырыптар бағыттарының қалыптасқандығын көруге болады. Ең алдымен ежелгі дәуірде Таяу Шығысты, соның ішінде Түркияны мекендеген халықтардың тарихы мен этникалық мәдениеті, сондай-ақ түркілер мен сол халықтардың арасындағы этникалық және тілдік параллельдерді анықтау. Содан басқа түркі ғалымдарының еңбектерінде көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне де қызығушылық байқалады. Бұл сол халықтарға арналған ғылыми еңбектердің түрік тіліне аударылуында, түркі тілдері саласындағы зерттеулердің жүргізілуінде және сол кездегі түркі халықтарының (соның ішінде қазақтардың) этнографиясының зерттелуінде көрініс тапты.

2.2 «Иммигранттық» түрік тарихнамасындағы көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері (XX ғ. 20 жылдарының соңы – 70 жылдары)

Мұстафа Кемал Ататүрік тұсында Түркиядағы түркі диаспорасының қалыптасуы (XX ғ. 20-жылдары). Ресей империясының Еуразияның далалық аймағындағы түркі халықтарының территорияларына жүргізілген әскери-саяси экспансиясының (XVI–XVIII ғғ.), соның ішінде Қазан, Астрахан және Қырым хандықтарының мемлекеттілігін жоюдың нәтижесінде кейбір түркі топтары Осман империясына ығыстырылды. Еділ маңында тұрған түркі халықтарының өкілдері Осман империясына XVII ғасырдан көше бастады. Мысалы, 1683 жылы Ресей империясының билігі сол аймақтарды мекендеген түркілерден исламнан бас тартып православ христиан дінін қабылдауды талап етті. Соған қарсы шыққан татарлардың бір бөлігі түрік үкіметінің рұқсатымен Осман империясының жерлеріне орналасты. XIX ғасырдың орта шенінде және XIX ғасырдың аяқ кезеңінде татар мен башқұрт халықтарының тағы бір бөлігі Ресей империясының Ішкі істер министрлігінен ресми рұқсат алып Осман империясына эмиграцияға кетті. Түркі халықтары өкілдерінің эмиграциясы XIX – XX ғ. бас кезеңінде де жалғаса түсті. 1917 жылы бұрынғы Ресей империясында орын алған революциядан кейін түркі халықтарының көптеген өкілдері Советтік Ресейден эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Бұл үрдіске татарлар мен башқұрттарды айтпағанда, совет билігін қабылдамаған кейбір қазақ, өзбек және әзірбайжан саяси һәм қоғамдық қайраткерлері де қатысты. Сәдри Мақсуди,

Жүсіп Ақшора, Гаяз Исхаки, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған, Хамит Зүбейір Қошай, Әбділқадір Инан сынды қайраткерлер Түркияға тура немесе Қытай және Еуропа арқылы кетті [235, б. 260–261].

Ресей империясының ыдырауына және содан кейін бұрынғы империяның территориясында советтік биліктің орнығуына байланысты болған саяси оқиғалардың нәтижесінде большевиктердің билігін қабылдамаған көптеген адамдар туған жерден жырақ кетуге мәжбүр болды. Яғни түркі халықтарына жататын қазақ, татар, башқұрт, өзбек және әзірбайжан саяси, қоғамдық қайраткерлерін атап өтуге болады. Татар, өзбек, башқұрт, қазақ және т.б. түркі халықтарының белсенді саяси әрі қоғамдық қайраткерлерінің Түркияға кетуіне себептердің болғандығы архивтік құжаттарда көрініс табады. Осыған байланысты Мұстафа Шоқай 1930 ж. 8 қаңтарда «France-Orient» комитетінің отырысында жасаған «О современном положении Туркестана» деп аталатын баяндамасында келесі мәселеге назар аударды: «Советтік режимнің бір айқын ерекшелігі бар, яғни оның бақылауындағы халықтар мен елдер орыстардың әсіре шовинизмінен («великодержавный шовинизм») зардап шегіп жатыр» [94, п. 3]. Бұл ретте РМӘА қорларында сақталған құжаттар – соған айқын дәлел. Мысалы, поляк тілінде жазылған бір архивтік құжатта советтік биліктің Татарстан мен Башқұртстанда, сондай-ақ Әзірбайжандағы ислам және «ұлтшылдықпен күресу» іс-әрекеттері (соның ішінде Құрбан айтқа қарсы қабылданған шаралар) баяндалады [92, п. 7–8; 93, п.21;]. Олардың бір бөлігі Франция сияқты Батыс Еуропа елдерінде өмір сүрді, ал кейбіреулер жаңа ғана құрылған кемалистік Түркияға кетті. Советтік Ресейді тастап кетуге мәжбүр болған саяси әрі қоғамдық қайраткерлердің ішінде Әбділқадір Инан да болды. Түркияға келісімен ол сол кездегі тарих, этнография және археология салаларында басталған ғылыми зерттеулерге қатысты. Түркия Республикасы Тұңғыш Президенті М.К. Ататүріктің тұсында ғылыми-зерттеу жұмыстарына ерекше көңіл бөлінгендігін айта кету жөн. Өйткені Осман империясы I Дүниежүзілік соғыста жеңілген соң Антанта елдері түріктердің Измир мен Мәрмәр теңізі аймағы, сондай-ақ Шығыс Анадолы сияқты байырғы жерлерін де тартып алуға тырысты. Сонымен бірге сол кезде Түркияның территориясын бөліп алу үшін саяси қауымның әртүрлі өкілдері тарапынан тарихи «дәлелдер» келтіріле бастады. Сондықтан Түркия үкіметі және Ататүріктің өзі бұрын Ресей империясының территориясында ғылыми зерттеулер жүргізу тәжірибесі бар Әбділқадір Инан сынды оқымысты адамдарды Түркия тарихы саласында нақты жұмыстар жасау үшін тартуға мүдделі болды. Кемалистік биліктің бұрынғы Ресей империясы жерінен келген түркі халықтарының Әбділқадір Инан сияқты өкілдеріне барынша қолайлы жағдай жасауға тырысқандығын айтқан дұрыс. Бірақ II Дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық жағдайдың, соның ішінде Түркиядағы ішкі және сыртқы саяси жағдайдың өзгеруі Әбділқадір Инанның тағдырына кері әсер етті. Яғни жылдар бойы оның ғылыми қызметіне әртүрлі саяси және қоғамдық сипаттағы факторлардың әсер етуі байқалады.

Бұрынғы Ресей империясының территориясындағы революциялық оқиғалар түркі халықтарының көптеген белсенді саяси және қоғамдық

қайраткерлері басқа өңірлерге, тіпті шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Мысалы, Зәки Уәлидов (Ахмет-Зәки Уәлиди) Түркістанға кетіп сондағы жергілікті халықтардың ұлт-азаттық қозғалысына қатысты, ал белгілі қырымтатар саяси қайраткері, Қырым АССР-інің ішкі істер және қорғаныс министрі Жафер Сейдамет (1889–1960) Түркияға көшіп кетті [236, б. 120]. Біраз уақыт өткеннен кейін Ахмет-Зәки Уәлиди 1929 жылы жазған хаттардың бірінде былай деген: «... біздің халқымыз үшін миграция бұрын болмаған жайт іспеттес, өйткені туған жерін тәрк етіп кетуге мәжбүр болған адамдар» мүлдем жаңа жағдайға тап болды [91, п.7].

Осы тұрғыда XX ғасырдың 20-жылдарының бастапқы кезеңінде Түркияға қоныс аударған түркі халықтарының иммигрант өкілдері түрік ғылымының дамуына елеулі үлес қосқандығын атап өткен жөн. Мысалы, Париждегі Сорбонна университетінде білім алған Сәдри Мақсуди Түркия Республикасы президенті Мұстафа Кемал Ататүріктің алғашқы кеңесшісі ретінде түрік заң ғылымының негізін қалады. Революцияға дейінгі Ресейде қоғамдық әрі саяси қайраткер болған Жүсіп Ақшора да кезінде Ататүрікке кеңесшілік жасаған [235, б.261]. Өзінің еңбектерінде Жүсіп Ақшора (1876–1935) Осман империясы кезінде түрік авторларының тарапынан түркі халықтарының тарихи дамуына қажетті дәрежеде мән берілмегеніне, сондай-ақ түрік зерттеушілерінің олардың тарихына сүнниттік ислам тұрғысынан ғана қарағандарына ерекше назар аударады. Оның төрағалығымен шыққан «Түркі елі» («Türk Yurdu») атты журнал түркі халықтарының тарихын, әдебиетін, тілдерін және фольклорын зерттейтін орталықтардың біріне айналған. Бұл ретте Ахмет Қанлыдере атап айтқандай, Жүсіп Ақшора түрік тарихнамасында «бұрын сонды болмаған бағыт берген тарихшы болып саналады. Осман тарихнамалық дәстүрінде жағымсыз бағаға ие болған Шыңғыс пен Тимур сынды тұлғаларды түркі тарихына енгізді; Аттила мен Шыңғысты, сонымен бірге Тимурды түркі қаһармандарының қатарына енгізілгеніне елеулі рөл атқарды» [7, б.21].

Осылайша XX ғасырдың 20 жылдарының бас кезеңінде бұрынғы Ресей империясындағы түркі халықтары ұлттық элитасының көптеген өкілдері Түркия Республикасына эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Біраз уақыт өткен соң кейбір иммигрантар Түркияның ғылыми мекемелері мен жоғары оқу орындарында ғылыми жұмыспен айналыса бастады. Әбділқадір Инан, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған сынды қайраткерлер бұрынғы Ресей империясы мен СССР түркі халықтарының (қазақтар, башқұрттар, татарлар, хақастар және т.б.) дәстүрлі мәдениетін зерттеуге едәуір үлес қосты. Яғни олардың тікелей қатысуымен Түркияда іс жүзінде КСРО түркі халықтарының этникалық тарихын, фольклорын, ежелгі наным-сенімдерін, жерлеу рәсімін, сондай-ақ дәстүрлі мәденитетінің элементтерін ғылыми зерттеуге бағытталған түркітану орталықтарының бірі қалыптасты. Бұрынғы Ресей империясының территорияларынан Түркияға келген иммигранттар орыс тілін білгендіктен Түркияның ғылыми жұртшылығын түркі халықтарының этнографиясы мен фольклорымен, сондай-ақ жалпы революцияға дейінгі кезеңдегі және советтік этнология ғылымдарының жетістіктерімен таныстырып жеткізетін «арнадай»

болды.

XX ғасырдың 70-жылдары Еуразияның далалық кеңістігін мекендейтін көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдени дәстүрлеріне арналған зерттеулер түрік тарихнамасының «иммигранттық» бағыты өкілдерінің еңбектерінде көрініс тапты. Мысал ретінде Қазан татарлары ортасынан шыққан Әкдес Нимет Құраттың (1903–1970) «IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri» («IV–XVIII ғасырларда Қара теңізден солтүстікке қарай аймақтағы түркі тайпалары мен мемлекеттері») деп аталатын шығармасын келтіруге болады. Бұл 1972 жылы жарық көрген еңбекте батыс ұңдар, Хазар қағандығы, печенегтер, куман-қыпшақтар, Еділ булгарлары, Алтын орда, Қазан, Астрахан және Қырым хандықтары сияқты халықтар мен мемлекеттердің тарихи дамуы қарастырылады [237]. Осы кітабында автор Еуразияның далалық аймағында тіршілік еткен көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдени дәстүрлерін зерттей отырып, советтік тарихшылар мен археологтардың түркілерге, соның ішінде көшпелі түркілерге де, қатысты тарихи көзқарастарын сынға алды. Өйткені Совет Одағының ғылымында түркі халықтарының дүние жүзінің тарихы мен мәдениетіне қосқан үлесіне мән бермеу байқалды [7, б.27]. 1940 жылы Акдес Нимет Кураттың («Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler») «Топкапы сарайы музейі архивіндегі Алтын орда, Қырым және Түркістан хандарына қатысты жарлықтар мен жазбалар» атты еңбегінде Орталық Азиядағы көшпелі түркілердің ортағасырлық тарихына қатысты аса құнды жазбаша деректер баяндалған. Деректердің мазмұндық ерекшелігі – хан жарлықтары мен бітік жазбаларынан құралған [238]. Осы еңбек көшпелі түркілердің мәдени дәстүрлерін тікелей ашпаса да, онда келтірілген мәліметтер Алтын ордадан кейінгі кезеңде пайда болған көшпелі түркі мемлекеттеріндегі құқықтық-мәдени дәстүрлерін анық әрі айқын көрсетеді.

Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның ғылыми көзқарастарындағы географиялық фактор.

Башқұрттан шыққан көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, түрік халықтарының азаттығы жолындағы күреске өмірін арнаған көрнекті түрікшіл тұлға, ірі түріктанушы ғалым Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған (Заки Валидов, Ахметзаки Ахметшахович Валидов (1890–1970) [239, б.75]. Кейбір архивтік құжаттарда оның аты-жөні «Ахмед-Закки Валидов» [93, п.18]) алғашқы білімді араб тілі мен дін бойынша әкесі Уәлид бай ашқан медреседе алады. Ал шешесі оған үйде парсы тілін үйретеді. Өз ауылындағы медреседен соң, 1902 жылы нағашы жұрты – Утяк ауылындағы Хабид Наджар медресесіне қабылданады. Ол осы жерде 1902–1908 жылдары нағашы ағасы Сатлықұлы Хабибназардан білім алады. Осында алғаш рет Шиһабаддин Маржани туралы естіп-біліп, ол салған ағартушылық бағытта оқиды, орыс тілін үйренеді. Әкесі 1907 жылы қажыға кеткенде А.З. Уәлидиге медресені тапсырып кетеді. Ол осы жылы медресе ішінде «Халық кітапханасы» деген атаумен кітапхана ұйымдастырып, түрік халықтарының тарихы мен мәдениетіне, ислам тарихына, орыс озбырлығы мен

оған қарсы ұлт-азаттық күрес тарихына қатысты көптеген әдебиеттермен танысады. 1908 жылдың 29 маусымда А.З.Уәлиди туған ауылын тастап, оқу іздеп ғылыми және оқытушылық қызметін бастайды. Сирияға, Түркияға немесе Мысырға барып білім алсам деген балаң шәкірт арманы Орынбордан аспайды. Орынбор қаласында «Шура» журналының шығарушысы, көрнекті ғалым Ризаитдин Фахретдинмен танысады. Р.Фахретдин оған Ресейде қалып, орысша білім алу қажеттігін айтады, орыс тілінде шыққан тарихи еңбектерді көрсетеді. Осы ақылға тоқтаған ол білімін одан ары тереңдете түсу мақсатында 1908 жылы Қазан қаласындағы Ш.Маржани медресесіне келеді. 1909 жылы «Қасымия» медресесіне мұғалім болып тағайындалады. Онда түрік тарихынан, араб және түрік әдебиетінен сабақ берді. Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның ғылыми қызметі 1910 жылдары басталды. Белгілі хақас ғалымы, этнограф, тіл маманы Н.Ф. Катанов Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанға барынша қолғабыс көрсетті. Мысалы, 1913 жылы күзде Н.Ф. Катанов Археология, тарих және этнография әуесқойлары қоғамы арқылы Қазан университетіне хат жазып Ахмет-Зәки Уәлидовты Түркістан өлкесінің Ферғана облысына тарихи-археографиялық зерттеу жүргізу мақсатында және шығыстанушыларды қызықтыра алатын құнды кітаптар, қолжазбалар, құжаттар жинау үшін жіберуді ұсынды. Экспедиция барысында Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған үш айдың ішінде Скобелев, Қоқан, Әндіжан, Наманған және Ош сияқты қалаларға барып Түркістан тарихына қатысты ескі қолжазбалар мен карталар, сондай-ақ этнографиялық, географиялық материалдар жинады. Экспедицияның нәтижесінде Орталық Азия түркі халықтарының тарихы (соның ішінде саяси тарихы), сондай-ақ дәстүрлі мәдениеті (олардың ру-тайпалық құрамы, наным-сенімдері және т.б.) мен тұрмысына қатысты материалдар ғылыми қолданысқа енгізілді. Ал Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның өзі «Орта Азияның қолжазба туындыларын құтқарғаны» үшін орыс ғалымдарының (мысалы, В.В. Бартольд) тарапынан оң пікір алды [240, б.88]. Оның қазақ халқының тарихы мен этнографиясына арналған ескі жазбалар тіркегендігін айтуға болады. Мысалы, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған зерттеп шыққан XVI ғасырдың аяқ шеніне жататын «Жәлис әл-мүштакин» («Әлекедей жаланғанмен әңгімелесу») (авторы – Мәулене Пируи Бұхараи) атты шығарма қазақтар мен қырғыздардың арасында ислам дінін таратқан шейх Қожа Ысқаққа арналады. Сонымен бірге XVII ғасырдың бас кезеңінде парсы тілінде жазылған «Зийә әл-кулуб» («Жарқыраған жүректер») деген туындыда да бұл шейхтің өмір жолы баяндалады. Осы еңбекте қазақ және қырғыз халықтарының дәстүрлі мәдениетіндегі исламға дейінгі наным-сенімдер жөнінде мәліметтер келтірілген [240, б.88–89].

1911 жылы күзде баспаға дайындалған «Түріктер тарихы» жыл аяғында басуға жіберіледі. Бірақ баспа алдында бұл қолжазбамен танысқан Ғабдұлла Баттал мен Ғалымжан Ибрагимов оны «Татар тарихы» деп атауды ұсынады. Қазандағы Ыдырысов баспасы кітап атауын өз бетінше өзгертіп, «Түрік-татар тарихы» деп атап жібереді. А.З. Уәлиди бұған қарсылық білдіріп, «Түрік және татар тарихы» деп атауды ұсынады. Кейін бұл еңбек осы атаумен жарық көрді. А.З.Уәлиди 1912 жылы Қазан университеті жанындағы Археология, тарих және

этнография қоғамына мүше болып қабылданды. Ғалымның айтуынша, Қазан университеті Археология қоғамының арнайы тапсырмасымен 1913 жылы түрік, араб және парсы тілдерінде жазылған қолжазбаларды зерттеу мақсатында ол алғаш рет Самарқан мен Ферғанаға жіберілді: «Мен Махмұт Бехбудимен (өзбек жәдит-жазушысы) бірге Самарқанның жанындағы Дехбид деп аталатын бір кентте жұмыс жасадым. Сонда Ахмет Уәсли, Сейіт Ахмет Уәсли есімді бір ақын болған... Сейіт Ахмет Уәсли өзбекше және парсыша жазатын. Махмұт Қожа Бехбуди де екі тілде жазды» [239, б.75]. Содан кейін 1914 жылы Ресей Ғылым Академиясының тапсырмасы бойынша ескі қолжазбаларды зерттеу үшін Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған енді Бұхараға және Самарқан облысына жіберілді. Ол сонда 1914 жылдың 31 мамырынан 4 тамызына дейін болып, ғылыми экспедициялары кезінде Шығыстың 102-ден аса тарихи, әдеби, діни-этикалық, философиялық, қара сөз-өсиет мазмұнындағы қолжазбаларына ғылыми сипаттама жазады. Бұл экспедицияның барысында ол тағы да Махмұт Бехбудимен кездесті: «Мен Махмұт Қожа Бехбудимен бірге тағы жұмыс істедім. Ол Самарқан облысындағы танымал адамдардың бәрін танитын... Олар маған өздері жинаған кітаптарын берді» [239, б.76]. 1913–1914 жылдары Орта Азияға ұйымдастырылған археографиялық экспедицияның барысында Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған мажар ғалымы Армин Вамберидің еңбектерін зерттеді [241, б.20]. Оның шәкірті, түрік тарихшысы Тунжер Байқараның айтуынша, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның көзқарастарына төмендегідей факторлар әсер етті: 1) түркі халықтарының мәдени дәстүрлері; 2) ислам діні; және 3) социализм. Ахмет-Зәки Уәлидидің айтуы бойынша, «менің социализм жөніндегі түсінігім ғылыми ақпаратқа негізделеді. Мен кезінде Герцен, Чернышевский, Маркс, Плеханов, Ленин, Чернов сынды тұлғалардың еңбектерін зерттеп шықтым. Ғылыми социализмдегі материалистік көзқарас Отанымыздың тарихына шынайы түрде қарауға мүмкіндік береді...» [241, б.21–24]. Осы орайда ерекше назар аударылатын мәселе – Ахмет-Зәки Уәлидидің пайымдауынша, түркі халықтарының дәстүрлі әдет-ғұрыптарына сай келеді. Яғни дәстүрлі мәдениетте жұрт қарапайым, жағдайлары мүшкіл адамдарды қанауды және табиғи байлықтың жеке адамдардың қолында шоғырлануын қабылдамайды; 4) ұлтшылдық. Осыған байланысты «Зәки Уәлиди барлық ұлттарды, халықтарды құрметтеді. Алайда олардың да оның халқын сыйлауы керек...», «өзін және өз халқын жақсы көрмейтін адам бүкіл адамзатты да жақсы көрмейді, ал адамзатқа деген махаббат өзін, өз халқын сүю арқылы туады» [241, б.20].

1915 және 1917 жылдары Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның түркі халықтарының тарихына арналған «Қысқаша түрік-татар тарихы» («Кыскача торек-татар тарихы») атты екі оқулығы, ал 1919 жылы Қазан қаласында «Түрік және татар тарихы» («Тюрк вэ татар тарихы») кітабы шықты. Зерттеушілердің айтуынша, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған ғылыми еңбектері көп деректердің пайдаланғандығымен дараланады. Сол кезде оның өзі жазғандай, «мен ислам әлемінің өкілдері келтірген тарихи дереккөздерді орыс тілінде жазылған деректермен салыстыруға мақсат қойдым» [242, б.754]. Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның ғылыми ұстанымдарының қалыптасуына белгілі ресей ойшылы Г.В.

Плехановтың тарихи көзқарастары, В.В. Бартольд, Н.Ф. Катанов сынды атақты шығыстанушылардың еңбектері әсер етті. Атап айтқанда, Г.В. Плехановтың «Тарихқа материализм тұрғысынан қарау» («О материалистическом понимании истории »), «Жеке тұлғаның тарихтағы орны мен маңызы» («О роли личности в истории») зерттеп шыққаннан кейін Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған жалпы тарихты дұрыс түсіну үшін қоғамның экономикалық дамуын зерттеу керек деген байламға келді. Бұл оның «Түркілердің жалпы тарихына кіріспе» («Введению во всеобщую историю тюрков»), «Тарих ғылымының методологиясы» («Методология истории») сияқты іргелі еңбектерінде де көрініс тапты. Оның айтуынша, «мен тарих саласындағы зерттеу жүргізу методологиясына байланысты Ресейде меңгеріп алған ұстанымдарымнан бас тартуға қажет жоқ деп санадым» [242, б.753]. Осылайша революцияға дейінгі кезеңдегі, сондай-ақ бұрынғы Ресей империясының территориясындағы азаматтық соғыс кезіндегі ғылыми қызметі Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның ғылыми ұстанымдарының қалыптасуына әсер етті.

Ахмет-Зәки Уәлиди жас кезінде белгілі сібір зерттеушісі Н.М. Ядринцевтің «Сібір отар ретінде» («Сибирь как колония») және «Сібірдегі бұратана халықтардың жағдайы» («Положение инородческого населения Сибири») оқып шықты. Бұл оның саяси көзқарастарының қалыптасуына әсер етті. 1906–1916 жылдар аралығында Ахмет-Зәки Уәлиди тарихшы, қоғамтанушы Н.М. Кареев пен Конституциялық-демократиялық партияның лидері П.Н. Милюковтың, сондай-ақ тіл білімі маманы Н.И. Ашмариннің еңбектерімен танысты. В.В. Бартольд, В.В. Радлов, Н.Ф. Катанов сынды белгілі ғалымдармен араласты [241, б.20–25]. Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған «Османия», «Марджания» және «Қасымия» медреселерінде оқыды. Оның алғашқы мақалалары «Шура», «Мектеп», «Уақыт», «Сүйімбике» және «Жұлдыз», сондай-ақ «Тұрмыс» сияқты журналдар мен газеттерде жарық көрді. Ахмет-Зәки Уәлиди араб пен парсы тілдерін меңгерді, ал оның орыс тілін білуі орыс шығыстанушыларының Шығыс елдері тарихы мен әдебиетіне арналған ғылыми еңбектерін өзінің мақалаларында пайдалануға мүмкіндік берді. Сонымен бірге Франция (1924), Ұлыбритания (1924), Мажарстан (1925) және Аустрия (1938) сияқты кітапханаларында жұмыс істеп Ахмет-Зәки Уәлиди содан кейін шыққан еңбектерінде еуропа тілдеріндегі философия, дін, тарих, мәдениет, география, этнография, экономика, топонимика және антропология мәселелеріне арналған мақалалар мен кітаптарды, сондай-ақ дереккөздерді пайдаланды [243, б.779].

Ахмет-Зәки Уәлиди Ақпан революциясынан кейінгі саяси оқиғаларға белсене қатысты. Мәскеуде 1917 жылы 7 мамырда өткен Бүкілресей мұсылман құрылтайында делегаттар түркі халықтары федерациясын құру мәселесі талқыланды. Ол қазақ саяси қайраткерлерін танитын, мысалы, оның естелігі бойынша, «қазанның аяқ шені – қарашаның бас кезеңінде Торғай комиссары Әлихан Бөкейхан, жазушы Ахмет Байтұрсынұлы, Ташкенттен келген Мұстафа Шоқай, Ойылдан шыққан Жаһанша Досмұхамедов және т.б. біртуар қазақ өкілдері жиналды» [244, б.43]. Азаматтық соғыс кезінде Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған башқұрт ұлттық қозғалысына қатысты. Атап айтқанда, ол 1917 жылғы 20

шілде күні қатысқан Орынбор қаласында 1-ші Жалпы башқұрт құрылтайы өтті. Бұл құрылтайда ол жер және мемлекеттік басқару мәселелері жөнінде баяндама жасап құрылтай шешімін шығаруға атсалысты. Құрылтайда «шығыс және шығыс-оңтүстік далалық түркі халықтарымен бірігіп саяси-ұлттық автономия үшін күресу» керек екендігі айтылды [245, б.25]. Ақыры А.-З.Уәлиди Тоған саяси себептерден Советтік Ресейді тәрк етуге мәжбүр болды. Өйткен 1921 жылы 26 қыркүйекте Ресей коммунистік большевиктер партиясының бюросы «Уәлидов жетекшілігімен революцияға қарсы әрекет етіп жүрген ұлтшылдық топпен аянбастан күресуге» шақырды. Ал 1922 жылы 21 қаңтарда Башқұрт партиялық ұйымының құжаттарының бірінде алғаш рет «уәлидшілдік» («валидовщина») термині пайдаланылды. Сол құжатта А.-З. Уәлиди Тоғанға «революцияға қарсы шыққан империалистік буржуазияның қолшоқпары» деген «мінездеме» берілді [245, б.24]. А.-З.Уәлиди Тоғанның айтуынша, оның қолжазбалары мен кітаптары Ресейдегі Иркутск университетінде қалды: «Бір теміржол станциясында менің кітапханам чехословактардың қолына түсті. Олар ішіне кітаптар салынған 11 қапты Иркутскіге апарды, ал Иркутск университеті ашылған соң совет үкіметі менің кітапханамды тәркілеп алды» [239, б. 75].

1920 жылдың шілде – тамыз айларында А.-З.Уәлиди Тоған Ашхабад қаласында өзінің түрікмен досы, адвокат Бердіқажыұлы Қақажанмен бірігіп «Түрікменстан» газетін шығарумен айналысты. Газеттің алғашқы нөмірі 1920 жылғы 29 шілде күні шықты. Бірақ біраз уақыт өткен соң А.-З.Уәлиди Тоған Түрікменстаннан кетуге мәжбүр болды. Өйткені советтік билік оған қатысты жедел іздестіру жариялады: «Мәскеуде сыртқы істер органының қызметкері Островский есімді біреуге менің тұрғылықты жерімді анықтау тапсырылды...» [246, б.63]. Екінші рет Түрікменстанға ол 1922 жылы келіп осында Иранға, ал содан кейін Еуропаға, сосын Түркияға кеткенше тұрды [246, б.64]. Түрікмен жеріндегі бір қыстақта қонақта болған кезде А.-З.Уәлиди Тоған түрікмен халқы дәстүрлі мәдениетіне қатысты кейбір жазбаларын қалдырды: «... түрікмен сазгері құрайға ұқсайтын түйсігімен керемет бір күйін орнидады...», ал сосын «...Әбділқадірмен (Әбділқадір Инан – *М.М.*) бірге Ашхабадтан шығып... бізді ешкім көрмесін деп бес шақырымдай жаяу жүрдік... Дала жарық болғандықтан шаршамай жүріп Анау қираған орнына жеттік. Мешіт қабырғасының сыртындағы Құран аяттарын ай жарығымен оқу оп-оңай болды...» [246, б.64–65]. Ахмет-Зәки Уәлиди былай жазды: «1908 жылғы 29 маусым күні жырақтағы қалаларда оқимын деп ешкімге айтпай-ақ мен туған жерімнен кетіп қалдым. Ал, міне 1920 жылғы 29 маусымда мен тағы да қашып жатырмын, осы жолы Лениннен қашып жатырмын. Оған қарсы көтеріліп қазір Түркістанның таулары мен шөлді жеріне шегінуге мәжбүр болдым. Осы жолы да бәрі сәтсіз аяқталса, Еуропаға кетемін. Енді бұдан былай Мәскеуді көрмейтін шығармын» [247, б.14].

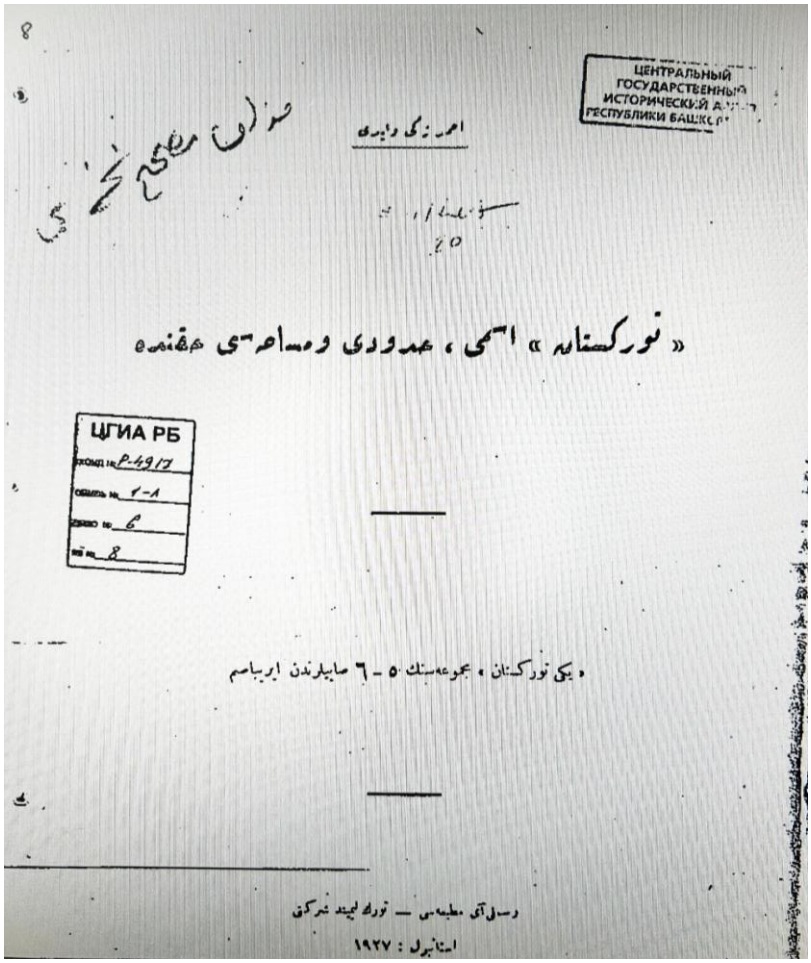
1925 жылғы 20 мамыр – 1970 жылғы 26 шілде аралығында Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған Түркияда өмір сүрді. 1925 жылдың 3 маусымында ол түрік азаматтығын алды [248, б.26]. А.-З.Уәлиди Тоған өзінің естеліктерінде Түркияда Ғылым академиясын ашу керек екендігін жазды. Сол үшін ол Түркияның халық білімі министрлігіне бірнеше рет хат жазды. Бірақ оның айтуынша, «орыстармен

байланыста болған солшыл саяси топтар бұл жоспардың жүзеге асырылуына қарсы шықты» [249, б.318]. Түркияда Ахмет-Зәки Уәлиди түркі халықтарының тарихымен айналысып, өзінің ғылыми қызметін жалғастырды. Советтік түркітанушылардың назарын да аударды. Мысалы, белгілі ғалым В.А. Гордлевский сол кездегі түрік газеттерін оқи отырып, Ахмет-Зәки Уәлиди Бурса қаласына келген татарларға түрік мәдениеті мен өркениеті мәселелері бойынша баяндама жасағаны туралы білді. 1929 жылдың мамыр айында Ыстанбұлдан Варшаваға жіберілген бір хатында А.-З. Уәлиди Тоған былай жазды: «Мен үшін Түрік университетіндегі қызмет онша маңызды емес. Мен саяси айла-шарғымен айналысып жүрген ғалым емеспін, мен өкінішке орай әзірше ғылыммен айналысып жатқан саяси қайраткермін... Мен бүкіл әлемдегі болашағы зор, бірақ қазір ең бишара халықтардың бірінің саяси қайраткерімін. Менің ажалым әлі келген жоқ, керісінше жаңа ғана басталды және мен ешқашан жауынгер өмірімнен бас тартпаймын» [250, б.12]. А.-З.Уәлидидің ең негізгі іргелі ғылыми зерттеу жұмысы – «Бүгінгі Түркістан және оның жақын тарихы». Бұл еңбекті жазу идеясы 1913–1914 жылдары пайда болып, сол кезден бастап материалдар жинастырады. Бұл кітаптың жазылу тарихын алғашқы басылымының «Кіріспесінде» баяндап, осы еңбекті 1918–1921 жылдары Түркістанда болған кезінде бастағанын атап өтеді. Осы зерттеу жұмысын Ирандық Хорасанда, Ауғанстанда, Үндістанда, Хиджаз бен Түркиядағы эмиграциялық жылдарында да жалғастыра береді. А.-З. Уәлиди кітабының бірінші басылымы 1928–1939 жылдары Каирде жарық көреді. Ал екінші, толықтырылып, өңделген басылымы – 1947 жылы Ыстанбұлда жарық көрді. 1930-жылдардың басында Түркияда оның сәлжүктерге дейінгі түрік тарихы жөніндегі кейбір пікірлері теріс бағаланды. Атап айтқанда, I дүниежүзілік соғыстан кейінгі Грекияның түрік мемлекетіне Батыс Анадолыға қатысты территориялық талаптарын қойғандығына байланысты түрік зерттеушілері ежелгі Грекия дәуірінде Анадолының жергілікті тұрғындары түркі тілді болған деп дәлелдерін келтіруге тырысты. Бірақ Ахмет-Зәки Уәлиди бұл концепцияны қолдамады [248, б. 30–31]. 1932 жылдың шілде айында Анкарадағы тарих ғылымының өзекті мәселелеріне арналған I Түрік тарих конгресінде кейбір түрік зерттеушілері Ахмет-Зәки Уәлидиге қарсы шықты. Мысалы, Садри Максуди тіпті оны түркі халықтарының арасында іріткі салып, оларды бір-біріне қарсы қойғысы келеді деп айыптады: «Ол (Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған – *М.М.*) башқұрт халқын түркі халықтарынан бөлді. Ол түркі халықтарын ортақ ұлттық сана мен ортақ тіл негізінде біріктіруге қарсы болды... Ал енді Ресейдегі түркілердің тілдері, мәдениеттері, тіршілігі бөлек. Сонымен қатар олар татар, башқұрт, өзбек, әзірбайжан болып бөлініп кетті. Соған кінәлі мына адам...» [248, б.31–32]. Бұл ретте Ахмет-Зәки Уәлидидің Советтік Ресейдегі түркі халықтарын бір-бірінен бөліп орыстандыру саясатына үзілді-кесілді қарсы шыққандығын ерекше атап өткен жөн. Мысалы, белгілі совет ғалымы А.Н. Самойловичпен Түркияда кездескенде оған былай айтты: «1922 жылы Мәскеуде Шығыстану университеті мен Ғылым академиясының филология бөлімінде Ресейге бағынатын түркі халықтары үшін кирилл әліпбиі негізінде он тоғыз әдеби тіл қалыптастыру керек деген орыс

түркітанушыларының арасында Сіз де болған жоқсыз ба? ... бүгінгі Ресейде билік шығыс түркілердің ортақ әдеби тілдің қалыптасуына қарсы тұратындардың, бұл халықтардың әрқайсысына олардың күнделікті тіліне негізделген бөлек әліпби әзірлеу, түркі халықтарын қысқа мерзімде орыстандыру керек деп айтатындардың қолында» [249, б.319]. Ыстанбұлдағы Түркітану институтының шақыруымен белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд Түркияға дәріс беру үшін келді. Ахмет-Зәки Уәлиди оның жанында аудармашы болып жүрді [248, б.27–28].

А.-З. Уәлиди Тоғанның 1927 жылы «Жаңа Түркістан» журналында жарық көрген «Түркістан атауы, шекарасы және аумағы туралы» атты мақаласы «Түркістан» ұғымын тарихи, географиялық және мәдени тұрғыдан анықтауға бағытталған маңызды ғылыми еңбек болып табылады [251]. Аталмыш еңбегінде «Түркістан» атауының мәнін, тарихи дамуын, географиялық шекараларын және жалпы аумағын нақты деректер негізінде жан-жақты талдайды. Мақаланың алғашқы бөлімінде ғалым «Түркістан» сөзінің этимологиясына тоқталады. Жоғарыда теориялық және методологиялық мәселелерге арналған бөлімінде айтылғандай, «Түркістан» атауы «түрік» және парсы тіліндегі «-стан» (жер, ел) сөздерінен құралған. Яғни «түріктердің елі» деген мағына береді. Бұл атау алғаш рет ислам географтары еңбектерінде кездеседі. Әсіресе X ғасырдан бастап ислам әлемінде бұл аймақ «Түркістан» деп атала бастады. А.-З. Уәлиди бұл атаудың сырттан берілген атау екенін, жергілікті түркі халықтарының өздерін мұндай атаумен атамағанын жазады. Бұл термин араб, парсы және басқа мұсылман ғалымдарының қолданысында кең таралған. Аталған тұжырымды Махмұд Қашқари, Ибн Хордадбех, Истахри, Ибн Хаукаль сияқты ортағасырлық географтардың еңбектерінен алынған мысалдармен дәлелдейді. Сонымен бірге, Түркістанның географиялық шекаралары туралы да баяндайды. Тарихи деректерге сүйене отырып, Зәки Уәлиди Түркістанның шекараларын шығыста Қытаймен шектесетін Кансу өлкесіне, батыста Каспий теңізіне, Оңтүстікте Хорасан мен Гиндукуш тауларына, ал солтүстікте Сібір далаларына дейін созылатынын баяндаған. Осы кеңістіктің құрамында бүгінгі Өзбекстан, Қазақстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Тәжікстан мен Қытайдағы Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы бар. Зәки Уәлиди Батыс және Шығыс Түркістан деген бөліністің жасанды екенін, шын мәнінде бұл аймақтың тарихи және мәдени жағынан тұтас бірлік екенін айтады [251, п.7]. Бұдан бөлек, Аумағы (немесе месахасы) туралы пікірін де жасырмайды. Яғни мақаланың тағы бір маңызды тұсы Түркістанның аумағына қатысты болып табылады. Сол кезеңдегі география еңбектеріне сүйене отырып, Батыс Түркістанның аумағы шамамен 2 миллион шаршы шақырым, ал Шығыс Түркістанның аумағы 1,6 миллион шаршы шақырым екенін жазады. Осылайша бүкіл Түркістанның жалпы аумағы шамамен 3,5 миллион шаршы шақырымды құрайды. Атап айтқанда мақалада Уәлиди Түркістанның түркі дүниесіндегі ең кең және тарихи жағынан маңызы зор аймақ екенін көрсетеді. Сонымен қатар, А.-З. Уәлиди Тоған Түркістанды тек географиялық ұғым ретінде емес, саяси және тарихи тұтастық ретінде де сипаттайды. Аталған аймақ тарихтан бері көптеген түркі мемлекеттерінің мекені болған: көк түріктер, Қарахан әулеті, Ғазнауилер, Хорезмшахтар, Әмір Темір

мемлекеті, сондай-ақ кейінгі кезеңдегі Хиуа, Бұқара және Қоқан хандықтары және т.б. XIX ғасырда Түркістан Ресей империясы мен Мәнжүр Қытайының ықпалына түсіп, екіге бөлінді. Осылайша Ресейлік Түркістан (Батыс) және Қытайлық Түркістан (Шығыс) пайда болды. А.-З. Уәлиди Тоған бұл бөлінуді жасанды саяси әрекет деп бағалап, Түркістан халқының мәдени, этникалық, тарихи және тілдік тұрғыдан біртұтас екенін алға тартады. Мақаланың соңында автор Түркістан халықтарының ұлттық санасы мен болашағы жөнінде өз пікірін білдіреді. Сонымен бірге Түркістан халықтары, әсіресе зиялы қауым арасында ұлттық ояну үдерісі жүріп жатқанын атап өтеді. Сондай-ақ Түркістан үшін ортақ тарихи сана мен мәдени мұраны жаңғырту қажет екенін айтады. Сыртқы күштердің «бөл де биле» саясатына қарсы тұру үшін халықтың бірлігі мен ұлттық өзіндік санасын нығайту керек екенін баса көрсетеді.

Сурет 1 - Ahmet Zeki Velidi Türkistan' ismi, hudûdu ve mesâhası hakkında Yeni Türkistan mecmûasında 5-6 sayılarından ayrı basım. Resimli Ay Matbaası, 1927 İstanbul

Ескерту: Ахмет Зәки Уәлидидің 1927 жылы «Жаңа Түркістан» журналында жарияланған «Түркістан атауы, шекарасы және аумағы туралы» атты мақаласы [251, п.1]

1930 жылдардың бас кезеңінде түркі халықтарының тарихы жөніндегі концепцияға қатысты А.-З. Уәлиди Тоған мен М.К. Ататүріктің арасында

кикілжің туындаған соң, Тоған Түркияны тәрк етіп Аустрияға барып қоныстануға мәжбүр болды. Түркия Республикасының азаматы әрі Ыстанбұл университетінің профессоры Ахмет-Зәки Уәлиди 1932 жылы Ататүріктің бастамасымен әзірленген бір кітапты сынға алды, өйткені ол сол түрік тарихына арналған кітаптағы кейбір тұжырымдарға қарсы шықты. Сол үшін ол дәріс беруден шеттетілді [250, б.12]. Әуелде ол Вена университеті студенттерінің, ал сосын аспиранттарының қатарына қосылды. Нәтижесінде 1935 жылы орта ғасырлар тарихы жөнінде диссертациясын қорғаған соң Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған 1938–1939 жылдар аралығында Германияда Бонн және Геттинген университеттерінде профессор болып жұмыс істеді [252, б.734]. 1939 жылғы көктемде Түркияға оралып Ыстанбұл университетінің әдебиет факультетінде профессор қызметін атқарды [252, б.735].

Бірақ сол кезде президент Мұстафа Кемалдің Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанға ешқандай қолдау көрсетпегендігі оны ренжітті. Кейбір түрік зерттеушілері оған ашық түрде қарсы шықпаса да оны қолдауға да қорқыңқырады. Алайда Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанды қолдағандар да табылды. Мысалы, Түркітану институтының ассистенті Хүсейін Нихәл (Атсыз) және оның әріптестері Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанға қарсы шыққан Решит Гәліпке «біз Зәки Уәлидидің шәкірттері болғанымызға мақтанамыз» деп жазды [248, б.33]. Бұл тұста ең қызығы – 1944 жылы ССРО-ның Түркияға жасаған саяси қысымымен Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған «түркілердің бәрін біріктіргісі келеді» деп айыпталып уақытша қамауға алынды [248, б.31–32]. Жоғарыда аталған конгрестен кейін А.-З. Уәлиди уақытша шетелге (1932–1939 жылдар аралығында) (Аустрияға, сосын Германияға) кетуге мәжбүр болды. Бірақ 1944 жылы ССРО-ның Түркияға жасаған саяси қысымымен Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған «түркілердің бәрін біріктіргісі келеді» деп айыпталып қамауға (4 жыл мен 8 ай) алынды [248, б.34–35]. II дүниежүзілік соғыстан кейін Еуропадағыдай, Түркияда коммунистер белсенділік танытты, ол да А.-З. Уәлиди Тоғанның ғылыми қызметіне кері әсер етті. Атап айтқанда, ол 1951 жылы Ыстанбұлда төрағалық жасаған шығыстанушылар конгресінде «Түркі филологиясының негіздері» атты басылымды шығару керек деген шешім қабылданды. Осы шешім бойынша 1959 жылы түрік және басқа да түркі тілдеріне арналған «Түркі филологиясының негіздерінің» бірінші томы жарық көрді. Бірақ аталмыш басылымның түркі халықтарының әдебиетіне арналған екінші томы әзірленіп жатқанда редакциялық алқаның төрағасы Л. Базеннің шешімімен А.-З.Уәлиди Тоғанның қазақ әдебиеті жөніндегі мақаласы автордың келісімісіз мазмұны өзгертіліп қысқартылды. Саяси көзқарастары Француз коммунистік партиясының идеологиясына жақын болғандықтан Л. Базен мақалаларды ССРО-дағы концепцияға сәйкес жазылуын қалады. Ақыры А.-З.Уәлиди Тоған қазақ әдебиетіне арналған мақаланы жариялаудан бас тартты [248, б.47–48].

А.-З.Уәлиди Тоған Вена университетінде үш жыл бойы оқып 1935 жылдың маусымында неміс тілінде жазылған «Ибн-Фадланның жол естеліктері» атты диссертациясын қорғағаннан кейін Бонн университетінде Орта Азия мен исламның тарихы жөнінде дәрістер берді. 1939 жылы оның диссертациялық

жұмысы кітап түрінде жарияланды. Сол кезде ол Ресей империясына қарсы башқұрт көтерілістеріне қатысқан Естоған [Иштуган] деген ата-бабасының есімін өзінің тегі ретінде қабылдады [57, б. 66–67]. А.-З.Уәлиди Тоған Аустрия мен Германияда тұрған кезде оның қаламынан «Ибн-Фадланның жол естеліктері» атты еңбектен басқа, «Ислам және география ғылымы», «Ежелгі хорезмдіктердің тілі мен мәдениеті туралы», «Орталық Азияның орта ғасырлар дәуіріндегі халықтың тығыздығы», «Үндіирандық шекаралас аймақтарға қатысты ескі зерттеулер және түркітану мәселелері» деп аталатың басқа да шығармалар жазған [57, б. 68]. Түркия Республикасының Президенті М.К. Ататүрік қайтыс болған соң Түркия білім министрінің рұқсатымен А.-З.Уәлиди Тоған Түркияға оралып Ыстанбұл университеті Әдебиет факультетінің түркі тарихы профессоры болып тағайындалды [57, б. 70]. 1951 жылы Ыстанбұл университетінде шығыстану ғылымың өзекті мәселелеріне арналған халықаралық шығыстанушылар ғылыми конгресі өтіп жатқанда советтік биліктің өкілдері А.-З. Уәлиди Тоғанға ғылыми-зерттеу жұмысын жалғастыру үшін Кеңес Одағына оралуға ұсыныс жасағанымен ол сол ұсынысты қабылдамады [252, б.734].

Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған түркітануға ғана емес, ирантануға да елеулі үлес қосқандығын айта кету жөн. Ричард Н. Фрай айтқандай, «Әл-Бирунидің және т.б. мықты ғалымдардың кітаптарында кездесетін кейбір сөйлемдерді санамағанда, Зәки Уәлиди түбегейлі жоқ болып кетті деп айтуға болатын Шығыс Иранның тілін, яғни хорезми тілін қайтадан ашты десек мүлдем қателеспейміз. Оның «Фикх жөніндегі араб шығармасындағы хорезми тіліндегі сөйлемдері» атты еңбегінің жарық көруі ирантанушылардың қызығушылығын көрсетті. Бұрын ғалымдардың бірде-біреуі Әл-Бирунидің барлық қолжазбаларын Зәки Уәлидидей толыққанды зерттемеген шығар» [80, б.11].

А.-З. Уәлиди Тоғанның қызы, түрік тарихшысы, философия докторы, профессор Исенбике Тоған (1940 ж.т.) жазғандай, бір жақтан, оның әкесі «сәби және бозбала болған кезде, бір жақтан, дастан түрінде шежіреде сақталған ақындық ортада туып-өсті, ал екінші жақтан, дастан мен аңыздарды тыңдап жүрді» [247, б.18]. Екінші жақтан, Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған Ресей империясының территориясында туып-өсіп оқыды. Сондықтан да орыс зерттеуші-ғалымдары басшылыққа алған принциптерді ұстанды. А.-З. Уәлиди Тоған Ресей империясының территориясында туып-өсіп оқыды. Сондықтан оның көшпелі түркі халықтарының тарихына байланысты көзқарастарына ең алдымен орыс зерттеушілерінің, жалпы Ресей ғылымының әсер еткендігін көру қиын емес. Бұл ретте оның көшпелі түркі халықтарының тарихына байланысты көзқарастарына ең алдымен орыс зерттеушілерінің, жалпы Ресей ғылымының әсер еткендігін көру қиын емес.

Түркияда өмір сүрген кезде Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанды түркі халықтарының ұлттық бірегейлігіне байланысты өзекті мәселелер толғандырды, мысалы, қалай мәдени-этникалық әрі діни бірегейлігін жоғалтпай олардың әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени жағдайын жақсартуға, сонымен бірге түркі халықтарының интеграциясы барысында қалай әрбір халықтың мәдениеті

мен тілінің өзгешелігін сақтауға болады. Бұл ретте татар жазушысы, ғалымы және қоғамдық қайраткері Абдулла Баттал Таймасқа 1935 жылы 30 маусымда жазған хатында ортақ түркі тілі мен мәдениеті мәселесін сөз еткенде, А.-З. Уәлиди Тоған түркі тілдерінің фонетикалық өзгешелігі сақталуға тиіс. Әйтпесе түркі әлемінің бірігуі қиын [248, б. 121].

Өзінің тарих саласындағы ғылыми зерттеулерінде Ахмет-Зәки Уәлиди географиялық факторға көп мән берді. Бұл ретте оның белгілі бір территорияның физикалық-географиялық ерекшеліктерін сол жерге қатысы бар тарихи мәліметтермен байланыстыра қараумен ғана шектелмегендігін айта кету жөн [247, б.14]. Географиялық мәліметтерді жүйеге келтіре отырып, тарихи географияға байланысты материалдарды және саяхатшылардың жол естеліктерін талдау барысында А.-З. Уәлиди сол территориядан өтетін керуен жолдарын да зерттеді. Өйткені оның ой-пікірінше, қоғамның тарихи өзгерістерінде экономикалық фактор үлкен рөл ойнайды. Яғни түркі халықтарының тарихында керуен жолдарындағы сауда ең маңызды қызметке жатады. Яғни әртүрлі себептерден керуен жолдарының өзгеруі бұрын сол жолдарда орналасқан қалалардың да құлдырауына жол ашады [247, б. 15]. Өзінің басқа еңбектерінде А.-З. Уәлиди түркі халықтарының тарихын зерттей келе, белгілі бір территорияның географиялық атауы мен рулар атауларының арасындағы байланыс мәселесіне де көңіл бөлді. Атап айтқанда, бұл мәселеге байланысты көзқарастары оның түрік университеттерінде берген дәрістерінде, соның ішінде «Қазіргі Түркістан және оның жақын уақыттан бергі тарихы», «Ибн-Фадланның жол естеліктері» және «Түркілердің жалпы тарихына кіріспе» атты курстарында көрініс тапты [247, б.17]. А.-З. Уәлиди Тоғанның соған қатысты материалдарын зерттеген Исенбике Тоған былай жазған: «... рулар атаулары мен жер атауларының арасындағы байланысты зерттеу барысында ол (Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған – *М.М.*) жүйелі түрде бір тақырыпқа жақындады. Сол тақырыпты мен жер мәселесі деп айтатын едім. Ол бұл екі мәселенің өзара байланысы бар екендігін 1917–1920 жылдар аралығында федерация үшін күрес аяқталған соң түсінген болса керек. Алайда Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның өзі бұл мәселені жер мәселесі деп қарастырмаған. Бұл мәселемен ол түркі ру-тайпаларының атаулары мен географиялық (топонимикалық) атаулардың өзара байланыстардың бар екендігіне назар аудара отырып айналысты. Кейінірек жарияланған еңбектерінде З. Уәлиди бұл мәселені тереңдете зерттей отырып, бар күшін [саяхатшылардың] жол естеліктері мен тарихи географияға салды» [247, б.17–18].

XX ғасырдың 30 жылдарының екінші жартысында А.-З. Уәлиди Тоған «Шығыс және Батыс Түркістан географиясы» және «Түркілер мекендейтін жерлердің географиясы» атты ғылыми бағыттар бойынша дәрістер жүргізді. Сол дәрістерінің бір бөлігі «Әзірбайжанның тарихи географиясы» деп аталатын мақала түрінде шықты. Осы еңбегінде ғалым Түркістанның тарихи-географиялық шегін көрсетті: Түркістан Әмудария, Қашқадария, Зеравшан, Сырдария, Шу, Іле, Тарым сияқты өзендер ағатын территорияларды, сонымен қатар Жоңғар және Қазақ даласын қамтиды. Жалпы түркі халықтары

мекендейтін географиялық кеңістікке Орталық Азияның ұланғайыр жері кіреді, яғни атап айтқанда, Солтүстік-Батыс Қытай, Моңғолия, Алтай, Батыс Сібір, Жайық-Еділ маңы, Солтүстік Кавказ, Анадолы, Каспий теңізінің оңтүстік жағалауы, Хорасан, Солтүстік Ауғанстан және Солтүстік Тибет. Өзінің тарихи-географиялық зерттеулерінің бір құнды жері А.-З. Уәлиди Тоғанның пәнаралық әдіс-тәсілдердің қолдануы болып табылады. Бір жақтан араб және парсы тілдерінде жазылған деректерді, екінші жақтан, түркі халықтарының әртүрлі жазбаша мен ауызша әдеби туындылары мен дастандарын және археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде алынған материалдарды кешенді түрде пайдаланды [247, б.18–20].

А.-З. Уәлиди Тоғанның 1942 жылы Ыстанбұл университетінің әдебиет факультеті «Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi» («Бүгінгі Түрік елі және жақын тарихы») деген атаумен түрік тілінде еңбегін басып шығарды. Көлемі 696 беттен тұратын бұл еңбек үлкен 5 бөлімнен тұрады [198, б.33–35]. Бұл еңбектің «Түркістанның географиялық орналасуы» деп аталатын I бөлімінде – Түркістанның табиғаты, оның территориясының шекаралары, «Түркістан» және «Түрік елі» атаулары туралы талдау жасайды. «Әкімшілік басқару жүйесі және тұрғындары» деп аталатын II бөлімде – осы аймақтағы халықтардың этникалық құрамы мен генезисі қарастырылып, қазақ, өзбек, маңғыт-ноғай және т.б. болып бөлінуі талданады. Кітаптың «Түркістан тарихынан» деп аталатын III бөлімінде – көне заманнан XIX ғасырдың 80-ші жылдарына дейінгі Түркістандағы тарихи процесстер қарастырылған. IV-бөлім отарлық Түркістандағы саяси өмірдің дамуы және ұлт-азаттық қозғалыстардың қозғаушы күштері мен олардың идеологиялық бағыттары мәселесіне арналған. Ал «Отарлық Түркістандағы әлеуметтік және рухани өмір» деп аталатын 3 тарауға бөлінген V-бөлімде жергілікті халықтардың тілі мен әдебиеті тарихына, мәдени-рухани өміріне, діні мен ерекшеліктеріне, әлеуметтік өміріне терең талдау жасалынған. Түркістанның экономикалық-географиялық тарихының тұтастығы мен бірлігі идеясы барлық бөлімдерде айқын көрініс тапқан бұл еңбек түрікшілдік тарихнамасының көрнекті дерегі болып табылады. А.-З.Уәлиди Тоғанның көшпелі түркі халықтарының тарихы мен дәстүрлі мәдениетіне қатысты көзқарастары оның «Türkili (Türkistan) Bugünkü ve Yakın Tarihi» («Түркі елінің (Түркістанның) бүгінгі және жаңа тарихы») атты көлемді әрі іргелі еңбегінде көрініс тапқан. Бұл кітапта автор Түркістанның (Орталық Азияның) географиялық, этнографиялық және тарихи ерекшеліктерін талдайды. А.-З. Уәлиди Тоғанның айтуынша, «Түркістан» ұғымы Каспий теңізінен шығысқа қарай орналасқан аймақтарды қамтиды. Атап айтқанда, Түркістан қазіргі Түрікменстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Шығыс Түркістан, Моңғол Алтайы, бұрынғы Жоңғария, Қазақстан сияқты елдер мен өңірлерді қамтиды. Сонымен бірге А.-З. Уәлиди Тоғанның ой-пікірінше, «Түркістан» ұғымына Ауған Түркістаны мен Иран Түркістаны да кіреді [198, б.37].

А.-З. Уәлиди Тоғанның еңбегінде Түркістанды мекендеген түркі халықтары этнология мен тарих тұрғысынан үш топтан тұрады, яғни 1) қыпшақ тобына қазақтар, рулары бар (рулы) өзбектер (Uruğlu Özbekler), маңғыт-ноғайлар,

башқұрттар және қазан татарлары; 2) «түркі-шығыл тобы» («Türk-Ciğil gurubu»). Бұл топқа автор «қалалық түркілер, тараншылар, қашғарлықтар мен қырғыздар» сынды түркітілді этникалық топтарды жатқызады; 3) «түрікмен-оғыз» («оңтүстік-батыс») тобына Анадолы және Әзірбайжан түркілері, сондай-ақ түрікмендер кіреді. Осы топтардың әрқайсысының этникалық құрамында ерекшеліктері бар. Мысалы, алғашқы топтағы халықтардың этникалық құрамында қыпшақ, қаңлы, найман, арғын, табын, маңғыт, жағалбайлы, жалайыр, коңырат керей, үйсін сынды рулардың өкілдері кездесе береді. А.-З. Уәлиди Тоғанның пайымдауынша, керей, найман, арғын, жалайыр және басқа да кейбір рулар моңғол дәуірінде Моңғолия мен Жоңғариядан келген. Бірақ моңғол шапқыншылығынан бұрын Орта Азияда маңызды саяси орын алған моңғол руларына жататын қарақытай руының бір бөлігі XII ғасырда қыпшақтармен бірікті [198, б.28–29].

Жалпы алғанда, өзінің еңбегінде Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған көшпелі түркі халықтарына (башқұрттар, қазақтар, қарақалпақтар, ноғайлар, «көшпелі өзбектер») бөлек әрі бірегей өркениеттің өкілдері деп қарайды. Бұл ретте оның айтуынша, көшпелі түркі халықтары төмендегідей мәдени және шаруашылық ерекшеліктерге ие. Себебі отырықшы халықтармен салыстарғанда түркі көшпенділерінің шаруашылығында егіншілік, өте қажет болмаса, онша маңызды орын алған жоқ.

Гаяз Исхакидің ғылыми еңбектеріндегі көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері мәселесі.

Белгілі түрік жазушысы, қоғамдық және саяси қайраткері Гаяз Исхаки Ресей империясында (қазіргі Татарстан территориясында) 1878 жылы дүниеге келді. XIX ғасырдың соңында әдебиет саласындағы қызметін бастады. 1917 жылғы Ресейдегі революциялық оқиғаларға белсене қатысты. Мысалы, 1917 жылы мамыр айында Мәскеу қаласында өткен Бүкілресей мұсылмандар құрылтайының барысында Гаяз Исхакидің ұсынысы бойынша құрылған Орталық ұлттық кеңес (Центральный национальный совет) Ресейдің құрамындағы мұсылман халықтары үшін территориялық автономия талап етіп, халықтардың мәдени, ұлттық, діни және саяси мәселелерді шешуге шақырды. Ресейде коммунистердің билігі толық орнағаннан кейін туған жерін тәрк етіп шетелге кетуге мәжбүр болды. Шетелде бірнеше жыл Польша, Германия, Жапония сияқты елдерде тұрып ақыры Түркияға көшті. Түркияға келген соң Гаяз Исхаки өзінің әдеби және саяси қызметін жалғастырды [253-255].

Гаяз Исхакидің көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне байланысты көзқарастары оның тарихқа арналған еңбектерінде айқын көрініс тапты. Мысал ретінде зерттеушінің қазіргі уақытта Татарстан Республикасының ұлттық архивінде сақталатын түрік тілінде жазылған «Şimal Türk Edebiyatına Bir Nazar» («Взгляд на литературу северных тюрков (татары, башкиры)») атты қолжазбасын келтіруге болады [90, п.2]. Түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркілердің де, этникалық тарихы мен мәдени ерекшеліктерін талдай отырып, Гаяз Исхаки түркі халықтарын үш топқа бөледі. Атап айтқанда, өңтүстік

түркілер («Cenup Türkleri»), солтүстік түркілер («Şimal Türkleri») және шығыс пен батыс түркілер («Şarki ve garbi Türkler»). Бұл түркі халықтарының үш тобы өздеріне тән еркшеліктерге ие. Зерттеушінің ой-пікірінше, оңтүстік түркілерге жататын Анадолы түріктері, Қырым татарлары мен әзірбайжандар, араб және парсы халықтарының мәдени әсеріне ұшырады. Гаяз Исхакидің айтуынша, «араб дінін қабылдаған түркі жауынгерлері нағыз арабтардың өздерінен гөрі арабтарға айналды» [90, п.150]. Гаяз Исхакидің пікірінше, бұл үрдіс сәлжүк кезеңінде басталып, әсіресе Осман империясы кезінде күшейе түсті. Сондықтан көшпелі оғыздардың мәдени дәстүрлері де бір жақтан арабтану, екінші жақтан, парсылану үрдісіне ұшырады. Сонымен бірге көшпелі оғыздар мәдениеті басқа болған ирандықтардың әсерінен шииттер мен сүннитерге бөлініп кетті [90, п.151–152].

Дәшті Қыпшақ аймағындағы түркілердің (автордың терминологиясы бойынша шығыс және батыс түркілер) мәдени дәстүрлерін тарихи тұрғыдан сипаттай отырып, Гаяз Исхаки олардың сақталуына екі фактордың әсер еткеніне назар аударады. Бір жақтан Қытайдың мәдени әсеріне кедергі ислам діні болғандығын атап өтті. Ал Иранның мәдени әсері жөнінде айтқанда, зерттеуші діни факторға көңіл бөледі. Өйткені Иранда шиизм, ал Дәшті Қыпшақта сүннизм басым болды. Сонымен бірге Гаяз Исхаки көшпелі түркілердің мәдени дәстүрлеріне тән қалалық және далалық мәдениеттің өзара байланысын алға тартады. Бұл ретте ғалымның айтуынша, аталмыш аймақта «әскери қуат көшпелілердің қолында болса, қалам, дін күші қалалық тұрғындарда болды» [90, п.153]. Бірақ автордың ой-пікірінше, қалалық және далалық тұрғындар түркі болған («Türk Milletinin evlâdı») және жоғарыда айтылған оңтүстік түркілерге қарағанда Дәшті Қыпшақтың аумағындағы түркілердің мәдени дәстүрлері онша өзгеріске ұшырамады [90, п.154]. Солтүстік түркілерді (татар мен башқұрттар) сөз еткенде Гаяз Исхаки келесідей жайтқа ерекше көңіл бөледі: аталмыш халықтардың ата-бабалары Шыңғыс ханның басқару жүйесін ғана қабылдады («Cengiz İdaresini benimsediler») [90, п.156]. Ал мәдени дәстүрлер жалпы өзгеріссіз қалды.

Осылайша, Гаяз Исхаки көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін тарихи тұрғыдан жүйелі түрде сипаттай отырып, олардың мәдени дамуына өзге халықтар мен өркениеттер ықпалының маңызды фактор болғанын ғылыми негізде тұжырымдайды.

Әбділқадір Инанның еңбектеріндегі көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері.

Көрнекті ғалым, этнограф, әдебиетші, қоғам қайраткері Әбділқадір Инан (Фәтхелқадір Сүлейманов) 1889 ж. 29 қараша күні Шигаево ауылында (қазіргі Ресейдің Челябинск облысы) имам Мұстафаның отбасында дүниеге келді. Оның өмір жолын Ресей империясы тұсындағы және империя ыдыраған нан кейін сол аумақта 1923 жылға дейін болған саяси оқиғаларға байланысты «ресейлік» кезеңді қоса алғанда, екі кезеңге бөлуге болады. Сол кезде Әбділқадір Инан башқұрттардың патшалық Ресейдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайын

сипаттауға арналған мақалалардың авторы болды. Бұл жылдары ғылыми мәселелерге аса көңіл аударып, 1908 жылдан бері башқұрт халқының дәстүлі мәдениетіне арналған еңбектерін жариялай бастады. Өз мақалаларында автор этнографиялық және фольклорлық материалдарды кеңінен пайдаланды. Жастайынан дәстүрлі башқұрт ортасында өскен Әбділқадір Инанның башқұрт халқының әдет-ғұрыптарын, сондай-ақ көшпелі түркі халықтарының этнографиясына байланысты орыс тіліндегі деректер мен орыс зерттеушілері жазған еңбектерді жақсы білуі оған башқұрттың дәстүрлі мәдениетіне, бір жақтан, этнофор, ал екінші жақтан, кәсіби зерттеуші ретінде қарауға мүмкіндік берді. Бұл жөнінде белгілі түрік зерттеушісі Хикмет Танйу ерекше айтқандай, «ежелгі көшпелі өмір салтын мақтанышпен сөз ететін, көне башқұрт аңыздарын айтатын шешесінің әсерінде болған Әбділқадір Инан башқұрттардың баяғы тіршілігі туралы әңгімелерін жазғанда, солар (көшпелілердің тіршілігі мен әпсаналары) үнемі оны шабыттандырып тұрды» [58, б.350].

1914 жылы оның «Башқұрт жайлауында» («Башҡорт йәйләүендә») атты мақаласын оқығаннан кейін және этнография мен фольклорға қызыққанын көрген Ахмет-Зәки Уәлиди оның еңбегін жоғары бағалап бұдан әрі де ғылыммен айналысуды ұсынды. Осы уақыттан бері Әбділқадір Инан алтайлықтар, қазақтар, қырғыздар, өзбектер және басқа да түркі халықтарының фольклоры мен этнографиясы жөнінде мәліметтер жинай бастады [58, б.344–345]. Келесі жылдары «Башқұрт» («Башҡорт») газетінің ашылуына, ал кейінірек бұл газетте мақалаларын жариялай отырып Ахмет-Зәки Уәлиди башқұрт ұлттық әдебиетінің дамуына да өз үлесін қосты. Зерттеушілер айтқандай, «Әбділқадір Инанның ерекше шығармашылық жолы бар, әдебиетте де өз бағытына ие, ал оның өлеңдері мен әңгімелері башқұрт әдебиетінің ұлттық жағын күшейтіп бұған айқындық әрі соны көркемдік әдіс-тәсіл қосқан...» [256, б.51]. Оның алғашқы ғылыми-көпшілік мақаласы сол кезде Орынборда шығатын «Вакыт» («Уақыт») газетінде жарияланды. Сонымен бірге Әбділқадір Инан «Салават» («Салауат»), «Башкорт» («Башқұрт») газеттерінде, сондай-ақ «Шура» («Кеңес») және «Мугаллим» («Мұғалім») сияқты журналдардағы башқұрттардың этнографиясына арналған мақалалардың да авторы болды. 1914 жылы башқұрт тарихшысы Ахмет-Зәки Уәлидимен танысқаннан кейін дәл сол кезде Әбділқадір Инан қазақ ауылдары мен өзбек қыстақтарында этнографиялық пен фольклорлық материалдар жинауға кірісті. Сол жылдан бастап оның алғашқы ғылыми зерттеулері де басталды [57, б.110–111]. Фәтхелқадір Сүлейманов этнография мәселелерінен басқа ислам тарихымен де айналысқандығын атап өту қажет. Яғни 1914 жылы Бұхара хандығына ұйымдастырылған экспедицияға қатысқанда, түркі тіліндегі Құран тәпсірінің жазбаша нұсқасын тіркеді. Құран тәпсірлерін зерттеу нәтижесінде түркі тіліндегі тәпсір мен парсы тіліндегі тәпсір бір уақытта (XI ғасырдың бірінші жартысында) жасалған деген қорытынды шығарды [257, б. 41].

Бірақ 1920 жылдардың бас кезеңінде СССР-дағы саяси жағдайдың шиеленіскеніне байланысты Әбділқадір Инан туған жерінен жырақ кетуге мәжбүр болды. 1923–1925 жылдар аралығында Әбділқадір Инан Ахмет-Зәки

Уәлидимен бірге Ауғанстан (1923), Иран (1923) және Үндістанды (1924), сондай-ақ Еуропа елдерінің Париж, Марсель, Берлин сияқты қалаларда жүріп, 1925 жылы шілде айында Ыстанбұлға келді. Осы уақыттан бері Әбділқадір Инанның өмірлік жолында «түрік» кезеңі басталды [57, б.110–112; 58, б.348]. Түркияға келгеннен кейін Әбділқадір Инан Анкара университетінің Тіл және тарих-география факультетінде бірнеше жыл жалпы түркі тілдері және түркі тілдерін жіктеу жөнінде дәріс берді [258, б.124–125]. Хикмет Танйудың «Türk Bilgini Profesör Abdülkadir İnan'ın Hayatı» («Түрік ғалымы, профессор Әбділқадір Инанның өмір жолы») деп аталатын мақаласында 1935 жылы Ататүрік пен Инанның арасында орын алған әңгімені келтіреді:

«– Ататүрік: «Сен бұл факультетте шығыс түркі тілдерін зерттеп дәріс бересің, сені профессор қыламыз»

– Инан: «Мен дипломымды соғыс кезінде жоғалтып алдым. Қазір менде диплом жоқ»

– Ататүрік: Мен сенен диплом сұраған жоқпын. Мемлекет басшысы ретінде мен саған уәкілет беремін. Ал Сафет Арқанға да мәдениет министрі ретінде құқық беремін».

Осылайша Ататүрік Білім министрінің орынбасарына Әбділқадір Инанға профессор лауазымын беруді ұсынды. Министр орынбасары Сафет Арқанның 1936 жылғы 18 қаңтардағы №5320 өкімі бойынша Әбділқадір Инанның жұмысына кірісті [58, б.349–350]. Сонымен бірге зерттеуші түркі халықтарының тарихы мен этнографиясына, сондай-ақ фольклорына арналған еңбектерін жазды. Оның бірнеше еуропа және түркі тілдерін меңгергені әртүрлі деректерді пайдалануға мүмкіндік берді [256, б.51]. XX ғасырдың екінші жартысында оның түркі халықтарының дәстүрлі наным-сенімдеріне арналған «Tarihte ve Bugün Şamanizm» («Ежелгі және бүгінгі шаманизм»), «Eski Türk Dini Tarihi» («Şamanizm»)» («Ежелгі түрік діні тарихы» («Шаманизм»)» сияқты ғылыми еңбектері жарияланды. Әбділқадір Инанның бірқатар еңбектері Саян-Алтай мен Шығыс Сібір түркілерінің этногенезі мен этникалық тарихына байланысты мәселелерді қамтиды. Ең алдымен «Beltir Türkleri» («Белтір түркілері»), «Yakut (Saha) Türkleri» («Якуттар»), «Altay ve Yenisey Türklerinin Tarihi» («Алтай мен Енисей түркілерінің тарихы»), «Tuba (Urenha) Türkleri» («Туба (Ұрыңқай) түркілері») және т.б. сияқты ғылыми жұмыстарын атап өту қажет [258, б.124–125], [259-261].

Әбділқадір Инан ғылыми-зерттеу қызметінде түркі халықтарының этнографиясы, тілдері, әдебиеті мен фольклорын кешенді түрде қарастыра отырып, осы бағыт аясында башқұрттардың рухани мәдениетін арнайы зерттеу нысаны ретінде айқындады. Сонымен бірге башқұрт халқының тарихын зерттей отырып, авторы белгісіз «Шыңғыснама» атты шығарманы рет-ретімен талдап шықты. Өзінің «Дастан-і нәсіл-і Шыңғыс хан» («О книге Дастан-и несл-и Джингиз-хан») және «Түркі дастандарына жалпы көзқарас» («Общий обзор тюркских дастанов») ғылыми мақалаларында ол «Шыңғыснама» туындысын башқұрт фольклорымен тығыз байланыстырады. Бірақ екінші жақтан Әбділқадір Инанның айтуынша, аталмыш шығармада «Оғызнама» дастанына және моңғол

аңыздарына, сондай-ақ Рашид ад-Диннің «Жами ат-тауарих» тарихи еңбегіне байланысты көп сюжеттер мен мотивтер кездеседі. Автор «Шыңғыснаманы» шығару уақыты мәселесін талдағанда, бұл шығарма XVI ғасырдан бұрын шығарылды деген байламға келді [262, б.875].

Өзінің шығармашылығында Әбділқадір Инан халықтық өлеңдер арқылы башқұрттардың дәстүрлі мәдениетіне байланысты кейбір этнографиялық элементтерді ашады. Мысалы, 1914 жылы жазған «Башҡорт моңо» («Башқұрт мұңы») өлеңінде Әбділқадір Инан халықтық өлеңінің поэтикалық, лексикалық, тілдік, стилистикалық ерекшеліктерін талдады. Ал өзінің «Башҡорт егете йыры» («Башқұрт жігітінің жыры») деп аталатын басқа бір өлеңінде Әбділқадір Инан башқұрт халқының жерлеу рәсіміне байланысты ғұрыптық фольклорға көңіл аударады [263, б.105]. Сонымен бірге 1948 жылы Түркияда жарияланған мақалаларының бірінде башқұрт халқы этникалық тарихының кейбір даулы мәселелеріне көңіл бөлді. Атап айтқанда, XVI–XVIII ғасырлар аралығында башқұрттардың құрамына басқа этникалық қауымдарға жататын топтардың кіру мәселесіне назар аудара отырып, баланы асырап алу рәсімін (адопция) талдау нәтижесінде Әбділқадір Инан осы рәсім арқылы башқұрт халқының құрамына басқа халықтардың өкілдері кірген деген байламға келді [264, б.189]. Оның пікірінше, генетика тұрғысынан қарағанда, асырап алу (адопция) институты текті адамнан немесе батырдан бала табу дәстүрімен тығыз байланысты [264, б.191].

Өзінің ғылыми қызметінде Әбділқадір Инаның шаманизм мәселесіне назар аударғаны белгілі. Бұл ретте аталмыш мәселеге арналған еңбегінде ол шаманизмді көне түркілердің діні деп санауға бола ма, сондай-ақ саха және алтай халықтарының дәстүрлі мәдениетіндегі шаманизмнің көне түркілердің наным-сенімдеріне қатысы бар ма деген сұрақтар қойды. Бұл даулы мәселені зерттеу нәтижесінде зерттеуші саха және алтай шаманизмін түркілердің ежелгі діні болып табылады деп санауға ешқандай негіз жоқ деген байламға келді. Себебі оның пікірінше көне түркілердің ежелгі діні аталмыш халықтардың шаманизмімен салыстырғанда, алғашқысы әлдеқайда жоғары деңгейде тұрды. Өйткені ежелгі дәуірде түркілер ірі әрі күшті мемлекеттер құрғандықтан, олардың наным-сенімдері күрделі болды. Автордың айтуынша, қытай тіліндегі дереккөздер көне түркілер Аспанға, Жерге, Суға, Күннің көзіне және Айға табынып сыйынды, ал сахалардың шаманизмі, жалпы тілмен айтқанда, кәдім пұтқа табыну болды [265, б.79].

Этнография мен фольклорға арналған еңбектерін қоспағанда, Әбділқадір Инан ислам тарихымен де айналысты. Атап айтқанда, Құранды түрік тіліне аудару жөніндегі комиссияның мүшесі ретінде ол орыс тіліндегі ислам дініне қатысты мәліметтерді түрік тіліне аударды. Яғни оның арқасында түрік ғалымдары шығыстану саласындағы құнды мәліметтермен танысты [256, б.51].

Көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеу барысында Әбділқадір Инан халықтық тіл мәселесіне көңіл бөлді. Бұл оның 1964 жылы жарық көрген «Kazak ve Kırgız yazı dillerinde dudak benzeşmesi (Labial atraksiyon) meselesi» («Қазақ және қырғыз жазбаша тілдерінде еріндік дауысты дыбыстар»)

атты мақаласында ол аталмыш екі тілді бір-бірімен салыстыра отырып, ерекшеліктерді анықтап, осы тілдердің тарихын баяндайды. Бұл ретте Әбділқадір Инан қазақ және қырғыз тілдерінің жазбаша дәстүрлерге ие болғандықтарына ерекше назар аударады. Яғни, оның пайымдауынша, көшпелі түркі халықтарында жазу-сызу елеулі рөл атқарды. Осы тұста Орталық Азияның басқа да түркі халықтары (түрікмендер, өзбектер, қарақалпақтар) сынды автор қазақтар мен қырғыздар әдеби тіл ретінде «түрки» деп аталатын тілді қолданды [266, б.69].

Қазақтардағы ислам мәселесі жөнінде айтқанда, Әбділқадір Инанның 1968 жылы жарияланған «Sibirya'da İslamiyetin Yayılısı» («Сібірде исламның таралуы») атты мақаласын ерекшелеген абзал. Автор Орта Азия, Қазақстан және Батыс Сібір аумағындағы ислам дінінің таралуын екі кезеңге бөлді. XIII ғасырдың бас кезеңіне қарай қазіргі Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс жерлерінде орнады. Ислам таралуының келесі кезеңін Әбділқадір Инан моңғол шапқыншылығынан кейінгі дәуірге жатқызады. Күш-қуаты мол мемлекеттің қалыптасуы және оның ішіндегі сауда байланыстарының кеңеюі мүршит деп аталатын ислам таратушылары үшін қолайлы жағдай жасалды. Әбділқадір Инан былай жазды: «Моңғол мемлекетінде сөздің толық мағынасында ұждан бостандығы (vicdan hürriyeti) болғандықтан, осы мүршиттерге ешкім кедергі жасаған жоқ» [206, б.333]. Нәтижесінде Г.Ф. Миллер мен В.В. Радловтың Батыс Сібірде ислам Көшім ханның кезінде орнады деген ой-пікірімен келіспей, Әбділқадір Инан «Батыс Сібірде Көшім ханнан көп уақыт бұрын исламды қабылдады» деген байламға келді» [206, б.335]. Одан кейін Әбділқадір Инанның айтуынша, «XIX ғасырдан бастап, Сібір қалаларының көбінде үлкен мешіттер (cami) мен мешіт-мектептер (mescit-mektep) салына берді. Сібірдің көптеген қалаларын ислам қалалары дейтін. Алты үлкен мешіті мен алты медресесі болған Троицк (Troysk), алты үлкен мешіті мен алты медресесі болған Қызылжар (Kızılcar) және алты үлкен мешіті мен бес медресесі болған Семей (Simey) ислам қаласына айналды. Сібірдің Томск және Омбы сияқты ірі әкімшілік орталықтарда дөкей әрі тамаша үлкен мешіттер салынды» [206, б.337]. Сонымен қатар, Әбділқадір Инанның айтқанына қарағанда, кез келген діннің, мысалы, исламның, таралуы күрделі және ұзақ үдеріс болды. Атап айтқанда, «исламды қабылдаған және онымен тығыз байланысты болған адамдар өздерінің кейбір ежелгі әдет-ғұрыптарынан бас тарта алмай жүрді» деп жазды [206, б.336]. Осы орайда көңіл аударатын мәселе – Әбділқадір Инанның көшпелі қазақы ортада қолданылған қалалардың дәстүрлі атауларына қатысты пайымдаулары. Яғни автор қазақы ортада қазіргі ресми атаулардан өзгеше, тарихи жад пен ауызша дәстүрде сақталған көне атаулардың қолданысын нақты деректер арқылы көрсетеді. Сонымен қатар 1954 жылы қазақ иммигрантарының бір тобының Түркияға келуіне байланысты Әбділқадір Инанның қазақ тіліндегі «Қош келдің» атты өлеңі жарық көрді [256, б.53].

Әбділқадір Инан орыс тілін жақсы білгендіктен ол СССР-да археология, этнография және тарих саласында жүргізілген жұмыстар мен еңбектерге, сондай-ақ атқарылған зерттеулерге байланысты ақпаратты (шолуларды) ғылыми

басылымдарда, соның ішінде Түрік тарих қоғамының «Belleten» журналында жариялап отырды. Мысалы, Әбділқадір Инанның 1947 жылы шыққан «Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları» («Алтай тауларында табылған ескі түркі мазарлары») атты шолу мақаласында 1935 жылдан бері СССР-дың Алтай және Саян өңірлерінде атқарылған археологиялық қазба жұмыстары жайында мәліметтер беріледі [267, б.570]. Белгілі советтік археолог С.В. Киселевтің түркілер, ұйғырлар және қырғыздар сынды ежелгі халықтардың VIII–IX ғасырларға жататын қорымдарын зерттеулері қарастырылған. Өзінің мақаласында археологтар қорымдарда тіркеген ер-тұрман жабдықтарының (үзеңгі және т.б.) кейбір заттарына талдау жасады. Сонымен бірге әйелдер жерленімдерінен қол диірмендердің табылғандықтарын айта отырып, Әбділқадір Инан осындай әдет қазіргі уақытта Алтайдың кейбір территорияларын мекендейтін телеңгіттерде де бар екендігіне назар аударады. Әбділқадір Инан жазғандай, С.В. Киселев атқарған жұмыстардың қорытындыларына қарағанда, жерленімдерден табылған қол диірмендер аталмыш ежелгі түркі халықтарының шаруашылығы кешенді сипатқа ие болғандығын көрсетеді, яғни аталмыш халықтар көшпелі малшылықпен бірге жоғары деңгейлі егіншілікпен де айналысты [267, б.569].

Түрік зерттеушісі Мұстафа Еркан Әбділқадір Инанның ғылыми әрі шығармашылық жолын бірнеше кезеңге бөледі:

а) 1908–1923 жылдары – аталмыш кезеңде башқұрт халқының фольклорына байланысты және башқұрт қоғамын толғандырған мәселелерге (мысалы, оның 1908 жылы жарық көрген «Башқұрттарда жер мәселесі») көңіл бөлді. Осы уақытта Әбділқадір Инан алтайлықтар, өзбектер, қазақтар және қырғыздар сынды түркі халықтарының мәдени дәстүрлері жөнінде этнографиялық материалдар жинады;

ә) 1925 жылы Ыстанбұлға келгеннен кейінгі кезең – Әбділқадір Инан Түркия ғылыми жұртшылығын ССРО-дағы түркі халықтарының мәдени және әлеуметтік өмірі жөніндегі мәліметтермен таныстырды. XX ғасырдың 20-жылдарының соңында Әбділқадір Инан Шығыс Анадолыдағы Ерзұрым, Ерзінжан және Қара теңіздің оңтүстік-шығыс жағалауында орналасқан Трабзон, Ризе, Гүмүшхане сияқты аймақтарда этнографиялық және фольклорлық материалдар жинастыру жұмысын жалғастырды;

б) Анқарадағы Түрік тіл қоғамы мен Тіл және тарих-география факультетінде ғылыми және оқытушылық жұмыспен айналысты. Мұстафа Ерканның пайымдауынша, бұл «Инанның ең жемісті кезеңі» («İnan'ın en verimli dönemi») болды. Өйткені Анкарада Әбділқадір Инан башқұрт, саха, сағай, қарақалпақ, қырғыз және т.б. халықтарының мәдени дәстүрлеріне байланысты «көп тақырыппен айналысты» («pek çok konuya el atmış») [268, б.912–914];

в) Әбділқадір Инан «өмірінің соңғы кемел кезінде» («hayatının son olgunluk dönemi») түркі халықтарының дастандары («Деде Қорқыт», «Көроғлу», «Манас» және т.б.), исламға дейінгі наным-сенімдері сияқты және ислам дініне қатысты мәселелерге аса мән берді [268, б.914–915].

Қазіргі уақытта Әбділқадір Инанның ғылымдағы орны ерекше. Осыған орай 1990 жылы ғалымның 100 жылдығына орай Уфа қаласында халықаралық конференция өткізілді. 2014 жылғы 21–22 маусым аралығында Башқұртстанның астанасы Уфада Ахнаф Харисов пен Әбділқадір Инанның мерейтойларына арналған ғылыми конференция ұйымдастырылды. Конференция аясында Әбділқадір Инанның 125 жылға толуына орай ғылыми симпозиум да болып өтті [57, б.109; 269].

Жалпы алғанда, Әбділқадір Инанның ғылыми зерттеулері түркі халықтарының, соның ішінде көшпелілердің де тарихы мен мәдениетінің әртүрлі қырларын қамтиды. Мысалы, 1930-шы жылдардағы «Türkoloji Ders Hulâsaları» («Түркология жөнінде дәрістер») лекциялық курсында ғалым түрік тілі, түркологияның тарихы, Орхон және Енисей жазба ескерткіштері түркі тілдерін жіктеу сияқты мәселелерге тоқталады. Бұл ретте ол қырғыз тілінің фонетикасы мен транскрипциясына, морфологиясына ерекше назар аударды. Сонымен бірге ол қырғыз халқының арасында кеңінен тараған «Манас» дастанына жан-жақты талдау жасады. Жалпы осы еңбекті зерттегенде бір тарихи проекция жасауға мүмкіндік береді. Өйткені осы аталмыш дастанда тұлғалар есімдері аталған болатын (Қалмұқ хан, Әлеөке, Соорұқ хан және т.б.) [268, б.922]. Осы тақырыпқа Әбділқадір Инан 50-ші жылдарында оралғандығын айта кетуіміз керек. Мысалы, оның «Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar» («Өткенде және қазіргі уақытта шаманизм. Материалдар мен зерттеулер») атты еңбегінде түркі халықтарының, соның ішінде көшпелілердің рухани мәдениетіне байланысты мысалдар келтірілген. Осы тұста автор мәдени дәстүрлердің аталмыш саласына жататын көптеген сөз тіркестеріне және ұғымдарға талдау жасайды. Шаманизмге қатысты ерекшеліктерді зерттеп жатқанда Әбділқадір Инан фетиштер, от пен ошақ, және жер-су тәңірлері сияқты дәстүрлі элементтерге (соның ішінде өлім және өлгендер культі) ерекше назар аударады [268, б.921].

Түркі халықтарының әдет-ғұрыптары мәселесінен басқа, Әбділқадір Инан аталмыш халықтардың этникалық тарихына байланысты мәселелермен де айналысты. Дәлірек айтқанда қазақтар, башқұрттар, қарақалпақтар сынды халықтардың құрамына кірген рулар мен тайпалар мәселесі белгіленеді. Мысалы, оның «Nayman Boyunun Soyu Meselesi» («Наймандардың шығу тегі мәселесі») атты ғылыми мақаласында қазақ халқының этникалық құрамындағы маңызды этникалық элементтердің бірі болып табылатын наймандардың шығу тегі мен этникалық тарихы қарастырылады. Автордың пікірінше, Шыңғыс ханның өмірі жолының бастапқы кезеңінде қазіргі Моңғолияның территориясында екі хандық орналасқан – найман және керейіт хандықтары. Бұл ретте наймандар мен керейіттер сөз жүзінде несториан-христиандар деп саналған [269, б.540]. Зерттеушілердің (Н.А. Аристов, В.В. Бартольд, С. Мураяма және т.б.) осы мәселеге байланысты ой-пікірлерін зерттеп, сондай-ақ әртүрлі лингвистикалық, топонимикалық, этнографиялық және т.б. мәліметтерге сүйене отырып жоғарыда аталған екі тайпа түркі тілді тайпалардың бірі болған деген байламға келді [270, б.541–544].

Хамит Зүбейір Қошайдың еңбектеріндегі түркі халықтарының тарихи түптамырлары мәселесі.

Хамит Зүбейір Қошай Уфа губерниясы Мензелі уезі Байлар болысының Тіленшітамақ ауылында (қазір осы елді мекен Татарстан Республикасының Тоқай ауданында орналасқан [271, б.223]) туды. 1909 жылы «Шура» журналының иесі Ризаетдин Фахретдиннің көмегімен Түркияға оқуға жіберілді. 1916 жылы Дәрүлфүнынды тәмамдағаннан соң Қадыкөйде сабақ берді. Содан кейін 1917 жылы Мажарстандағы Будапешт оқытушылар семинариясын бітіріп («pedegogium») (1921), Будапешт университетінде оқыды. Бұл кезеңде Хамит Зүбейір Қошай көрнекті мажар түркологы Дьюла Неметпен (Gyula Németh) бірге жұмыс істеді. 1923 жылы «Қарудың түрік атаулары» атты диссертациясын қорғаған соң Берлин университетінде түркі тілдері саласында тағылымдаман өтті. Хамит Зүбейір Қошай Түркияда білім министрлігінің қарамағындағы кітапханалар инспекторы, музейлер басқармасының меңгерушісі, Анкара этнографиялық музейінің директоры болып жұмыс істеді (1927–1931). Сондай-ақ және басқа да мәдени мекемелерде қызметін атқарды. Этнография, фольклор, археология, ежелгі мәдениеттер тарихы, музейтану, мұрағат ісі жөнінде 100-ден астам ғылыми еңбегі жарияланды [235, б.263]. Хамит Зүбейір Қошай Түркияда Ататүрік тұсында құрылған бірнеше ғылыми-зерттеу ұйымдарында ғылыми жұмыспен айналысты. Соның ішінде Түрік тарих қоғамы (1931), Түрік тіл қоғамы (1932), Неміс археология институты (1952), Фольклор зерттеулер ұйымы (1955), Оңтүстік-Шығыс Еуропа зерттеулері одағы, сондай-ақ Халықаралық музейлер кеңесі мен Халықаралық ескерткіштер кеңесінің Түркиядағы Ұлттық комитетінің құрамында толық мүше болды. Сонымен бірге тарих және археология салаларында Финляндия, Швеция, Аустрия, Мажарстан, Чехословакия сияқты елдердің ғылыми-зерттеу мекемелерінде корреспондент-мүше болды [271, б.225–226].

Өзінің шығыстану саласындағы тарихи зерттеулерінде Хамит Зүбейір Қошай түрік халқының этногенезі мен этникалық тарихына қатысты, сондай-ақ түрік тілінің Таяу Шығыс территориясын мекендеген ежелгі халықтардың тілдерімен байланыстарды зерттеумен айналысты. Мысал ретінде, оның 1971 жылы Мажарстандағы Сегед қаласындағы бір конференциядағы баяндамасының негізінде жазылған «Türk Dili ile İlgili Prehistorik izler» («Түрік тіліне байланысты тарихқа дейінгі ежелгі іздер») атты мақаласын келтірелік. Осы еңбегінде автор қазіргі түрік тілі мен ежелгі дәуірде (біздің заманымыздан бұрын үшінші мыңжылдықта) Таяу Шығыс территориясын мекендеген кутийлер («Gutium / Kutium») және элам («Elam») халықтарының тілінің арасында параллель жүргізеді [272]. Хамит Зүбейір Қошайдың пайымдауынша, ежелгі дәуірде аталмыш өңірді мекендеген тұрғындардың тілдерінде қазіргі түрік тілінің лексикасымен ұқсас элементтер болған. Сонымен бірге автор сол ежелгі тілдердегі мысал ретінде кейбір лексемаларды келтіреді. Мысалы, «bali-be» (түрік тілінде «balbal», балбал), «kukki» («gök», аспан), «ike», («eke», аға) және т.с.с. Тарихи және этнографиялық параллельдер жүргізу мәселесімен Хамит Зүбейір Қошайдың бұрын да айналысқандығы белгілі. Мысалы 1951 жылы оның

жарық көрген «Anadolu'nun Etnografya ve Folklorına Dair Malzeme» («Анадолының этнография мен фольклорына байланысты материалдар») деп аталатын жұмысында автор Алаша-Хөйүк ескерткішін зерттеу барысында түрік халқы мен Түркияның территориясын ежелгі дәуірде мекендеген халықтардың мәдени элементтерінің тарихи түп-тамырларына талдау жасайды [203, б.90].

Жалпы алғанда, Хамит Зүбейір Қошайдың осы бағыттағы зерттеулері түрік тарихнамасы үшін, жалпы Түркиядағы тарих және шығыстану ғылымдары үшін «дәстүрлі» тақырып болып табылады. Өйткені түрік халқы мен Таяу Шығыс территориясын мекендеген ежелгі халықтарының арасында тарихи байланыс іздеуге ұмтылыс, сондай-ақ түрік тілінің сол ежелгі тілдермен тілдік байланыс табу мәселесі күн тәртібіне Ататүрік кезеңіде-ақ қойылғандығын айта кетуіміз керек. Сондықтан Хамит Зүбейір Қошайдың осындай тілдік зерттеулерін XX ғасырдың 30-жылдарынан бастау алған үзілмес бір дәстүр деп бағамдауға болады [272, б.71–77].

Хамит Зүбейір Қошайдың қазіргі түркі халықтарының да мәдени дәстүрлеріне байланысты тақырыптарда ғылыми еңбектер жазғандығын көруге болады. Мысалы 1944 жылы Анкара қаласында оның «Türkiye Türk Düğünleri üzerine mukayeseli malzeme» («Түркияда түрік үйлену тойлары жөніндегі салыстыру материалдары») атты іргелі еңбегінде автор Анадолының сан алуан ауылдарында түріктердің арасынан жиналған мәліметтерге сүйене отырып, дәстүрлі мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылатын үйлену тойын рет ретімен талдап шықты. Бұл ретте төмендегідей жайтқа ерекше назар аударымыз керек деп ойлаймыз. Нақты айтқанда зерттеуші осы этнографиялық еңбегінде сипаттаумен ғана шектелмей-ақ, әрбір әдет-ғұрыптың түп-тамырларын ашуға тырысады. Мысал ретінде оның осы кітабындағы «kız değiştirme âdetleri» («karşı dünürlük») әдетін келтіруге болады, яғни «қарсы құдалық» деп аталатын екі әулет өзара келісіп бір жағы қыз беріп, екінші жақтан келін түсіру туралы. Қазақтар туралы айтқанда, ол жағдай белгілі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастанында кездеседі. Яғни аталмыш дастанда Сарыбай мен Қарабай алдын ала әлі тумаған балаларын «үйлендіріп қойды». Осылайша, Хамит Зүбейір Қошай өзінің еңбегінде түрік халқының әдет-ғұрыптары мен басқа да түркі халықтарының, соның көшпелі түркілердің жосын-жорғылардың арасында параллель жүргізіп, мәдени дәстүрлердің тарихи түп-тамырларын ашуға тырысады [273, б.250–261].

Саадет Шағатайдың шығармаларындағы көшпелі түркі халықтарының жазу-сызу ескерткіштері. Көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлері мәселесін зертеуге елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі болған белгілі түрік тіл маманы, әдебиеттанушысы Саадет Шағатайдың (Түрік зерттеушісі Хади Шенолдың айтуынша, Саадет Шағатай өзін ылғи «Саадет Шағатай-Исхаки. Аяздың қызы» («Saadet Çağatay-İshaki. Ayaz'ın kızı») деп таныстыратын [274, б.103]) еңбектері ең алдымен ежелгі және ортағасырлық шығармаларға арналған. Атақты қоғамдық қайраткер Гаяз Исхакидің қызы Саадет Шағатай 1907 жылы Қазан губерниясының Евшірме (Тулушкин) ауылында дүниеге келді. Бастапқы білімін ауылда алған. 1917 жылы Мариинская гимназиясына оқуға түсіп 1921 жылы соны тәмамдаған соң Евшірме ауылына оралды. 1922 жылдарының бас

кезеңінде Саадет Шағатай туған жерін тәрк етіп Финляндия арқылы Германияға кетуге мәжбүр болды. 1925 жылы Түркия азаматтығын қабылдады Саадет Шағатай Берлин университетін бітіргеннен кейін 1940 жылға дейін Германияда өмір сүріп Түркия Республикасына көшті. Түркияда жылдар бойы түркі тілдері мен әдебиеті саласында ғылыми жұмыстармен айналысып Анкара университетінде оқытушы, соңыра профессор болып қызмет атқарды [275, б. 131–149; 275, б.141].

Саадет Шағатай жылдар бойы тіл және тарихи география факультетінде қызмет атқарды. Негізінен оның ғылыми жұмыстары Сібірдің саха, тува, хақас алтай және басқа да түркі тілдерінің тарихы мен грамматикасына арналған. Көп жылдық зерттеулерінің нәтижесінде 1950 жылы Саадет Шағатайдың «Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili» («Түркі тілдері мысалдары. VIII ғасырдан XVIII ғасырға дейінгі жазба тілі») деген іргелі еңбегі жарық көрді [276, б.125]. 1963 жылы аталмыш жұмыстың екінші басылымы жарық көрді. Автордың өзінің айтуынша, екінші басылымды бұдан шыққан басылыммен салыстырғанда, бұл екі нұсқаның арасында елеулі айырмашылықтар жоқ. Мысалы, «Мазмұнында» кейбір өзгерістер бар. Сонымен бірге еңбектің әрбір тарауы біраз материалдармен толықтырылды [276, б.III]. Бұл төрт тараудан тұратын көлемді жұмыста Орталық Азия мен Таяу Шығыста тіршілік еткен түркі халықтарының ежелгі дәуірге және орта ғасырлар кезеңіне жататын жазба ескерткіштерінің мәтіндеріне талдау жасалады. Аталмыш ескерткіштер автор тарапынан төрт топқа бөлінген:

1) исламға дейінгі туындылар (мысалы, Орхон ескерткіштері, соның ішінде Күлтегінге арналған мәтіндер және т.б.);

2) ислам дәуіріне жататын тұңғыш шығармалар және Codex Cumanicus («Құтадғу Біліг» және т.б.);

3) «шығыстық» түркі тілдерінде (Doğu Türkçesi) жазылған ислам дәуіріне жататын XIV–XVII ғасырлардағы туындылар (Бабурнаме, Мирачнаме, Қисас әл-Әнбия және т.б.);

4) «батыстық» түркі тілдерінде (Batı Türkçesi) жазылған ислам дәуіріне жататын XIII–XVIII ғасырлардағы еңбектер (Гәрипнаме Ашық Паша, «Деде Коркут» кітабы және т.б.).

Саадет Шағатай жоғарыда сөз болған шығармаларды фонетикалық, лексикалық және тарихи талдап, көшпелі түркі халықтарының этникалық тарихына байланысты кейбір аспектілерге назар аударады. Мысалы, 1880 жылы Будапештте латын тілінде алғаш рет жарық көрген жары «Codex Cumanicus»-та кумандар мен Батыс Еуропа елдерінің арасында тығыз мәдени байланыстардың бар болғандығын көрсетеді. Мысалы, аталмыш туындыда келтірілген куманша-латынша және куманша-немісше сөздіктер соған айқын дәлел болып табылады. Сонымен бірге еңбекте христиандыққа қатысты есімдер (Maria, Yessus Hristus / Hristos және т.б.), территориялар (Syon және т.б.), сондай-ақ сөздер мен терминдер келтірілерді [276, б.115–125]. Жалпы алғанда, келтірілген еңбектердегі мәтіндер көшпелі түркі тайпаларының (көне түркілер, қыпшақтар, ұйғырлар және т.б.) мәдени дәстүрлеріндегі халықтың рухани дамуына

байланысты мәселелер қарастырылады.

Саадет Шағатайдың лингвистикалық зерттеулері оның көптеген ғылыми мақалаларында да көрініс тапқандығын айта кету жөн. Мысал ретінде, аталмыш мәселе оның «Eski Osmanlica Üzerinde Bazi Notlar» («Ескі османлы тілі жөнінде кейбір ескертпелер») атты еңбегінде қарастырылады. Бұл жұмыс автор X–XII ғасырлардағы көшпелі сәлжүктердің тілінің ерекшеліктеріне арналған. Автордың айтуынша, сәлжүктердің негізін құраған оғыз ру-тайпалары монғол шапқыншылығы кезеңінде Анадолыға көшіп осы аймақты бұдан әрі түркілендірді. Осындай күрделі тарихи үрдістердің нәтижесінде Анадолыда жаңа түрік тілі қалыптасты. Автордың пайымдауынша, жоғарыдағы аталмыш кезеңде «... оғыз түрікшесі әдеби тіл деңгейіне әлі көтерілмеген, сонымен қатар да әдеби тілде жазылған шығармалары да болмаған». Және бұл кезеңде көшпелі оғыздардың тілі «халық әдебиеті» («halk edebiyatı») деңгейінде ғана қолданылды. Алайда ғалымның айтуынша, ескі осман тілінің негізін «сәлжүктер кезеңінде Анадолыда және Османлылар дәуірінде Румелияға дейін тараған оғыз тілі қалады» [277, б. 300–305].

2.3 «Қазақ»-түрік тарихнамасындағы қазақтың мәдени дәстүрлері (XX ғ. 50–80 жылдары)

Әртүрлі әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-экономикалық себептерге байланысты XX ғасырдың екінші жартысында Түркия Республикасында қазақ қауымы қалыптасты. Атап айтқанда, XIX ғасырдың соңы – 1930-жылдары Шығыс Түркістандағы Қытай билігінің қуғын-сүргін саясатына, әсіресе 1940 жылдың аяғы – 1950 жылдың бас кезеңінде Қытайда коммунистік режимнің орнығуына байланысты көптеген қазақтар атамекенінен Түркияға көшуге мәжбүр болды. Әміре Ақардың келтірген мәліметтері бойынша, қазақтардың Шығыс Түркістан территориясынан алғашқы көшуі 1898 жылғы көктемде басталды. Сол кезде Бөке батыр бастаған бір топ қазақтар қытай әскерлеріне қарсы соғыса отырып 1903 жылдың көктемінде 1904 жылы Тибеттің аумағына өтті [278, б. 57]. Біраз уақыттан кейін Түркиядағы қазақтардың арасынан көшпелі түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың мәдени дәстүрлері мен тарихына қатысты еңбектер жазған тұлғалар шықты.

XX ғасырдың 30–40 жылдары кезеңінде, әсіресе 40-жылдарының екінші жартысында Қытайдың Шыңжаң аймағында орын алған әскери-саяси оқиғалардың нәтижесінде қазақтардың тағы бір бөлігі туған жерін тәрк етіп Тибет, Үндістан және Пәкістан арқылы Түркия Республикасына эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Түрік үкіметі қазақ босқындарын қабылдауға келісті [148, б.25-31; 279, б.66–87]. Түркияға келген қазақтарға ресми билік барынша қолдау жасап, Ыстанбұл қаласында орналастырылды (негізінен қазіргі Гүнешлі ауданындағы Қазаққкент (1972–1973 жылдар аралығында құрылды, ресми ашылу салтанаты 1973 жылғы 15 маусым күні өткізілді [279, 87-б.]), Зейтінбұрну, Күчүк, Чекмежи, Сафракөй, Өрнектепе сияқты шағын аудандар) [280, б.13]. Сонымен бірге ауылдық жерлерде қазақтар құрған елді мекендер пайда болды (мысалы, Нигде аймағындағы Алтай ауылы, Конья аймағының Ісміл ауылы және

т.б.) [95, б.143–144]. Уақыт өте келе Түркияда қоныстанған қазақтар ғылыми және қоғамдық қызметпен айналыса бастады.

Түркиядағы қазақ диаспорасынан шыққан түрік зерттеушілердің бірі – Халифа Ғакибұлы Алтай (1917–2003). Ол Қытайдағы Шыңжан өңірінің Алтай деген аймақтың Шіңгіл ауданында дүниеге келді. Әртүрлі саяси және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы себептерден 1940 жылы Халифа Алтай бір топ босқын қазақтармен бірге Тибет арқылы Үндістанға келді. Бұдан әрі 1947 жылға дейін Үндістанда өмір сүріп, Пәкістанға көшіп кетті. 1954 жылдан кейін Түркияда өмір сүрді. Сол кезеңде қоғамдық әрі ғылыми жұмыспен айналысты. Ол Құранды қазақ тіліне аударып, ислам ілімінің терең түсінуге септігін тигізді, яғни ғылыми жұмысы көбінесе ислам ілімі саласында көрініс тапты. Мысал ретінде оның «Ғибадатул – Ислам», «Исламның бес парызы» сияқты еңбектерін келтіруге болады. Өз еңбектерінде автор қазақ халқының рухани өмірінде үлкен рөл атқаратын исламның бес парызына көніл бөледі [281, 282]. Атап айтқанда, бұл шахада («Алла тағаладан басқа Құдай жоқ және Мұхаммед оның елшісі»), намаз (күніне бес рет намаз оқу), зәкет (мұқтаж болған мұсылмандарға көмек көрсету), ораза ұстау, қажылық (өмірінде кемінде бір рет Меккеге бару). Діни мәселелермен бірге Халифа Алтай қазақ халқының этникалық тарихына, соның ішінде мәдени дәстүрлеріне де тікелей қатысты шежіре мәселесімен айналысты. Мысалы, 1977 жылы шыққан «Kazak Türklerine Ait Şecere» («Қазақ шежіресі») атты еңбегінде автор қазақтардың этникалық тарихын шежіре арқылы көрсетуге тырысты. Яғни ол халықтық аңыз-әпсаналарға сүйене отырып, үш жүзден құрылған қазақ руларын көрсетеді (мысалы, үйсін, қаңлы, қоңырат және т.б. рулар). Бұл ретте Халифа Алтай этнофор ретінде ауызша тарихтың маңызын нақты дәлелдейді [283, б.8–11].

Қазақтың мәдени дәстүрлеріне арналған тақырып белгілі түрік зерттеушісі Әбдірахман Шетіннің еңбектерінде көрініс тапты. Ол 1935 жылғы 30 қаңтарда Шыңжаңның Баркөл деп аталатын жерде дүниеге келді. Зерттеушінің айтуынша, ол жастайынан дәстүрлі қазақы ортада өсті: «...мал шаруашылығымен шұғылданған көшпенді қазақ халқының мәдениетін де, әдебиетін де, халқымыздың әдет-ғұрпын қайтіп ұстанып келе жатқанын айтпаған күннің өзінде, қанаты кеңге жайылған қазақ елі болып өз ата-тегімізді сақтап, бұл күнге де келіп жеттік» [279, б.10]. 1954 жылдың аяғында Түркия азаматтығын алып жылдар бойы Германияның Көлн қаласында машина жасау саласында жұмыс істеп, сонымен бірге қоғамдық қызметпен де айналысты [279, б.556].

2022 жылы Әбдірахман Четиннің «Өмір жолымдағы соңғы көш» атты еңбегі негізінен өмірбаяндық форматта жазылған. Атап айтқанда, өзінің шығармасында автор кітаптың төрт тарауын қазақтардың Шыңжаңнан Түркияға эмиграцияға кетудің мән-жайларын баяндады. Кітапта көшпелілердің дәстүрлі мәдениетіне байланысты молынан этнографиялық мәліметтер келтірілген. Қазақы ортаға тән жар-жар, жігіттер мен қыздар айтысы, тақпақ айту сынды өлеңдер жөнінде баяндалады. Бұл еңбек қазақ халқының мәдени дәстүрлеріне тікелей қатысы бар этнографиялық материалдарды қамтиды. Осы тұрғыдан қарағанда, оның осы еңбегі ең алдымен эмпирикалық мәліметтермен құнды.

Түркі әлемінің елеулі ғалымдарының бірі, белгілі зерттеуші-ғалым Зейнеш Исмайыл өзінің «Қазақтар» («Kazak Türkleri») деп аталатын көлемді еңбегінде қазақ халқының саяси, этникалық, әлеуметтік-экономикалық тарихын қарастырады. Ғалым қазақ халқының мәдениеті жөнінде көптеген еңбектер жазды. Соның ішінде «Şeşendik Sözler» («Шешендік сөздер»), «Kazak atasözleri: Türkçe açıklamalı» («Қазақ мақал-мәтелдер: түрік тіліндегі мәні»), «Kazak tarihine kısa bir bakış» («Қазақ тарихына қысқаша шолу»), «Eski Çin kaynaklarındaki Saka, Hun, Üysin ve Kanlı boyları hakkındaki bazı bilgiler» («Ежелгі қытай деректеріндегі сақтар, ғұндар, үйсіндер және қаңлылар жөнінде кейбір мәліметтер») және т.б. еңбектердің авторы. Қазақ халқының мәдени дәстүрлеріне байланысты жоғарыда аталған «Қазақтар» атты монографиясының орны ерекше. Бұл монографияда қазақтың мәдени дәстүрлеріне көп көңіл беріледі. Атап айтқанда, осы 460-ден астам беттен тұратын іргелі еңбектің қазақ халының мәдени дәстүрлері мәселесіне 320-дан астам бет арналған. Қазіргі уақытта түрік тарихнамасында бұл еңбек аталмыш мәселені тікелей қамтитын ең көлемді әрі дәйекті түрде жазылған еңбек екендігін атап өту жөн. Мысалы, монографияның «Қазақтардың әдет-ғұрыптары» атты тарауында ерулік, көрімдік, асар, сыбаға және т.б. салт-дәстүрлері талданған. Сонымен бірге ол тарауда ғалым өтпелі циклына жататын баланың тууы, адамның үйленуі және жерлеу рәсімі сияқты жосын-жоралғылар мен аталған мәдени дәстүрлерге байланысты мәселелер сипатталады. Зейнеш Исмайыл қазақ халқының мәдени дәстүрлерін сипаттай отырып, олардың ерекшеліктерін нақты көрсетеді. Мысалы, ғалым қазақ тілінде көрініс тапқан көшпелі ортадағы кейбір элементтерге назар аударады. Атап айтқанда, қазақ тілінде әйелдің бала туар алдындағы жағдайын «екі қабат», «жүкті», «аяғы ауыр» сияқты эвфемизмдер (белгілі бір жағдайға қолайсыз немесе әдепсіз естілетін сөзді алмастыратын сөз немесе сөз тіркесі) пайдаланылады [284, б.180]. Зейнеш Исмайыл көшпелі қазақы ортадағы үйлену әдет-ғұрыптарына байланысты дәстүрлерді сипаттағанда, «бел құда» ұғымына түсінік береді. Оның айтуынша, осы әдет екі отбасы арасындағы туыстық байланыс орнатудың бір көрінісі ретінде байқауға болады. Яғни екі дос адамның әйелдерінің аяғы ауыр болған кезде олар туатын балаларын (қыз бен ұлды) алдын ала қосып құда болады [284, б.190]. Қазақтардың мәдени дәстүрлерін талдай отырып, ғалым «тағам мен тамақтану мәдениеті» («sofra kültürü») ұғымын пайдаланады. Зейнеш Исмайылдың ой-пікірінше, дәстүрлі қазақ мәдениетінде тамақ ішу – нағыз бір ритуал. Ол әрекет қазақы ортада реттеу, әлеуметтік, мәдени интеграция және т.б. функциялар атқарады. Мысалы, үстелдің басында жасы кіші адамдар жасы үлкен адамдардан бұрын ас ішпейді. Үйде жиналған қонақтар қол жуу үшін міндетті түрде бір қолында құман, тағы бір қолында орамал мен кішкентай леген ұстап тұрған жігіт болады [284, б.378–379].

Зейнеш Исмайылдың «Kazaklarda Aile Yapısı» («Қазақтарда отбасы құрылымы») атты мақаласы қазақтардың мәдени дәстүрлеріне тікелей арналған [285]. Еңбегінде автор аталмыш мәселенің сан алуан аспектілеріне талдау жасайды. Соның ішінде қазақ халқының этникалық құрамы, дәстүрлі қазақы ортадағы туысқандық қарым-қатынастар, және соған байланысты мақал-

мәтелдер және т.б. Зейнеш Исмайылдың осы еңбегінде келтірілген көп мақал-мәтелдерде қазақ халқы мәдени дәстүрлерінің әртүрлі қырлары көрініс табады. Мысалы, «Yedi atasını bilmeyen, yetimliğin işaretidir» («Жеті атасын білмеген жетімдіктің белгісі») мақал-мәтелінде ғалым дәстүрлі қазақы ортадағы көшпелі қауымның мән-маңызын көрсетеді [285, б.75]. Зерттеуші қазақ қоғамындағы қыздың ерекше орнына назар аударады, мысалы, «Қыз бала әкесіне жұлдыз, шешесіне күн» («Kız çocuğu babası için yıldız, annesi için güneştir»), «Қыз қылығымен сүйкімді, ұл әдебімен сүйкімді» («Kız davranışlarıyla sevimli, oğul terbiyesiyle sevimli olur») [285, б.73–74] және т.б. Жалпы алғанда, Зейнеш Исмайылдың еңбегі тарихнамалық маңызға ғана емес, деректік маңызға да ие.

Қазақ халқының мәдени дәстүрлерінің жекелеген қырлары Хасан Оралтайдың еңбектерінде де көрініс тапты. Хасан Оралтай 1933 жылы Шығыс Түркістандағы Алтынемел аймағында дүниеге келді. 1939–1941 жылдары ауыл мектебінде ислам бағытында алғашқы білімін алды. Кейінгі жылдары Түркияның Измир қаласына келіп, журналист ретінде жұмыс істеп, Шығыс Түркістан қазақтарына арналған бірнеше мақала жазды. Хасан Оралтайдың қаламынан шыққан мақалаларды бірнеше топқа бөлуге болады. Бір топ мақаласы Шығыс Түркістанда және Қазақстанда XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың 30–40 жылдары орын алған саяси оқиғаларға байланысты. Мысалы, оның 1973 жылы жарық көрген «Alaş. Türkistan Türkilerinin Millî İstiklâl Parolası» («Алаш. Түркістан түркілерінің ұлттық тәуелсіздік ұраны») атты еңбегінде қазақ халқының XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың бас кезеңіндегі саяси тарихының кейбір аспектілері, сондай-ақ ұлт-азаттық қозғалыстың белгілі өкілдері жөнінде біраз мәліметтер келтіріледі [286, б.152–157].

Хасан Оралтайдың кейбір еңбектері қазақтың және басқа да көшпелі түркілердің мәдени дәстүрлеріне арналғандығын айтуымыз қажет. Мысалы, «Bir Kazak Türkü Âliminin Tonyukuk Hakkındaki Makalesi» («Бір қазақ ғалымының Тонықөк туралы мақаласы») деп аталатын еңбегінде автор қазақ филологы Мырзатай Жолдасбековтың Тонықөкке арналған мақаласына талдау жасайды. Бұл ретте Хасан Оралтай аталмыш автордың Тонықөктің есіміне қатысты ой-пікірмен келіспейтінін айтты. Мырзатай Жолдасбековтың пайымдауынша, Тонықөктің есімін «Тункак» деп жазу дұрыс болар. Бірақ Хасан Оралтайдың пікірінше, «Тонкөк» («Tonkök») деп жазу нақтылау болады. Осындай ұстанымын дәлелдеу үшін автор төмендегідей сөздер келтіреді: «Көне түркі тілінде «тон» сөзі бар, оның мағынасы – «батыр», «ер», «қаһарман». Ежелгі дәуірге жататын жазбаларда «батыл батыр» («ton yürek»)... сияқты сөздер көп кездеседі... Екінші жалғауы – «көк» [287, б.388]. Тонықөк есімін талдай отырып Хасан Оралтай «Тонкөк» есімі батыл ұлы қолбасшы ұғымын білдіреді деген байламға келді [287, б.388–390].

Тағы бір мақаласында Хасан Оралтай қазақ халқының этникалық тарихы жөніндегі мәселелерге көңіл бөледі. Мәселен, «Kazak Türkleri» («Қазақтар») атты жарияланымында автор «қазақ» сөзінің мәніне талдау жасайды. Бұл ретте Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанның пікірімен келісе отырып, зерттеуші әуелде «қазақ» сөзі сұлтандарға ғана қатысты қолданылғандығына назар аударады.

Кейін ғана осы ұғым бүкіл халыққа қатысты қолданыла бастады [288, б.292]. Бұдан әрі Мұхамеджан Тынышпаевтың «Материалы к истории киргиз-казакского народа» кітабына сүйене отырып, «қазақ» сөзінің ортағасыр кезеңіне жататындығын ерекше атап өтеді. Яғни бұл этноним кезінде Қара теңіз бен Каспий теңізінің арасындағы аймақта кездескен. Кейінірек XV–XVI ғасырларда осы ұғым қазіргі Қазақстанның территориясында тіршілік еткен көшпелі түркілерге қатысты қолданыла бастады [288, б.293].

Өзінің зерттеу қызметінде Хасан Оралтай оғыз және қыпшақ көшпелі түркі ру-тайпаларының арасындағы мәдени байланыстар мәселесіне де көңіл бөлгендігін айта кету жөн. Мысалы, «Bir Kazak Türkü Aliminin Dede Korkut Hakkındaki Düşünceleri» («Бір қазақ ғалымының Қорқыт ата жайлы ой-пікірлері») деген мақаласында зерттеуші белгілі советтік ғалым Әлкей Марғұланның Қорқыт атаға арналған еңбегін зерттей отырып Сырдария аймағы оғыздар мен қыпшақтардың өзара әрекеттесу және өзара әсер ету өңір болғандығын атап өтті. Осы тұрғыдан қарағанда, Қорқыт ата қазіргі қыпшақ және оғыз түркі халықтарының ортақ мирасына айналды [289, б.25; 290, б.394–397].

Қазақ халқының мәдени дәстүрлерін зерттеуге айтарлықтай үлес қосқандардың қатарына белгілі зерттеуші Әбділ Қайым Кесіжидің қосқандығын айта кету жөн. Автор Пәкістан елінің тумасы, оның ата-бабалары Көкшетау аймағынан шыққан Әбділ Қайым Кесіжи ақыры Түркияға көшіп Ыстанбұл университеті экономика факультеті халықаралық қатынастар бөлімін бітіріп қазақ халқының тарихына байланысты еңбектер жазды. Мысал ретінде оның «Dün Bügün ve Hedefteki Kazakistan» («Қазақстанның өткені, бүгіні және болашағы») атты кітабын келтіруге болады. Аталмыш кітапта Қазақстанның XV ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың 90-жылдары саяси тарихы баяндалады. Сонымен бірге автор қазақ халқының этникалық тарихына арналған және қазақтардың мәдени дәстүрлері жөнінде мәселе талданылады. Атап айтқанда, сан алуан батыстық (И.Г. Рамстедт және т.б.), советтік (А.Н. Бернштам және т.б.) және қазақстандық (Т. Жанұзақов және т.б.) сынды ғалымдардың еңбектерін сипаттай отырып, автор «қазақ» сөзінің этимологиясына жан-жақты талдау жасайды. Қазақ хандығында орын алған саяси оқиғаларға көңіл бөліп зерттеуші сол кезеңдегі дала тұрғындарының мәдени дәстүрлеріне сипаттама береді. Атап айтқанда, қазақ диаспорасының көрнекті өкілі ретінде Қайым Кесіжиді шаманизм, анемизм сияқты мәселелердің төңірегінде ой-пікірін білдіреді, «жер ана», «су ана», «от ана» сияқты ұғымдарға байланысты дәстүрлі көзқарастарға назар аударады және Тәуке ханның «Жеті жарғы» деп аталатын заңдар жинағын зерттегенде осы құқықтық құжаттың негізі ретінде мұсылман құқығы алынды деген қорытынды шығарды [291, б. 15–23; 291, б.44–51]. Жалпы алғанда автордың қазақ халқының мәдени дәстүрлері қысқаша сипатталғандығын көруге болады. Мұны кітаптың мазмұнымен түсіндіруге болады, өйткені еңбектің құрылымы шолу (очерк) сипатына ие.

Әбдуақап Қараның «Causes ana Consequenses of Kazakh Migration from Eastern Turkestan to Turkey: 1930s – 1950s» («Шығыс Түркістаннан Түркияға қазақтардың қоныс аударуының себептері мен салдары: 1930-1950 жж.») атты

мақаласында қазақтардың Шығыс Түркістанды тәрк етіп Түркияда қоныстануының, сондай-ақ осы елде түрік қазақтары тобы қалыптасуының негізгі себептері мен мән-жайлары талданылады. Автордың пайымдауынша, қазақтардың Түркияға көшуі бір уақытты акт емес, 17 жылға (1935–1952 ж.) созылған үрдіс болып табылады. Бұл ретте автордың айтуынша, осы үрдісте екі толқын байқалады. Бастапқы бетте Баркөл төңірегінде тұрған қазақтардың бір бөлігі Шыңжан губернаторының қуғын-сүргіндерінен қашып 1936 жылы Шыңжаннан Батыс Қытайдағы Гәнсу аймағына көшті. Сол кезде бұл жерде қытай мұсылмандарының (хуэй) Қытай үкіметі тарапынан мойындалмаған мемлекеті орналасқан болатын. Содан кейін әртүрлі әскери-саяси себептермен қазақтар көршілес Шинхай аймағына өтті. Шинхайда қазақтар тибеттіктермен соғысып 1941 жылдың қыркүйек айында Үндістанның шекарасынан өтіп Пәкістанда қоныстанды. Содан кейін олар Түркияға кетті. Қазақ эмиграциясының екінші толқыны Қытайдағы коммунистік режимінің орнығуына (XX ғасырдың 40-жылдарының аяғы) байланысты [292, б. 8]. Бұл ретте түрік зерттеушісі Мехмет Әкиф Ердоғру Шыңжаннан Түркияға келген қазақтардың өз мәдени дәстүрлерін жақсы сақтағандарын атап өтті. Мысалы, «Керемуллах есімді бір қазақ бозбала домбыра шертіп күй орындады» және «домбыра қазақ бірегейлігінің көрінісі» болды [293, б. 54].

Қорыта айтқанда, Қытайдан Түркияға келген қазақ қоғамдық, саяси және ғылыми қайраткерлерінің арқасында жалпы түрік ғылымында, соның ішінде түрік тарихнамасында қазақ халқының мәдени дәстүрлерін зерттеуге арналған бөлек ғылыми бағыт қалыптаса бастады.

3 ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТҮРІК ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КӨШПЕЛІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕРІ (XX Ғ. 90-ЖЫЛДАРЫНАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢ)

3.1 Түрік тарихнамасының негізгі бағыттары

Түркияның көп ғасырлар бойы көшпелі түркі, сондай-ақ моңғол, араб және парсы халықтарымен тығыз байланыста болуы түрік тарихнамасында көшпелі түркілердің мәдени дәстүрлерін зерттеудің ерекше орын алуына негіз болды. Түркия мен Орталық Азияны мекендейтін халықтардың арасында ежелден бері тарихи, мәдени және тілдік байланыстар бар болғандықтан көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін, басқару жүйесін, діни наным-сенімдерін және этникалық тарихын зерттеу арқылы түрік зерттеушілері түрік халқы мен Орталық Азияда ежелгі дәуірден бастап тіршілік еткен халықтардың арасындағы этникалық байланыстарды терең зерттеуді көздейді. Қазіргі уақытта Түркия – көшпелі халықтардың тарихы мен мәдениетін зерттеуге қатысты орталықтардың бірі. Мұны түрік ғалымдарының ежелгі тарихқа назар аударғанымен түсіндіруге болады. XX ғасырдың бас кезеңінде СССР-дың ыдырауының нәтижесінде тәуелсіздігін жариялаған түркі республикалары (Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан) мен Түркияның арасында саяси, мәдени, экономикалық, ғылыми және т.б. байланыстар орнатылды. Түрік зерттеушілерінің қаламынан бұрынғы СССР-дың түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне арналған бірқатар еңбектер шықты. Постсоветтік кезеңде Түркияда көшпелі түркі халықтарына (әзірбайжандар, қазақтар, өзбектер, татарлар, қырғыздар, қарақалпақтар және т.б.) байланысты библиографиялық көрсеткіштер жинағы жарық көрді. Мысалы, 2002 жылы шыққан Хүсейін Тұнжердің «Türk Yurdu (1911–2001) Bibliyografyası» («Түрік елінің библиографиясы») деп аталатын басылымда Түркияда республикалық кезеңде жазылған 7600-ден астам еңбектерден тұратын тізім берілді. Соның бір бөлігі Орталық Азиядағы көшпелі халықтарының тілдеріне, әдебиеті мен өнеріне, фольклорына, этнографиясына, сондай-ақ археология мен тарих сияқты бағыттарға арналған [294]. Сонымен бірге сол кезде Түркияда шетелдік ғалымдардың (мысалы, татарлар, қазақтар, Шұлым түркілері сынды халықтардың тарихы мен мәдени дәстүрлеріне арналған ресей ғалымдарының) да тікелей түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне арналған библиографиялық көрсеткіш жарияланған. Мысалы, 1992 жылы 2 томнан тұратын «Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyorgafyası» («Түркиядан тыс жердегі түркілер библиографиясы») [295, 296]. Қазіргі уақытта түркі мемлекеттерінде жарық көрген зерттеулерді түрік тіліне аудару ғылыми дәстүр қалыптасты. Мысалы Қазақстанның белгілі шығыстанушысы Дүкен Мәсімханұлының Қытай, Жапония және Моңғолия сияқты елдердегі түркітану ғылымының тарихы жөніндегі ғылыми монографиясы түрік тіліне аударылды [297].

Бұл ретте кейбір авторлардың кітаптарында аталмыш халықтардың тарихы мен мәдениетіне шолу жасалған. Мысал ретінде Аныл Шешеннің «Türk Devletleri» («Түркі Мемлекеттері») деген еңбегін атауға болады. Бұл еңбекте

түркі халықтары құрған ежелгі дәуірдегі (түркі қағандықтары, ұйғыр қағандығы, ұйғұн мемлекеті және т.б.), сондай-ақ орта ғасырлар кезеңіндегі (Осман империясы, Алтын орда мемлекеті, сәлжүктер мемлекеті және т.б.) мемлекеттерге қысқа сипаттама берілген. Сонымен бірге 1991 жылы тәуелсіздігін жариялаған түркі мемлекеттерінің (Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан) әрқайсысына шолу жасалған. Соның ішінде Қазақстанға қатысты тараушада автор Қазақстан тарихының ең маңызды оқиғаларына, көбінесе Қазақстанның мемлекеттік құрылысына, экономикалық жағдайына көңіл бөліп назар аударады. Бірақ мәдени дәстүрлер туралы айтатын болсақ, осы жұмыста аталмыш мәселе тек жанама ғана (мысалы, қазақ халқының эндоэтнонимі туралы) қозғалады. Автордың айтуынша, қазақ халқы этнос ретінде XV ғасырдан бері белгілі болса да, сан алуан деректер «қазақ» атауы алғаш рет XI ғасырдан бастап кездеседі [298, б.459]. Осыны басқа да түркі мемлекеттеріне де қатысты айтуға болады. Мысалы, қырғыз халқының этногенезі мен этникалық тарихын сөз еткенде, Аныл Шешен өзін «қырғыз» деген халық турылы мәліметтер қытай деректерінде біздің заманымыздан бұрын II ғасырдан бастап кездесетіндігіне ерекше назар аударады [298, б.485]. Түрікмен халқының эндоэтнонимі туралы айтқанда, автор түрікмен-оғыз ру-тайпалары этникалық тарихының кейбір аспектілеріне назар аударып «түрікмен» эндоэтнонимін «көшпелі түрік» («göçmen Türkler») ұғымнан шығарады. Бұл ретте автордың айтуынша, «оғыз» атауы «түрікмен» атауының синонимы ретінде қолданылған. Осыған байланысты Аныл Шешеннің жазғанына қарағанда, жалпы белгілі бір этникалық қауымның атауы ретінде «түрікмен» атауы V ғасырдан бері қолданыла бастады. Бірақ X ғасырда ғана осы атау кеңінен тарап Таяу Шығыс пен Орталық Азия авторларының шығармаларында көрініс табады [298, б.477]. Соның ішінде 1991 жылы сан алуан ғылыми бағдарламалар бойынша түрік зерттеушілері түркі тілдерін зерттеу мақсатында бұрынғы СССР-дың түркі республикаларына барып келді. Мысалы, көне түркі тілі жылдар бойы зерттеген Ф. Сема Барутчу саха тілі мен саха әдебиетіне байланысты материал жинастырды [213, б.126]. Бұл ретте Түркияда түркі халықтарының ортасынан шыққан авторлардың шығармалары жарияланып тұрады. Мысал ретінде дін қайраткері, педагог Молла Мүнир Хадиевтің (1876–1913) 2022 жылы түрік тілінде жарық көрген «Başkurt Tarihi» («Башқұрт тарихы») атты еңбегін келтіруге болады [299]. 1902 жылы Жемаледдин Афганидің «Ауғанстан тарихы» атты еңбегін Қазанда татар тіліне аударды. 1912 жылы Қазанда оның «Башқұрт тарихы» деген ғылыми жұмысы жарияланды. Бұл еңбегі жарық көргеннен кейін Молла Мүнир Хадиев қазақ халқының тарихын да жазуға кірісті [299, б.95–99].

Түрік ғалымы Қонырәліп Ержіласұнның «Türk Tarihi» («Түркі тарихы») атты мақаласында түркі халықтарының тарихына қатысты ой-пікірлер баяндалған. Автор түркі халықтарының тарихын бірнеше кезеңге бөледі:

– түркі халықтарының тарихқа дейінгі дәуірі («Türklüğün Tarih Öncesi»). Бұл ретте автордың айтуынша, «Далада пайда болған өркениетке қарағанда, [археологиялық] олжалар даланың кейінгі дәуірлердің негізгі ерекшеліктері болған ат, темір және қорған мәдениеттерінің тарихқа дейінгі кезеңге

жататындықтарын көрсетеді. Бұл ерекшеліктердің жылқының тұңғыш рет далалық аймақтарда өсірілгендігі және оның мініс аты ретінде пайдаланылғандығы байқалады» [6, б.46]. Осы пікір көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріндегі аттың ерекше орны мен мән-маңызын көрсетеді;

– «Дала дәуірі» («Bozkır Çağı»). Бұл біздің заманымыздан бұрынғы 209 жылдан бастап біздің заманымыздағы 840 жылға дейін созылған дәуір түркілердің империя құру ұмтылысы, Орхон аймағының түркі әлемінің орталылығына айналуы, көшпелі өмір салтының толық қалыптасуы сияқты тарихи оқиғалар мен үрдіспен ерекшеленеді [6, б.58];

– 840–1240 жылдар аралығын қамтитын ерте ислам дәуірінде («Erken İslam Çağı») көшпелі түркі халықтарының тарихында маңызды өзгерістер болды. Яғни Ұйғыр қағандығының құлауынан кейін Орхон аймағы орталық маңызын жоғалтып (осы өңірде тұрғындар саны азайды), Қашғар және Іле мен Ыстықкөл аймақтары елеулі рөл атқара бастады. Бұл дәуірде түркі әлемінде келесі халықтардың маңызы артты. Атап айтқанда, шығыста қырғыздар, Қашғарда қараханидтер, қазіргі Қазақстанның территориясыда қыпшақтар, Арал мен Каспий теңіздерінің арасындағы территорияларда оғыздар, уздар және печенегтер, Еділдің маңында хазарлар және олардан солтүстікке қарай орналасқан аймақта булгарлар. Жалпы алғанда, Қонырәліп Ержіласұнның пайымдауынша, «Түркі тарихы көбінесе батысқа жылжи бастады» («Türk tarihi, daha batıda akmaya başladı») [6, б.58–59];

– «Ұлы әулеттер дәуірі» («Büyük Hanedanlar Çağı»). Бұл 1240–1789 жылдар аралығын қамтитын кезеңде Орталық Азия, Таяу Шығыс және Солтүстік Африка сияқты аймақтарда түркі халықтарының империялары қалыптасты. Соның ішінде Дәшті-Қыпшақта Алтын орда, Түркістанда Шағатай хандығы, Иран мен Анадолыда Ілхандар мемлекеті, Мысыр мен Сирияда мәмлүктер. Аталмыш дәуірде түркі халықтары басым көпшілігі, соның ішінде көшпелі түркілер де, толықтай ислам дінін, Орталық Азияда әсіресе Өзбек ханнан кейінгі кезеңде қабылдады [6, б.61]. Яғни осы дәуірде көшпелі түркі халықтарының рухани мәдениетінде, мәдени дәстүрлерінде исламның орны ерекше болғандығын атап өтуге болады;

– «Жетілдіру және республикалар дәуірі» («Modernleşme ve Cumhuriyetler Çağı»). Осы кезеңде көшпелі түркі халықтарының бәрі Ресей немесе Цин империяларының құрамына кірді. Көшпелі түркі халықтарының қоғамдық өмірінде азаттық пен білімге қатысты соны ой-пікірлер қалыптасты [6, б. 66–69].

Осман Недім Тунаның «шумер» тақырыбының жекелеген аспектілерін бұдан әрі түрік зерттеушісі Муаззез Ілмие Шиғ зерттеді. Өзінің «Atatürk Düşünüyor» («Ататүріктің ойлары») деп аталатын еңбегінде түрік және шумер тілдерінің арасында параллельдер жүргізіп, осы екі тілдің туыстық түп-тамырларын іздеуге тырысады. Мысалы, бұл шумер тілінде жазылған ескерткіштерді зерттей отырып, автор былай деді: «кейбіреулер бұл жазулар түркі тілінде жазылған сияқты деп айтқан. Неден болмасқа? Мүмкін болашақта басқа да құжаттар табылып осыған дәлел болады. Өйткені түркілер қытайлар,

үнділер, ирандықтар, арабтар, орыстар, мажарлар, латындар, гректер сияқты халықтармен тығыз байланыста болды. Анда-санда соғысты, арасында сауда жасады. Сондықтан деймін осы халықтардың архивтерінде түркілердің тарихы мен тіліне қатысты мәліметтер бар шығар. Мені ең қызықтыратыны француз тілінде жазылған кітаптар. Өткен ғасырда археологиялық қазбалардан шығарылған балшықтың үстіне шумер тілінде жазылған мәтіндер табылды. Осы тіл түрік тіліне өте жақын, және де шумерлердің Азиядан Ирак жеріне көшкендігін көрсету мүмкін. Бұл мені қызықтырды, сосын мен зерттеулер жасадым» [300, б.70]. Бұл ретте автор Анадолы аймағын мың жылдар бойы Батыс пен Шығыстың арасындағы бір көпір ретінде бағамдайды [300, б.72].

Көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін зерттеу барысында түрік ғалымдары аталмыш халықтардың рухани мәдениетінде ерекше мән береді. Мысал ретінде Кәзым Сарықавақтың «İslâmiyet Öncesi Türklerin düşünce hayatı» («Исламға дейінгі түркілердің наным-сенімдер әлемі») атты мақаласын келтіруге болады [301]. Өзінің еңбегінде көне түркі мәдениетін сондай-ақ ортағасыр кезеңіне жататын жазбаларды (мысалы, Қашғарлық Махмұд) зерттей отырып, мәдени дәстүрге тікелей қатысы бар элементтерге айрықша көңіл бөледі. Атап айтқанда, автор болмыс, жиһан, көк, жер, жердің асты, жұлдыз, Тәңір, жарату, жаратылыс, адам, сонымен қатар қоғам мен мемлекет, заман мен күнтізбе сияқты ұғымдарға егжей-тегжейлі талдау жасайды. Осы ұғымдар бір-біріне тығыз байланысты. Мысалы, көне түркілердің наным-сенімдері бойынша – Көк ең күшті әрі ең киелі болып табылатын табиғи болмыс. Көк тұтастық мәнін білдіреді және сыртқы пошымына қарағанда күмбез сияқты көрінеді. Көне түркілердің дәстүрлі дүниетанымының аясында Тәңір жиһанның жаратушысы ретінде қарастырылады [301, б. 370]. Көшпелі түркілердің «жерасты» («yer altı») ұғымын талдай отырып, Кәзым Сарықавақ көне түркілер сол жерастына жағымды болмыс деп өлімді өмірдің жалғасы деп қарады [301, б. 371]. Осылайша көшпелі көне түркілердің мәдени дәстүрлеріне қарағанда бұлардың рухани мәдениетіндегі көптеген элементтер қазіргі көшпелі халықтардың мәдени дәстүрлеріне тығыз байланысын әрі ажырамас жалғасын көруге болады.

Кәзым Сарықавақ айтқан пікірлер Ибраһим Ділектің «Türk Mitolojisi» («Түркі мифологиясы») деп аталатын еңбегінде де көрініс табады. Өзінің көлемді мақаласында автор көшпелі түркі халықтарының рухани мәдениетін құрайтын элементтерді талдай отырып, культ мәселесіне көңіл бөледі. Мысалы, ғалым көшпелі түркілер су, тау, ағаш, от сияқты табиғи нысандарға киелі әрі ата-бабаларға әулие деп қарағандықтарын қорытынды шығарады. Бұл ретте зерттеуші осындай наным-сенімдер бір халықта ғана емес, көптеген қазақтар, алтайлықтар, сібір татарлары, сахалар және т.б. түркі халықтарының дүниетанымында орын алады деген байламға келеді [302, б. 284]. Бұл да қазіргі қазақ халқының мәдени дәстүрлерінде көрініс табатының айқын көруге болады.

Кейбір түрік авторларының еңбектерінде көшпелі түркі халықтары мен монғол халықтарының арасындағы тарихи әрі этнографиялық байланыстар қарастырылады. Мысалы, Әбділқадір Донықтың «Türklerde ve Moğollarda meclis geleneği» («Түркілерде және монғолдарда мәжіліс дәстүрі») деп аталатын

мақаласында автор түркі және монғол халықтарының арасында кейбір этнографиялық айырмашылықтарды сөз еткенде осы екі топ халықтардың бүкілхалықтық жиналыс (мәжіліс, құрылтай) мәселесіне айрықша тоқталады. Оның айтуынша, монғолдардағы құрылтай туралы айтқанда, оларда ханның орны мен рөлі ерекше. Бұл ретте автор хан билігінің басымдылығына ерекше назар аударады. Яғни зерттеуші былай жазады: «Шыңғыс ханның жеке басына, оның еркіне қарсы болған әрбір адам [бәрібір] ханға бағынды. Ең жоғары өкілеттік, ең соңғы шешім ханның қолында еді...», бұл ретте хан «бүтін мемлекеттің иесі деп саналады...» [303, б. 3]. Монғол қоғамындағы саяси дәстүрлерді сипаттай отырып, автор төмендегідей мәселеге ерекше назар аударады: «Шыңғыс хан ешқашан халықтық лидер болған емес.. Айтқан сөздерінде, бұйрықтарында, шешімдерінде ол қарапайым халыққа үндеу жасаған жоқ, тек қана шахзадалар мен батырлармен сөйлесті» [303, б. 4]. Ал түркі ру-тайпалар арасында қалыптасқан халықтық дәстүр туралы айтатын болсақ, зерттеуші келесі пайымдауларын келтіреді. Оның пікірінше, дәстүрлі көшпелі түркі қоғамында қағанның билігі онша автократты болған жоқ: «Көк түркілердің қағандығында мәселелер мәжілісте талқыланып соған қарай шешім де шығарылды...» [303, б. 7]. Мысал ретінде Әбділқадір Донық Білге қаған тұсында (716–734) өткізілген құрылтайды келтіруге болады. Сол құрылтайда түркілердің арасында буддизм мен даоизмді тарату ұсыныс жасалды, алайда бұл ұсыныс қабылданбады. Бұл көшпелі түркі қоғамында мәдени дәстүрлерге көп мән берілгендігін көрсетеді. Яғни көне түркілер салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мейлінше сақтап қорғауға тырысты [303, б. 7–9].

Көшпелі түркі халықтарының тарихы мен дәстүрлі мәдениетіне байланысты мәселелердің кейбір аспектілері бірқатар диссертациялық зерттеулерде де көрініс тапты. Мысалы, Фатма Хошжаның «Köroğlu Destanı'nın Pamir Kırgızları versiyonu üzerine dil incelemesi» («Көроғлы дастанының Памир қырғыздары нұсқасы жөнінде тілдік зерттеу») атты еңбекте өзбек, қазақ, түрікмен, түрік, әзірбайжан, сондай-ақ қырғыз халықтарының фольклорлық дәстүрінде орын алған аңыз-әпсаналардың нұсқалары талданылады. Бірақ еңбектің тақырыбынан белгілі болғандай, автор осы жұмысында Шығыс Памирді мекендейтін қырғыздарда сақталған дастанына ерекше назар аударады. Бұл ретте Фатма Хошжа осы «Көроғлы» дастанының түркі халықтарының, соның ішінде қырғыз халқының арасында тараған бірнеше нұсқасын зерттеп шықты. Осы тұста ғалым аталмыш дастанның екі шартты түрде «батыстық» және «шығыстық» бағыттарын талдайды. Дастанның батыстық нұсқасы көбінесе Каспий теңізінен батысқа қарай орналасқан территорияларды мекендейтін түрік және әзірбайжан халықтарының, сондай-ақ Балқан түбегінде тұратын түркілердің фольклорлық дәстүрінде жиі кездеседі. Автордың пайымдауынша, «қырғыз» нұсқасында Орталық Азия аймағын мекендейтін халықтардың мәдени дәстүрлерінің әсері байқалады. Сонымен бірге қырғыздың мәдени дәстүрлерінде осы «Көроғлы» дастаны қырғыз халқының ең белгілі танымал «Манас» эпосымен тығыз байланысты [304, б. 14]. Жалпы алғанда, Таяу Шығыс, Орта Шығыс және Орта Азиядағы түркі халықтарының, соның ішінде көшпелілердің сондай-ақ армян,

гүржі һәм иран халықтарының мәдени дәстүрлерінде ортақ бір «тақырып» болса да, әрбір халықтың әдет-ғұрыптары, жосын-жорғылары осы кеңінен тараған дастанға өзіне тән «дәмін» қосады. Мұны жоғарыда аталған Фатма Хошжаның диссертациялық зерттеуінде айқын көрініс тапқанын байқаймыз.

Түрік тарихнамасында түркі халықтарының қыпшақ тобына жататын қарақалпақ халқының мәдени дәстүрлері де көрініс тапты. Мысалы, Салих Йылмаздың «Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyan Hareketleri (1855–1856)» («Қарақалпақтардың Хиуа хандарына қарсы көтерілістері») деп аталатын мақаласында Хиуа хандығының құрамында болған қарақалпақтардың хан билігіне қарсы көтерілуінің себептері көрсетіледі. Осы ретте, автордың айтуынша, «осы өңірде тіршілік еткен қарақалпақтардың жағдайы соншалықты ауыр болғаны, олардың малдарына беретін жем-шөптері болмады...» [305, б. 865]. Яғни автор көтерілістің әлеуметтік-экономикалық себепкеріне ден қояды. Зерттеушінің осы мақаласының басым бөлігі көтерілістің барысы мен мазмұнына арналса да, қарақалпақ халқы дәстүрлі шаруашылығының кейбір аспектілеріне көңіл бөледі. Ғалым төмендегі жайтқа назар аударады: қарақалпақтардың дәстүрлі шаруашылығы кешенді сипатқа ие болған, басқаша айтқанда, қарақалпақтар тек қана «таза» көшпелі болмай, егіншілікпен де айналысқандықтары байқалады. Олар шаруашылығын жүргізу барысында егіншілікпен де айналысып, сулау жүйелерін пайдаланған [305, б.865–866]. Сонымен бірге, аталмыш мақалада қарақалпақтардың этникалық құрамындағы руларға байланысты мәліметтер берілген [305, б.871].

Қарақалпақ халқының саяси тарихын, сондай-ақ мәдени дәстүрлерін зерттеу барысында Салих Йылмаздың деректанушылық мәселеге де көңіл бөлгендігін атап өтуге болады. Мысалы белгілі зерттеуші әрі саяхатшы Армин Вамберидің «Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar» («Армин Вамберидің Түркістанға саяхаты және қарақалпақтарға қатысты деректер») атты мақаласында аталмыш зерттеушінің жол естеліктеріндегі этнографиялық мәліметтерді сипаттай отырып, Салих Йылмаз XIX ғасырда Орталық Азиядағы этникалық процестерге ерекше назар аударады. Бұл ретте ол көшпелі ортадағы сан алуан халықтар өкілдерінің қыз беріп, қыз алысу дәстүрлерін қарайды [306, б. 601]. Осылайша Салих Йылмаз дұрыс айтқандай, Армин Вамберидің іргелі еңбегі қарақалпақ және басқа да көшпелі түркі халықтарының этникалық тарихы мен мәдени дәстүрлеріне жөнінде өте құнды еңбек болып табылады.

Қазіргі уақытта түрік зерттеушілері ғылыми бағыттарының бірі ортағасырлар кезеңіндегі көшпелі түркі халықтарының этникалық тарихы болып табылады. Соның ішінде Муалла Ұйды Йүжелдің «Kuman Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi» («Куман қыпшақтардың тарихындағы «Князь Игорь» дастанының орны мен рөлі») атты мақаласында аталмыш кезеңдегі көшпелі түркілердің ұлтаралық мәдени байланыстары жан-жақты зерттелген. Бұл ретте автор қыпшақтар мен русичтердің арасындағы қарым-қатынастар тек қана соғыс қимылдарымен ғана шектелмей-ақ, өзара сауда-экономикалық және мәдени байланыстардың бар болғандықтарына ерекше назар аударады. Бұл ретте

автор әртүрлі саяси себептерден қыз беру, қыз алысу әдетіне тоқталады [307, б. 530].

Қазіргі уақытта Түркияда көшпелі түркі халықтарының тарихы мен этнографиясына ғана емес, фольклорлық туындыларға да көп мән берілетінін айтуымыз керек. Мысал ретінде бір топ түрік авторлары жазған «Türk Halk Edebiyatı» («Түркі халық әдебиеті») атты іргелі ұжымдық еңбекті келтіруге болады. Осы жұмыста түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркілердің де мәдени дәстүрлерінің де елеулі орын алған фольклорлық шығармаларға жан-жақты талдау берілген [308]. Осы тұрғыдан қарағанда еңбекті авторлар М. Фуад Көпрүлү, А.-З. Уәлиди Тоған, Хүсейін Нихәл Атсыз сынды біртуар ғалымдардың ғылыми зерттеулеріне сүйене отырып, түркі халықтарының дәстүрлі дастандарының жіктемесін береді. Мысалы, географиялық тұрғыдан, дәстүрлі дастандар үш топқа бөлінеді:

1) Алтай-Енисей аумағында пайда болған туындылар. Осындай шығармаларға авторлар шаманист түркі халықтарының дәстүрлі дастандарын жатқызады. Осы дастандарда космогониялық сюжеттер, соның ішінде әлемнің жаратылысы баяндалады;

2) Далалық аймақта пайда болған шығармалар. Осы топқа авторлар түрікмен, қазақ және қырғыз халықтарының «Манас», «Көроғлу» сынды дәстүрлі дастандарын қосады. Авторлардың айтуынша, осы дастандар ислам мәдениетінің әсеріне қатты ұшыраған («...İslam mediniyeti etkisine kuvvetlice girmiş…») [308, б. 166];

3) Тарым және Сырдария өзендерінің бойындағы аймақтарда шығарылған дастандар. Осы топқа отырықшы түркі халықтарының (ұйғырлар, өзбектер, отырықшы қазақтар және т.б.) дастандары жатады [308, б.165–166].

Сонымен бірге авторлар дастандарды хронологиялық принцип бойынша үш топқа бөледі:

1. Ғұн дәуіріне жататын дастандар («Hiyung-Nu»);

2. Көне түркі заманындағы дастандар («Tu-kiie»);

3. Ұйғыр қағандығы дәуіріндегі дастандар, соның ішінде Ұйғыр қағандығындағы манихейлік дастандар [308, б.166].

Жалпы алғанда, осы іргелі еңбекте авторлар көшпелі түркі халықтарының фольклорлық шығармаларына жан-жақты талдау жасап, қазақ және қырғыз халықтарының жырау мен ақындарының ерекшеліктерін айқындайды, сондай-ақ жыр мен өлеңдердің арасындағы айырмашылықты сипаттап берді. Сонымен бірге түрік зерттеушілері көшпелі түркі халықтарының дастандарына тән тілдік, стильдік және құрылымдық ерекшеліктерді зерттеді [308, б.166–173]. Осылайша Түркияның шығыс ғылымындағы түрік тарихнамасында көшпелі түркі халықтарының фольклорлық мұрасын зерттеуге бағытталған бір бағыт толық қалыптасқандығын айтуға болады.

Белгілі түрік тарихшысы Нихәл Атсыздың Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır? («Түрік тарихына қалай қарауымыз керек») атты мақаласында түркі халықтарының тарихына қатысты жалпы мәселелер қарастырылған [309, б. 256–267]. Оның айтуынша, әуелде Түркия тарихын зерттегенде алдымен сәлжүктер

тарихын біраз айтып бірден османлыларын тарихына талдау жасайтын. Сонда Түркияның тарихын іс жүзінде Осман империясымен ғана шектелетін. Ал басқа түркі мемлекеттер Түркия тарихының шеңберінде айтылмайды. Бірақ XIX ғасырдан бастап осындай ой пікір өзгере бастады. Түркияның тарихын ежелгі түркілердің тарихымен байланыстыра жаза бастады. Ежелгі түркілердің тарихына қатысты тарауларды кітапқа кіргізді. Нихәл Атсыз осындай сұрақ қойыпты: «Біз Түркияның тарихына қалай қарауымыз керек?» Оның ойынша, Түркияның тарихын үздіксіз тарих деп айтуға болады («Türk tarihi aralıksız bir bütündür»). Нихәл Атсыздың пікірінше, Түркияның және түркітілдес халықтардың тарихын бір тарих деп талдауға болады. Өйткені, мысалы, Францияда бірнеше династия болған (Капетинг, Бурбондар, Наполеондар, Орлеандар т.б. әулеттер), Англияда да солай (Тюдор, Стюарт және т.б.). Ал түркі әлемінде де солай. Соған қарағанда, ғұндар, көктүркілер, ұйғырлар, сәлжуктер, османлылар жеке мемлекет емес, оларды тек қана әулет деп атауға болады. Сол себептен өз мақаласында Нихәл Атсыз түркі әлемінің тарихын бірнеше кезеңге бөліп, сақтар, ежелгі түркілер, қараханлылар, өзбектер, Шыңғысхан ұрпақтарының тарихын Түркия тарихының бөлінбес бір бөлігі деп санайды.

Егер Нихәл Атсыз түркітілдес халықтарының мәдениеті мен тарихына қатысты жалпы мәселелермен айналысса, түрік зерттеушісі Салих Өзшамжа нақты түрде түркі көшпелілерінің тарихы мен мәдениетіне назар аударды. Өзінің көшпелі тіршілікке деген көзқарасын ол «Türklerin Göçebeliri Hakkında Birkaç Not» («Түркілердің көшпелілігі жөнінде біраз жазбалар») атты мақаласында білдірді [310, б.177–180]. Салих Өзшамжаның айтуынша, түркітілдес халықтарды екі топқа бөлуге болады. Бір жақтан қарағанда, отырықшы халықтар бар, ал басқа жақтан көшпенді халықтары да бар. Және де түркі көшпенділерінің мәдениеті бай болғандықтан, олар Орталық Азияда маңызды рөл ойнады. «Көшпелі түршілік» деген ұғымын талдау нәтижесінде тар мағынадағы уақыт пен орынға қарамастан табиғаттың өмір сүруге мүмкіндігі бар жерлерге қарай үздіксіз немесе маусымдық қозғалысы деп қорытындылауға болатын социологиялық және бұл мәселе процестің бастапқы нүктесін құрайды. Қиындық зерттеуге қатысатын материалдың географиялық, хронологиялық және этникалық артикуляцияларын анықтау, бұл халықтың этникалық құрылымының әртүрлі компоненттерінен туындайды. Отырықшылық пен көшпенділікті бір тұтастық ретінде мәдениетін бұдан әрі дамуына қолайлы жағдай жасады. Дегенмен, екі өмір салтының бір жерден (тегі бір) шыққанын көрсетеді.

Түрік зерттеушісі «көшпенділер» терминінің әлеуметтанулық ұғым болып табылатындығы туралы: тар мағынада бұл ұғым «уақыт пен кеңістікке тәуелді емес» дегенді білдіреді. Осылайша, бұл тұжырымдаманы табиғат оларға өмір сүруге мүмкіндік беретін жерлерге тұрақты немесе маусымдық қозғалыс түрінде жалпылауға болады. Зерттеу нәтижелері осы салада жұмыс істейтін зерттеушілердің жұмыстарын құру процесінде нәтиже береді. Оның пікірінше, көшпенділік – бұл әлеуметтанулық ұғым. Алайда, оның мақаласында тек экономикалық қызметті қарастыра отырып, түркітілдес халықтардың көшпелілер екендігі және олардың әлеуметтік мазмұны зерттелмегені айтылады.

Түрік авторының ойынша, батыстың өкілдері «өркениет» тек ауылшаруашылық өмірі арқылы өтті, сондықтан көшпелі халықтардың «өркениетсіз» болды деген жалпы түсінікке ие болды, сонымен қатар олар түркілерді өркениетті қабілеттерінен айырылған көшпелі қауымдастық деген пікір білдірген. Осылайша, батыс өкілдері түркілерді өркениетті қабілеттерінен айырылған қауымдастық ретінде қабылдаған, өйткені оларға «өркениет» тек ауылшаруашылық өмірімен берілген деген жалпы қабылданған пікір тән болды, сондықтан көшпенділік «өркениетсіз» деп болжанған. Сөйтіп, Салих Өзчамжа келесі қорытындыға келді: көшпенділік әлеуметтануға байланысты бір ұғым болып табылады. Көшпенділікті отырықшылықтың баламасы деп айта алсақ да, мәдениеті жоқ деп айтуға болмайды. Өйткені, көшпенділік болмаған жағдайда отырықшылықты сипаттау мүмкін емес.

Салих Өзчамжадан басқа, көшпелі түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеті байланысты кейбір теориялық мәселелерге көрнекті түрік ғалымы, проф. Ибраһим Кафесоғлу назар аударды. 1992 жылы Анкарада Ибраһим Кафесоғлының «Kültür ve Teşkilât» («Мәдениет және ұйым») деген мақаласы жарық көрді [55, б.187–193]. Ол өз еңбегінде «дала мәдениеті» («bozkır kültürü») ұғымына талдау жасады. Оның айтуынша, дала мәдениеті ұғымы қолданылса да, соны түркілердің мәдениеті ретінде бәрі қабылдайды деп айтуға болмайды. Өйткені, түркі даласы әр түрлі тайпалардың ықпалында болды (иран және моңғол тілді тайпалар). Сол себептен, Ибраһим Кафесоғлу дала мәдениетінің қайдан шыққанын мәселесіне көңіл аударып, жалпы түркі тарихы мен мәдениетіне байланысты мәселелерге шықты. Оның айтуынша, көшпенділер мәдениеті немесе салтатты мәдениеті біздің заманымыздан бұрын IV ғасырда қалыптаса бастады. Сонымен қатар біздің заманымыздан бұрын II ғасырдан бастап көшпенділік көшпелі тайпалардың тарихына тән мәдениетке айналды. Сонымен қатар, салтатты мәдениеті жалпы көшпелі мәдениеттің негізгі элементі болып, саяси, экономикалық, діни және басқа да жақтарға ықпал жасағанын айта кету керек. Осы мақалада Ибраһим Кафесоғлу ежелгі түркілердің әлеуметтік құрылымына сипаттама берді. Орхон жазбаларына таянып, ол көшпелілердің әлеуметтік құрылымында бірнеше элемент анықтады. Соның ішінде жанұя (отбасы), ру, тайпа, будун (тайпалар одағы), мемлекет. Ибраһим Кафесоғлуның мақаласын оқығанда түркі көшпелі қауымдастықтарының әлеуметтік құрылымы өте күрделі көпжақты әрі көп компонентті деген қорытынды шығаруға мүмкіндік береді.

XX ғасырдың 90-жылдарының бас кезеңіндегі теориялық зерттеулерін Ибраһим Кафесоғлу бұдан әрі жалғастырды. Мысал ретінде, оның «Türk Millî Kültürü» («Түрік ұлттық мәдениеті») деп аталатын іргелі еңбегін келтіруге болады. Жалпы алғанда, оның осы кітабы өте маңызды кешенді мәселелерге арналған. Шығармасының «Göçebelik Meselesi» («Көшпелі тіршілік мәселесі») атты тарауында автор көшпелі тіршіліктің мән-мағынасына талдау жасайды. Автордың пайымдауынша, көне дәуірден бастап бүкіл әлемдік философияда түркі халықтары көшпелі халықтар болып табылады деген ой-пікір орнықты. Сонымен бірге түркі халықтарының арасында сәлжүк түріктер және осман

түріктер сынды халықтар отырықшы халықтарына болғандарына қарамастан, тарихшылар, этнографтар, философтар және т.б. зерттеушілер бұларды көшпелі халықтар әлеміне жатқызатындығы белгілі [311]. Зерттеуші атап өткендей, дүниежүзі философиясында, әсіресе батыстық философияда (соның ішінде зерттеуші Платонды атайды) көшпелі халықтар «жабайы отбасылық топтар» («vahşi aile grupları») деп сипатталады. Ибраһим Кафесоғлу осындай пікірмен үзілді-кесілді келіспей отырып, көшпелі түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеті мен тарихына көңіл бөледі. Оның айтуынша, авторлар географиялық ортаға мән беруге тиіс. Яғни, әрбір халық қатаң климаттық жағдайда тіршілік еткенде сол қоршаған ортаға бейімделуге мәжбүр болады. Сондықтан географиялық орта белгілі бір халықтың, этникалық топтың және басқа да этникалық қауымдардың мәдени дәстүрлеріне әсер етеді. Зерттеуші Арабия территориясын мекендеген бәдәуи мәдениетін мысал ретінде келтіреді. Осылайша әрбір халық қоршаған ортаға бейімделіп бірегей мәдениетін жасақтайды. Ұланғайыр Еуразия кеңістігінде көне дәуірден бастап құрылған қырғыз, ұйғыр, оғыз, қарлұқ, түркеш, көк түркілер және басқа да көшпелі халықтарының тарихын талдай отырып Ибраһим Кафесоғлу түрік тарих ғылымына «далалық мәдениет» («bozkur kültürü») ұғымын енгізді. Оның пайымдауынша, аталмыш ұғым түркі этностарының мәдени дәстүрлеріне байланысты барлық элементтерді қамтиды. Бұл ретте, оның айтуынша, осы термин келесі мәдени дәстүрлерден тұрады [311, б.251–266]:

а) отбасы, ру, қауым, ел, заң, мемлекет сияқты элементтерді қамтитын әлеуметтік құрылыс («sosyal yarı»);

ә) ұйымдастыру («teşkilat»). Осы ұғым дипломатия, әскер, көшпелі мемлекеттің ерекшеліктерін сипаттайды;

б) дін («din»). И.Кафесоглудың жазғанына қарағанда, аталмыш ұғым төмендегідей мәдени элементтерді айқындайды. Яғни, шаманизм, көне түркілердің наным-сенімдерін, аталар культі, тотемизм;

в) экономикалық тіршілік («iktisadi hayat»). Осы ұғымға келесі элементтер кіреді: жылқы мен қой, киім-кешек, қолөнер, қалалық тіршілік, сауда, ауыл шаруашылық, қаржы-қаражат. Осыдан көрініп тұрғандай, И.Кафесоғлудың «экономикалық тіршілік» ұғымы бұрын Нұрсан Әлімбайдың еңбектерінде ерекше назар аударылған әрі талданған «тіршілікқамы жүйесі» терминін қамтиды [312];

г) әдеби мәдениет және өнер («edebi kültür ve sanat»). Осы ұғым дастандары мен аңыздар сызу-жазу, білім, өнер, ән-күй (музыка), күнтізбе сынды аспектілерден тұрады. Осылайша Ибраһим Кафесоғлу жасаған сипаттама мен талдауға қарағанда, «далалық мәдениет» деген ұғым жалпы алғанда, шаруашылық және дәстүрлі мәдениетпен ғана шектелмей, «өркениет» ұғымына кіретін элементтерді (мысалы, қалалық өмір) де қамтиды. Яғни автордың айтуынша, ежелден бері көшпелі түркі халықтарының мәдениетінде қалалық өмірдің маңызды рөл ойнағандығын көруге болады. Мысалы, көне түркі тілінде «қала» термині үшін «балық» сөзі қолданылған. Осы контексте өзекті болып табылатын мәселе – әсілі «балық» сөзі «балшық» сөзінен туындады, яғни

көшпелі түркілер салған елді-мекендердегі үй-жайлар балшықтан (кірпіштен) тұрғызылған. Сондықтан, автор бұл жайтты көшпелі түркі халықтары қалалық мәдениеттің мұрагерлері болды деген қорытынды шығарады. Ал қарастырылып отырған тақырыпқа байланысты аспектілер жөнінде айтқанда, Ибраһим Кафесоғлудың концепциясында мәдени дәстүр далалық мәдениеттің ажырамас бөлігі болды. Өйткені, оның далалық мәдениет ұғымындағы киім-кешек, наным-сенімдер, тағам және т.б. элементтер мәдени дәстүрлердің құрамдас қыры болып табылатындығын айта кету жөн.

Зерттеу тақырыбының тарихнамалық қырларына бірқатар түрік ғалымдары назар аударды. Мысал ретінде Юсуф Халачоғлудың мақаласы талданды. 2002 жылы Анкарада түрік профессоры Юсуф Халачоғлудың түркі тарихы жайлы еңбектерге талдау жасалды [313]. Оның айтуынша, түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге В.В. Радлов, М.А. Кастрен, А.А. Вамбери, В. Томсен сияқты зерттеушілер көп үлес қосқан. Мысалы, В.В. Радлов түркітанудың негіздерін қалаушысы атағына ие болды. Сонымен қатар, Юсуф Халачоғлының өзі орыстың археологтары да түркі тарихын зерттеуге едәуір үлес қосқанын да айтады. Солардың ішінде М.А. Массон, М. Воронец, А.Н. Бернштам, А.Якубовский сияқты тарихшылар мен археологтар да бар екен. Сонымен қатар, белгілі түркітанушылардың ішінде Юсуф Халачоғлы Дьёрд Алмаши, Дьюла Немет, А.Заки Валиди Тоған, М.А. Чаплицка, Г. Рамстед, Ф. Бродель және К. Брокельман жасаған жұмыстарға жоғары баға береді.

Содан кейін Юсуф Халачоғлу Түркиядағы тарих ғылымының дамуына 1931 жылы құрылған Түрік тарих қоғамының әсер еткеніне тоқталады. Сол кезенде Түркияда түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне назар аударылғанын айта кету керек. Түрік тарихшыларының айтуынша, Осман мемлекеті құласа да тарихы шынжыр үзілген жоқ. Сөйтіп, Юсуф Халачоғлы келесі байламға келді: дүниежүзі тарихында Еуразия кеңістігінде түркілер маңызды рөл атқарды. Түркілердің ұлы мемлекеттерінің тарихына шолу жасап, автор 1990-шы жылдардың бас кезеңінде Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін түркітілдес халықтардың тарихында жаңа дәуір ашылды деп жазады.

Осы тақырыптың тарихнамалық қырларына түрік тарихшысы Түтен Өзкая бірнеше мақаласын арнады. Мысал ретінде оның «Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu İle İlgili Yeni Araştırmalar» («Совет Одағындағы Алтын Ордаға байланысты жаңа зерттеулер») атты мақаласын келтіруге болады [314, б.498–501]. Ең алдымен өзінің мақаласында Түтен Өзкая Алтын Орданың тарихы мен мәдениетін зерттеуге неге маңызды екендігіне тоқталады. Оның айтуынша, Алтын Орда Кеңес Одағының бір бөлігінде орналасқан мемлекет еді. Сонымен қатар, XIII ғасырда Еуропа мен Азияның ең күшті мемлекеттерінің осы Алтын Орданың қарамағындағы жерлерге кіруге батылы жетпеді. Содан кейін Түтен Өзкая Алтын Орданың тарихына зерттеушілердің кім қайсысы үлес қосқанына тоқталып И.Н. Березиннің (XIX ғасырдың 50–60-шы жылдарында) еңбектеріне талдау жасады. Түтен Өзкаяға қарағанда, И.Н. Березин көбінесе XIV–XVI ғасырларға жататын хан жарлықтарына (мысалы, Темір, Құтлық, Тоқтамыс, Меңлі Керей және т.б. билеушілер) сипаттама жасай отырып, осы мемлекеттің

әлеуметтік, экономикалық, сондай-ақ мемлекеттік басқару мәселелеріне көңіл аударды. Бұл ретте Түтен Өзкая Алтын Орданы Жошы ұлысы деп атағаны көшпелі дәстүрлерге сәйкес келетінің айта кету керек. Осы бағытта түрік тарихшысы Алтын Орданың тарихи тағдырына сипаттама берді. Дәлірек айтқанда, Алтын Орда құлағаннан кейін оның аумағында Астрахан, Қазан, Қырым, Қасым, Сібір, Қазақ, Өзбек және басқа да тәуелсіз хандықтар пайда болды. Бірақ Қырым хандығы Осман түріктеріне бағынғасын, XVIII ғасыр 80-жылдарының басына дейін мемлекет болып қала берді.

Түрік тарихшысы Хасан Демироғлудың «İdil-Ural Türk Gazetelerinde (1905–1912) Kırgız ve Kazaklar» («Еділ-Жайық түркі газеттерінде (1905–1912) қыргыздар мен қазақтар») деп аталатын көлемді мақаласында автор Ресей империясында XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. алғашқы онжылдық кезеңіндегі «Казан мухабири», «Ахбар», «Бейан-үл Хак», «Кояш», сондай-ақ «Вакит», «Йолдыз» һәм «Үлфет» сияқты газеттердегі қырғыздардың және қазақтардың тарихы мен дәстүрлі мәдениетіне арналған немесе бұл мәселенің кейбір аспектілерін жанама болса да, қозғайтын мақалаларға шолу жасап шықты. Мысалы, «Үлфет» газетінің 3 нөміріндегі авторы белгісіз болған «Қазақтар» атты мақалада далалық аймақты мекендейтін қазақтардың өмір салты мен Түркістан өлкесіндегі отырықшы халықтарының тіршілігін салыстырып көшпелі қазақы ортада дәстүрлі тағамдардың елеулі рөл ойнайтынын көрсетті. Автордың пікірінше, мақаланың ішкі мазмұны мен жазу өзгешелігіне қарағанда мақаланы газеттің қызметкері Әбділрешит Ибраһим жазған [315, б.157]. Атап айтқанда, автор жылқы етін және қымыз сияқты пайдалы тағамдар тұтынатын қазақтардың денсаулығы өте мықты екендігіне ерекше назар аударады [315, б. 158–161].

Умут Үреннің «Doğu Avrupa'da Türkler» («Шығыс Еуропада түркілер») деп аталатын еңбегінде орта ғасыр кезеңінде Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның далалық аймағын мекендеген ғұндар, аварлар, булғарлар, сібірлер, хазарлар, печенегтер және куман-қыпшақтар сияқты халықтардың тілдері, мәдениеті, сондай-ақ экономикалық өмірі жөнінде егжей-тегжейлі мәліметтер келтірілген. Бірақ бұл ақпарат көбінесе Шығыс Еуропаның аумағын қамтығандықтан, географиялық тұрғыдан қарағанда біздің тақырыпқа жанама қатысы ғана бар. Бірақ бұл ретте Қара теңізден Алтайға дейін созылған Дәшт-і Қыпшақты, яғни Орталық Азияны да қамтитын географиялық кеңістік жөнінде айтқанда, Умут Үрен аталмыш территорияда тіршілік еткен куман-қыпшақтардың мәдени дәстүрлеріне байланысты мәліметтер келтіреді. Мысалы, XIII ғасырда өмір сүрген Рубрукке сілтеме жасай отырып, мақаланың авторы дәстүрлі көшпелі ортада үй тасу үшін дөңгелекті арбалардың қолданылғандығына назар аударады. Сонымен бірге Умут Үрен сол кезеңде көшпелі қыпшақтар қабір үстіндегі құрылыстар («үйлер») салғанда күйдірілген кірпіштердің пайдаланылғандығын көрсететін деректер келтіреді [316, б.162–163].

Түрік ғалымдары Седа Дилай мен Дениз Оныр Ерманның «Orta Asya Göçebe Hayatı ve Sanata Yansımaları» («Орта Азияда көшпелі тіршілігі және оның өнерге әсері») атты мақаласы көшпелі түркі халықтары дәстүрлі мәдениетінің ерекшеліктерін зерттеуге арналған [317]. Осы аталмыш мақалада авторлар Орта

Азиядағы көшпелі мәдениеттің қалыптасу кезеңдерін зерттей отырып, көшпелілер мәдени дәстүрлерінің ерекшеліктеріне тоқталады. Олардың пайымдауынша, сан ғасырлар бойы Орта Азия кеңістігінде өзіне тән мәдениет қалыптасты. Авторлар айтқандай, көшпелі мәдениет географиялық ортаға бейімделу нәтижесі болып табылады. Сонымен бірге авторлар Седа Дилай мен Дениз Оныр Ерман төмендегідей жайтқа ерекше назар аударады: «Орта Азия даласында көшпелі қауымдары мен отырықшы халықтар арасында тіршілік жүйесінде айырмашылық бар болса да, олардың араларында байланыстар да байқалады...» [317, б.36]. Яғни авторлар көшпелі мәдениетті бірегей мәдениет деп қарастырады. Бірақ сонымен бірге олар көшпелі және отырықшы қауымдардың арасында айқын бір шекара болмағандығына ерекше назар аударады. Сондықтан да Седа Дилай мен Дениз Оныр Ерман аталмыш екі қоғамның арасында экономикалық, әлеуметтік, рухани, діни, этникалық және т.б. байланыстардың бар екендігін атап өтеді. Авторлардың пайымдауынша, біздің заманымыздан бұрын IX–VIII ғасырларда Еуразия далалық кеңістігінде бірегей мәдениет қалыптасты. Сол мәдениетті авторлар «atlı göçebe kültürü» («атты көшпелі мәдениеті», орыс тіліндегі әдебиетте «всадническая культура» атауымен белгілі) деп қарастырады. Сан алуан тарихи және этнографиялық мәліметтерге сүйене отырып, авторлар аталмыш мәдениет көшпелілердің дәстүрлі мәдениетінің әрбір элементіне әсер еткен деп қорытынды шығарды. Олардың пікірінше, бұл әсер күнделікті қолданылатын заттарда киіз-үйлерде, кілем тоқу өнерінде және дәстүрлі мәдениеттің басқа да қырларында көрініс тапты [317, б.39–40].

Белгілі түрік зерттеушісі Ілияс Кемәлоғлудың «Алтын орда мемлекеті» («Altın Orda Devleti») атты еңбегінде аталмыш мемлекеттің саяси тарихы, ішкі жағдайы, қалалық өмірі және т.б. мәселелер қарастырылады. Атап айтқанда, автор осы мемлекетте ислам дінінің таралуы мәселесіне, сондай-ақ исламның көшпелілердің рухани мәдениетіне әсеріне талдау жасайды. Мысалы, Ілияс Кемәлоғлу Алтын орда мемлекетінде ислам діні мемлекеттік дін ретінде қабылданған соң исламның мемлекеттің жалпы саяси жүйесі мен рухани өміріне ықпалын көрсетеді. Зерттеуші төмендегідей жайтқа ерекше назар аударады: «Исламның ресми дін қабылдауымен бірге мемлекетте іргелі өзгерістер орын алды. Ең алдымен Шыңғысханның ясасының [заңының] орнына шариғат бойынша заңдар қолданыла бастады. Хандар бұдан былай билікті Мәңгі Көктің (Ebedi Gök) күшімен емес, Алла Тағаланың бұйрығымен алды. Бұл жайт хандардың атағында да көрініс тапты, яғни «Ислам мен мұсылмандардың мақтанышы» («İslam ve Müslümanların Azameti»), «Діннің тірегі» («Dinin Direği»), «Ислам мен мұсылмандардың намысы» («İslam ve Müslümanların Onuru»), «Мұсылман билеушілерінің қылышы» («Müslümanların Hükümdarının Kılıcı»)» [318, б.283]. Сонымен бірге Ілияс Кемәлоғлу исламның көшпелі түркілердің сәулет өнеріне де әсер еткендігін атап өтті. Оның айтуынша, «Алтын орданың барлық қалаларында үлкен мешіттер мен медреселердің саны күрт артты. Исламдану үрдісі мен бірге Еділ, Жайық, Қырым, Хорезм және Алтын орданың тағы да басқа жерлерінде суфий қауымдары пайда болды» [318, б.285].

Серкан Ажардың «Altın Orda'nın Mirasçıları: Türk-Tatar Hanlıkları» («Алтын орданың мұрагерлері: түркі-татар хандықтары») деп аталатын мақаласында Қазан хандығы, Қасым хандығы, Астрахан хандығы, Сібір хандығы сияқты мемлекеттердің ішкі және сыртқы жағдайы баяндалады. Бұл ретте автор аталмыш мемлекеттер, соның ішінде Сібір хандығы халықтарының этникалық тарихын сипаттай отырып, төмендегідей жайтқа назар аударады: «Хандықтың тұрғындары қыпшақ, арғын, қарлұқ, қаңлы және найман сияқты түркі және түркітілді рулардан тұрды» [319, б.316]. Рулардың атауларынан Сібір хандығының қазақ халқының этникалық тарихына тығыз байланысты екендігін көру қиын емес. Өйткені жоғарыда аталған рулар Орталық Азия көшпелі халықтарының, соның ішінде қазақ, қарақалпақ, ноғай, башқұрт сынды халықтардың этногенезіне (қалыптасуына) қатысқан.

Жалпы алғанда, жоғарыда көрсетілгендей, қазіргі түрік тарихнамасында «қолданбалы» тақырыптарға ғана емес, теориялық мәселелерге де көңіл бөлінетінін атап өту қажет. Осылайша көшпелі түркілердің дүниежүзі тарихындағы орны, сол халықтардың мәдениеті мен шаруашылығының ерекшеліктері жөнінде мәселелер Салих Өзчамжаның «Türklerin Göçebeliği hakkında Birkaç Not» («Түркілердің көшпелі тіршілігі жөнінде кейбір ескертпелер») атты мақаласында талданылады. Еңбегінде автор Батыс елдерінің тарихнамалық дәстүрінде ежелден бері орныққан көшпелі халықтарға, соның ішінде көшпелі түркілерге де қатысты көзқарастарды сынға алды [310, б.181–181]. Мысалы, көшпелі түркілерде жазу-сызу жүйесі бұрын болған жоқ немесе аталмыш халықтар өкілдерінің арасында сауатты адамдардың жоқтың қасы және тағы басқа да негізсіз ой-пікірлер. Осындай идеялар Батыс елдері ойшылдарының арасында ғана емес, Ресей зерттеушілерінің де тарапынан қолдау тапқандығын айта кету жөн. Яғни Батыс пен орыс ғалымдарының еңбектерін де қарастырғанда, бұлардың ортақ ұстанымы көшпелі тіршілікті «кінәлау», «айыптау» деген болатын. Олардың пікірінше, көшпелі тіршіліктің өзі аталмыш халықтардың дамуына кедергі жасаған «тежегіш» болды. Мысалы, 1879 жылы Ресейде жарық көрген «Народы России. Киргизы» («Ресейдің халықтары. Қазақтар») атты басылымда көшпелі тіршілік жалпы жағымсыз бағаланады [320, б.8]. Салих Өзшамжаның айтуынша, Батыс зерттеушілерінің жұмыстарында көшпелілер малшылықпен ғана айналысқандығы сипатталады, сол себептен көшпелі тіршілік «мәдениетсіздік» ұғымына тең болғандай. Ал түрік зерттеушісі сондай идеялардың бәрі жаңсақ, яғни теріс пікір деген байламға келді. Өйткені көшпелі тіршіліктің негізі Еуразияның климаттық жағдайларына бейімделудің нәтижесі болып табылады. Соған қоса, Салих Өзшамжа археологиялық материалдарды көрнекі мысал ретінде келтіре отырып, көшпелі шаруашылықтың кешенді сипатқа (бұл ретте автор «аралас экономика» («karışık bir ekonomi») терминін қолданды) ие екендігін жазады. Өйткені жоғарыда сөз болған археологиялық мәліметтер Еуразияның далалық аймағында көшпелілер «таза» көшпелілер болған емес, яғни көшпелілердің кейбір топтары егіншілікпен де айналысқандықтарын көрсетеді. Салих Өзшамжаның айтуы бойынша, сондықтан да тарих ғылымында «көшпелі тіршілік» («göçebelik»)

терминімен бірге «жартылай көшпелі» («yarı göçebe») немесе «жартылай отырықшы» («yarı yerleşik») ұғымдары қолданылады [310, б.178]. Бұл тұрғыдан қарағанда көшпелі тіршілік, соның ішінде көшпелі шаруашылық отырықшы өмір салтының перифериясы емес, толықтай өз ресурстарына сүйенетін бірегей мәдениет әрі тәуелсіз шаруашылық жүйе болып табылады Сондықтан да түрік тарихнамасындағы көшпелі түркі халықтары мәдениетінің бірегейлігін білдіретін «bozkır kültürü» («далалық мәдениет») ұғымы қолданылады [310, б.181].

Түркиядағы көшпелі түркі халықтарының тарихы мен мәдени дәстүрлеріне деген қызығушылық көрнекті ғалымдардың түрік тіліне аударылған еңбектерінен де көруге болады. Мысал ретінде француз ғалымы Рене Груссенің «Stepler İmparatorluğu. Atillâ, Cengiz Han, Timur» («Далалық империялар. Аттила, Шыңғысхан, Тимур») атты іргелі еңбегінде көне түркілер, ұйғырлар, қыпшақтар, моңғолдар және т.б. көшпелі халықтардың, соның ішінде көшпелі түркілердің де этникалық тарихы мен этногенезіне, сондай-ақ мәдени дәстүрлеріне арналған мәліметтер келтіріледі [321].

Жоғарыда келтірілген материалдарға сәйкес келесі қорытындыларды шығаруға болады. Біріншіден, көшпелі түркітілдес халықтарының тарихы мен мәдениеті көптеген ғалымдардың назарына ілінді. Бұл ретте олар көбінесе сол мемлекеттердің саяси тарихы мен экономикалық өміріне сондай-ақ мәдени мәселелерге көңіл аударды. Екіншіден, кейбір зерттеушілер көшпенділік мәселесіне назар аударып жекелеген мақала және т.б. ғылыми еңбектерін арнаса да, жалпы алғанда көшпенділік мәселесінің көптеген қырлары әлі де осы күнге дейін зерттелмей қалғанын айта кету керек. Өйткені, түрік тарихнамасындағы дәстүр ең алдымен ежелгі түркі мемлекеттеріне арналған жұмыстармен шектелетін. Соған қоса түркі мемлекеттерінің тарихын зерттегенде түрік ғалымдары теорияға байланысты мәселелермен аса айналыспайды. Үшіншіден, көшпенділік мәселесі, біз жоғарыда айтқандай, толық зерттелмесе де, бұл зерттелуге тұрарлық бірқатар бағыттарды көрсетті. Атап айтқанда, көшпенділік пен отырықшылықтың арасындағы өзара ықпал ету отырықшы және көшпелі түркі мемлекеттерінің қарым-қатынастары және сондай-ақ түркі көшпенділерінің дәстүрлі мәдениетіндегі өзгешелік. Жалпы алғанда, аталған жайттардың барлығы болашақтағы ғылыми зерттеулердің аясын кеңейтіп, жаңа бағыттарды дамытуға елеулі мүмкіндіктер беретіні байқалады.

3.2 Көне түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеу

Қазіргі кезеңде түрік тарихнамасындағы ең маңызды бағыттардың бірі – көне түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеу. VI ғасырдың орта шенінен бастап Орталық Азия кеңістігінде құрылған түркі мемлекеттері мен халықтарының тарихы мен мәдениеті қарастырылады. Белгілі болғандай, 552 жылы Ашина әулетінен шыққан Бұмынның басқаруымен түркілер жужан мемлекетін тас-талқан етіп Түркі қағандығын құрды. Бұл тұста түрік зерттеушілерінің аталмыш географиялық аймақтағы көшпелі түркілердің тарихына қызығушылығын түрік қауымының түрік халқының ежелгі тарихы мен

этногенезіне байланысты мәселелерге деген қызығушылығымен түсіндіруге болады. Дегенмен, ежелгі көшпелі түркі халықтарының, соның ішінде I және II Түркі қағандықтары, Түркеш қағандығы сияқты мемлекеттердің тарихы мен мәдениетін зерттеу – XX ғасырдың 30-шы жылдарының бас кезеңінен бастау алған дәстүр.

Түрік зерттеушісі Ілхами Дурмуштың «Türk Kültürüne Giriş» («Түркі мәдениетіне кіріспе») атты кітабында көшпелі түркі халықтарының ежелден бергі тарихына жалпы талдау жасалған. Атап айтқанда, автордың көне түркілердің мәдени дәстүрлеріне де көңіл бөлгендігін айта кетуіміз керек. Соның ішінде ғалымның келтірген материалдары көне түркілер мәдениетінің қазіргі қазақтар, қырғыздар, қарақалпақтар сынды түркі халықтарының мәдени дәстүрлерінде аналогия табатынын көруге болады. Мысал ретінде оның «Aile ve Soy» («Отбасы және қауым») деген тараушасында көне түркілердің отбасының ішкі құрылымын және функциясын талдай отырып, төмендегідей ерекшеліктерге назар аударады: «...үйленген ұлдар әкесінің үйінен бөлініп шығады, тек қана кенжесі өскенде әкесінің үйінде ие болып қалады, әке-шешесі қолында қалады» [322, б. 129]. Сонымен бірге көне түркі тіліндегі туыстық терминдерін қарастыра отырып, «қарындас» («karındaş») сөзі аға мен оның інісін білдіретініне назар аударады [322, б.131]. Бұл ретте «қарындас» ұғымының бүгінге дейін қазақ тілінде де сақталғандығын байқауға болады.

Оның тағы бір «Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk» («Білге Қаған, Күлтегін және Білге Тоныкөк») деп аталатын еңбегінде көне түркілердің тарихына жан-жақты талдау жүргізіледі. Бірақ көбінесе осы еңбекте саяси тарихымен қатар көшпелілердің шаруашылығы және мәдени дәстүрлеріне де көңіл бөлінеді. Мысалы, автордың ой-пікірінше, Еуразия географиялық кеңістігіндегі тіршілік еткен көшпелілер «далада жоспарсыз қаңғырған жоқ» [323, б.64]. Ілхами Дурмуштың пікірінше, көшпелі мәдениет бір жүйе болып табылады. Өйткені «малшылықпен айналысатын адам ең алдымен шұрайлы жер таңдауды ойлайды. Бұл ретте көршілердің мүдделері бір бірімен соқтығады. Сондықтан белгілі бір әдіс-тәсілмен жер бөлу мәселесі шығады. Сонда бір рудың жеріне көршілерінің кіруіне рұқсат берілмейді» [323, б. 65]. Ілхами Дурмуш көне түркілер мен олардан бұрын Орталық Азия даласын мекендеген скифтер және ғұндар сынды халықтардың арасында тарихи және мәдени байланыс құрады. Өйткені оның айтуы бойынша мәдениет және өмір салты тұрғысынан қарағанда көне түркілердің «скифтер мен ғұндардан айырмашылығы жоқ» деген байламға келді [323, б. 63]. Аталмыш еңбектің үшінші тарауы көне түркілердің мәдени дәстүрлеріне арналған. Бұл ретте көшпелі ортада аттың (жылқының) маңызына ерекше назар аударылады. Автордың айтуынша, «осы жағдайда ат түркілердің әлеуметтік, саяси, экономикалық, діни және әскери өмірімнде еі маңызды элементтердің бірі болып табылады. Оның құндылығы соншалықты, бүкіл көшпелі мәдениетке де атау берді. Және далалық халықтарға жататын түркілердің қоғамына «атты қауым» («atlı kavimler» және олар құрған мәдениетке де «атты мәдениет» («atlı kültür») атау берілді [323, б. 63–64]. Аттан басқа көне түркі мәдениетінде қойға да мән берілді. Ілхами Дурмуштың қой

«түркілердің әскери тәрбиесінде маңызды рөл атқарды. Балалар тай және жылқыға мінер алдында қойға мініп жүрді» [323, б. 67]. Зерттеушінің еңбегінде түркілердің мәдени дәстүрлерінде жануарлардың ғана емес, құстардың да маңызды орны болғандығына назар аударылады. Мысал ретінде автор қыранды келтіреді. Алтайдағы б.з.б. III мыңжылдықтың аяғына жататын археологиялық деректерге сүйене отырып, Ілхами Дурмуш қыранның кескіні заттарда кездесетінін жазады [323, б. 107–110]. Осылайша Ілхами Дурмуштың аталмыш зерттеуі көшпелілердің мәдени дәстүрлерінің элементтеріне сипаттама береді. Бұл ретте ерекше атап өтетін мәселе – автор талдаған элементтер қазіргі қазақ халқының мәдениетінде де (ат, қыран және т.б.) көрініс табады.

Аталмыш көшпелілердің тарихы мен мәдениетінің кейбір қырларын зерттеген ғалымдардың еңбектерінде көбінесе саяси-әскери тарихқа көңіл бөлінеді. Мысалы, белгілі түрік зерттеушісі Бахаеддин Өгелдің (1924–1989) «Sine Usu Yazıtının Tarihi Önemi. Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur» («Шине-Усу ескерткішінің тарихи маңызы. Құтылық Білге Күл қаған және Мойыншыр») атты мақаласында Солтүстік-Батыс Моңғолияда Шине-Усу көлінің жанындағы фин зерттеушісі Густав Рамстедт 1909 жылы тіркеген 759 немесе 760 жылдарға жататын көне ұйғыр ескерткішіндегі мәтіндер талданады [324-326]. Өзінің еңбегінде Бахаеддин Өгел II Түркі қағандығынан кейінгі кезеңде соғыстарға, соның ішінде ұйғырлар мен қарлұқтардың арасындағы соқтығыстарға (746–747 жылдары) көңіл бөледі [324, б.365]. Тағы бір 1957 жылы жарық көрген «Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar» («Шығыс көк түркілері туралы құжаттар мен ескертпелер») деп аталатын ғылыми мақаласында автор көне түркі ескерткіштерінің мәтіндерін зерттей отырып, бұлар «ескі түркі тілі мен әдебиетінің ең жақсы үлгісі» болып табылады деген байламға келді [327, б. 81]. Сонымен бірге Бахаеддин Өгел көне түркілердің этногенезі мен этникалық тарихына қатысты мәселелерге де назар аударады. Атап айтқанда, оның аталмыш халықтың шығу тегі мәселесін қарастырғанда, осыған байланысты аңыз-әпсаналарды тиімді пайдаланғандығын көруге болады.

Бахаеддин Өгелдің көп жылғы ғылыми зерттеулерінің негізгі нәтижелері оның 2014 жылы жарық көрген «İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre» («Исламға дейінгі түркі мәдени тарихы: Орта Азия деректері мен заттар бойынша») атты монографиясында көрініс тапты. Өзінің осы іргелі еңбегінде автор ортағасырлар кезеңінде Орталық Азияның далалық аймағын мекендеген қарлұқ, қыпшақ, қимақ сияқты ру-тайпалардың мәдени дәстүрлеріне көп көңіл бөледі. Мысалы, кітаптың «Kırçak veya Kumanlar» («Қыпшақтар немесе кумандар») деп аталатын тарауында автор көшпелі тіршілік еткен қыпшақтардың ескерткіштеріне ерекше назар аударады. Бұл ретте ортағасырлар кезеңіндегі авторлардың шығармаларындағы мәліметтерді келтіреді: «...кумандар мәйіттің үстінен топырақтан үлкен бір төбе жасайды. Ал соның үстіне тастан жасалған адамның мүсінін орнатады. Сол мүсінді үнемі шығысқа қаратады. Осы мүсіннен жасалған адамның қолына бір тостаған ұстатады...» [328, б.309]. Ертіс өзенінің екі жағасын мекендеген қимақтардың мәдени дәстүрлерін саралау барысында Бахаеддин Өгел қимақтардың жерлеу

жосын-жоралғыларына байланысты кейбір ерекшеліктерін сөз етіп шықты. Бұл ретте автор қимақтардың VIII–XII ғасырларға жататын жерлеу рәсімінде мәйітті атпен бірге жерлеу әдетінің болғандығына назар аударады. Оның айтуынша, «...XIV–XV ғасырларда бұл өңірде көшпелі мәдениет («göçebe kültürü») әлі де сақталып жүрді. Мысалы, Ямышевка қорғандарында мәйітті атпен бірге көмді. Ол мәйіттердің бастарын, көк түркілер кезеңдегіндей, оңтүстік-шығысқа қарай қарататын» [328, б.370]. Яғни зерттеуші жайға ғана сипаттау мен ғана шектелмей-ақ, диахрондық принципке сүйене отырып мәдени құбылыстардың мән-мағынасына да талдау жасайды. Жалпы алғанда, осы ой-пікірлерге толы монографияда түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркілердің де, ежелгі мәдени дәстүрлері. Бірақ бұл ретте автор көп жағдайларда өзінің тұжырымдарын, пайдаланылған материалдардың ерекшеліктеріне қарағанда, жерлеу рәсіміне байланысты мәліметтерге сүйене отырып шығарады. Өйткені Бахаеддин Өгел көбінесе археологиялық материалға сүйенеді. Ал археологиялық материалдарда жерлеу рәсімі айқын көрініс табады.

Көне түркілер тарихы мен мәдениетінің кейбір аспектілеріне белгілі түрік ғалымы Ахмет Ташағылдың (1964 ж. туған) да көңіл бөлгендігін айта кетуіміз керек. Өзінің шығармаларында автор негізінен Орталық Азияда ежелгі дәуірде пайда болған көшпелі түркі мемлекеттерінің тарихына ерекше көңіл бөледі. Сондықтан оның ғылыми еңбектері негізінен VI ғасырдың ғасырдың екінші жартысы – VIII ғасырдың бірінші жартысы кезеңінде Орталық Азияда құрылған I және II Түркі қағандықтарының тарихына арналған. Бұл ретте автор осы географиялық кеңістіктегі әскери-саяси оқиғаларға ерекше назар аударады. Өзінінң «Kapgan Kagan (692–716)» («Қапаған қаған (692–716)») ғылыми жұмысында Ахмет Ташағыл II Түркі қағандығы әскери-мәдени тарихының кейбір аспектілеріне назар аударады. Бұл ретте аталмыш мақалада Қапаған қаған, Тонықөк сынды саяси және қоғамдық қайраткерлердің өмір жолы (соның ішінде қарлұқтарға бірнеше рет жорық жасағаны), II Түркі қағандығы мен Тан империясының арасындағы саяси һәм мәдени байланыстар және қағандықтың саяси жағдайы талданған [329, б.65–69].

Ахмет Ташағылдың тағы бір «Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri» («Көк түркілердің құлдырауы және оларға қатысты деректер») деп аталатын мақаласында II Түркі қағандығындағы басмылдар мен қарлұқтардың, сондай-ақ ұйғырлардың көтерілістері, қағандық пен Қытайдың арасындағы соқтығыстарға көңіл бөлінген. Жалпы алғанда, автордың еңбегі Шығыс-Түркі мемлекетінің 734–744 жылдар аралығындағы тарихына арналған. Ахмет Ташағылдың айтуынша, аталмыш кезеңге қатысты дереккөздер жеткіліксіз болғандықтан ғылыми әдебиетте осы мәселе аз зерттелген деп айтуға болады. Өйткені Орхон ескерткіштеріндегі мәліметтер Білге қағанның (Шығыс-Түркі қағандығының 716–734 жылдар аралығындағы білеушісі, белгілі ойшыл, саяси әрі қоғамдық қайраткер Күлтегіннің сүйеуіндегі қаған) өлімімен аяқталады. Сонымен бірге қытай деректерінде де осы кезеңге байланысты ақпарат өте аз [330, б.23]. Автор Құтылықтың жетекшілігімен Қытайға қарсы бағытталған 682 жылғы көтерілістен бастайды. Бұл көтеріліске байланысты әскери-саяси оқиғаларға

талдау жасап Ахмет Ташағыл «... II Көк-түркі мемлекеті қысқа мезімде тағы да Орталық Азияның ең ұлы мемлекеттердің деңгейіне көтерілді» деген қорытынды жасайды [330, б.24].

Ахмет Ташағылдың «Gök Türkler» («Көк түркілер») атты көлемді мақаласында негізінен Түркі қағандығының саяси жүйесіне (мемлекеттік құрылыс және т.б.) арналған. Сонымен бірге автор түркілердің дәстүрлі дүниетанымына да ерекше наза аударады. Мысалы, түркі қағанын сөз еткенде Ахмет Ташағыл төмендегідей жайтқа назар аударады: «Қағандық адамға Тәңір тарапынан берілген. Түркі билеушісі зандарды (töre) қолданады, өзі де соған бағынады, бірақ заңды жасай алмайды... Қағанның билігін халық мәжіліс арқылы бақылайды. Білге қаған (716–734) жасаған ұсыныстар (көк түркілердің қалаларын қорғанмен қоршау және ел арасында буддизм дінін насихаттау) мәжіліс тарапынан қабылданбаған» [331, б.70].

Тағы бір «Köl Tigin Yazıtının Cince Yüzü Hakkında» («Күлтегінге арналған ескерткіштің қытайша жазылған жағы туралы») атты ғылыми еңбегінде Ахмет Ташағыл 2002 жылғы 18 шілде–17 тамыз кезеңінде Моңғолия территориясында Кошо-Шайдам көлінің жанында орналасқан Орхон ескерткіштеріндегі қытай тілінде жазылған мәтіндерге талдау жасады. Бұл ретте автордың айтуы бойынша, зерттеулер барысында алдымен Күлтегінге, ал кейінірек Білге қағанға арналған мәтіндер талданды. Өзінің мақаласында ғалым қазіргі түркітану ғылымында өзекті проблемалардың бірі болып табылатын көшпелі түркі мемлекеттерінің саяси тарихы мәселесіне, соның ішінде көбінесе II Түркі қағандығындағы әскери-саяси оқиғаларға көңіл бөлгенімен, автор кейбір этнографиялық мәселелерге де назар аударады. Мысалы, мақаланың «Köl Tigin'in Ölümü ve Yazıtının Dikilmesi» («Күлтегіннің өлімі және ескерткіштің тұрғызылуы») атты бөлігінде көне түркілердің жерлеу рәсімінің кейбір аспектілері қарастырылады. Ахмет Ташағылдың айтуынша, Күлтегін 731 жылы қайтыс болуына байланысты Тан империясын 712–756 жылдары басқарған Сүәнсзұн (685–762) көңіл білдіру хатымен бірге Білге қағанға арнайы делегациясын жіберді [332, б.408–409]. Ескерткіштің бетіне қытай тілінде мәтін жазу үшін императордың өкімі бойынша делегацияның құрамына алты тас ұстасы енгізілді [332, б.409]. Қытай тілінде жазылған мәтіндер ежелден бері көне түркі және қытай халықтарының арасында тығыз мәдени байланыстардың болғандығын көрсетеді. Атап айтқанда, ескерткіште төмедегідей сөздер бар: «... қағанға біздің ұлымыз деп қараймыз... сондықтан терең сезімдерімді білдіргім келеді...» [332, б.418]. Сонымен бірге Білге қаған қытай ханшайымын әйелдікке алғысы келген. Император Сүәнсзұн қағанның ұсынысын қабылдағанымен, үйлену тойы ақыры болмады, өйткені Білген қаған уланып өлді [332, б.418].

Ахмет Ташағылдың Пелин Чифтпен бірігіп жазған «İslamiyet Öncesi Türkler» («Исламға дейінгі түркілер») атты еңбегінде көшпелі және отырықшы түркі халықтарының этникалық тарихы мен мәдени дәстүрлеріне қатысты кейбір мәселелер көтеріледі. Бұл «сұрақ-жауап» жанрында жазылған ғылыми-көпшілік кітапта ғұндар, көне түркілер, ұйғырлар, түргештер, қарлұқтар, қыпшақтар және т.б. сияқты түркі ру-тайпалары мен халықтарының әдет-ғұрыптары һәм

этногенезі қарастырылады. Мысалы, ғұндардың қайдан шыққандары мәселесін сөз еткенде, авторлар осы мәселе даулы проблемаларға жататындығына назар аударады. Бірақ Ахмет Ташағыл мен Пелин Чифттің пайымдауынша, «ғұндарға бұл байланысты тақырыпта қазіргі ұстаным келесідей екен, яғни «ғұндар» моңғолдарға жатады». Алайда олар моңғолдар емес, жалпы ғұндар тіршілік еткен дәуірде моңғолдардың ата-бабалары туралы қолымызда нақты мәлімет жоқ...» [333, б. 21]. Бұдан әрі авторлар ғұндардың түркілерге туыстығын дәлелдейтін әдет-ғұрыптарды келтіреді. Соның ішінде мысалы, ат жарысы, түйе жарысы, күрес және т.б. [333, б. 24]. Басқа көшпелі түркілердің (печенегтер, уздар, куман-қыпшақтар және т.б.) этникалық тарихын сипаттай отырып, зерттеушілер аталмыш ру-тайпалардың қазіргі түркі халықтарының арасындағы этникалық байланыс көрсетеді. Мысалы, куман-қыпшақтардың этногенезі жөнінде ой-пікірлерін білдіре отырып, Ахмет Ташағыл мен Пелин Чифт келесі жайтқа тоқталады: «Ертіс өзені аймағында қимақтар мен кейбір басқа да ру-тайпаларымен біріге отырып, куман-қыпшақтар Орта Еуропадан Алтайға, Қазаннан Мысыр мен Үндістанға дейін созылған ұланғайыр бір географиялық кеңістікте және Кавказ, Әзірбайжан және Анадолы сияқты аймақтарға әсер етті... Қазіргі түркі әлемінің маңызды бір бөліктің негізі олардың тарапынан қаланған. Бір бөлігі мажарлармен араласты, тағы бір бөлігі Византия мемлекетінің құрылуына үлес қосты» [333, б.129].

Мәдени дәстүрлердің кейбір қырлары Талат Текиннің «Orhon Yazıtları» («Орхон жазбалары») атты кітабында талданған. I және II Түркі қағандықтарының саяси тарихын жан-жақты зерттей отырып, автор осы жазуларына әдеби тұрғыдан талдау жасайды. Мысалы, еңбектің «Yazıtların edebi değeri» («Жазбалардың әдеби құндылығы») деп аталатын тарауында Талат Текин көне түркі тіліндегі әртүрлі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің тілдік әрі әдеби ерекшеліктеріне көңіл бөледі. Бұл ретте зерттеушінің пайымдауынша, «Орхон жазулары түрік тілінің ең ескі және ең көзел үндеу үлгісі» болып табылады деген байлам жасайды [334, б.15]. Көне түркі тілінде қолданылған әдеби формалар, фразеологизмдер, етістіктер және т.б. тілдік элементтерді мысалға келтіре отырып, Талат Текин сол кездегі түркі тілі ең жоғары деңгейге жеткендігіне назар аударады. Бұл ескерткіштердегі мәтіндерде айқын көрініс табады [334, б. 19]. Осы тұста автор тек қана әдеби әрі тілдік элементтерді зерттеумен шектелмей-ақ, көшпелі түркілердің дүниетанымына да көңіл бөледі. Оның айтуынша, мысалы көне түркі ескерткіштерінің авторы сол кездегі түркілердің мәдени жағдайына шолу жасап, түркі қоғамының дағдарысқа ұшырағанын жазады. Өйткені бір кезде түркілер Қытайдың сөзіне еріп, Қытайдың мүдделері үшін басқа халықтарға қарсы жорық жасағандығын, жанын қиғандығын айтады [334, б.17]. Яғни көне түркілердің жазған сөздеріне қарағанда, бір халық ешқашан басқа бір мемлекеттің соғыстары үшін барлық күш жігерін салмау керек.

Көне түркілердің тарихы мен мәдени дәстүрлері жайында жоғарыда аталған Ибраһим Кафесоғлу да жазғандығын айтуымыз керек. Мысал ретінде оны «Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan» («Қайтыс болғанына

1250 жыл толуына орай Білге Қаған туралы») деп аталатын ғылыми мақаласын келтірелік. Аталмыш мақала негізінен VII ғасырдың аяғы – VIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген түркі қағаны Білге Қағанның өмір жолына арналса да, сонда түркілердің жазу-сызу мәдениетінің кейбір аспектілері көрініс табады. Яғни сол көне түркі ескерткіштерінде олардың географияға қатысты білімдері, жыл санау дәстүрлері, жалпы айтқанда, көшпелі түркілердің халықтық білімдері айқын көрсетілген. Сонымен бірге мақаладағы талданған ескерткіштерде саяси оқиғалары баяндалған: «ағамның басқаруы әлсірегенде халықтың екіге бөлінгені белгілі болды» [335, б. 267].

Осылайша, түрік зерттеушілері көшпелі түркілерінің саяси тарихын зерттеу барысында түркілердің мәдениетіне қатысты кейбір аспектілеріне назар аударады. Мысалы, жоғарыда көрсетілгендей, көшпелі түркі халықтары мен Қытайдың арасындағы саяси қарым-қатынастар VI–VIII ғасырлардағы Орталық Азия халықтарының арасында өзара мәдени әсердің бар болғандығына айқын дәлел. Бұл тұста көшпелі ортада отырықшы халықтардан қыз алу немесе керісінше оларға қыз беру сияқты әдеттің орныққандығы сипатталады.

Көк түркілер тарихы мен мәдениетінің кейбір аспектілері түрік зерттеушісі Өзкан Изгидің «Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları» («Орта Азия түркі тарихы жөніндегі зерттеулері») атты іргелі еңбегінде талданылады. Бұл ретте түркілердің мәдени дәстүрлеріне байланысты кейбір аспектілерді атап өтуге болады. Мысалы, «Orta Asya Türklerinin Kültür Kaynakları» («Орта Азия түркілерінің мәдени деректері») атты тараушасында Өзкан Изги көшпелі түркі халықтарының әдебиеті, дәстүрлі құқығы, тарихи және әдеби шығармаларын зерттейді. Белгілі советтік ғалым археолог М.П.Грязновқа сілтеме жасап, автор көшпелі түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде елеулі орын алған дастандарды («destanlar») аңыз-әпсана («efsane») [171, б.188]. Бұдан әрі көшпелі түркілердің арасында кеңінен тараған дастандар мен аңыз-әпсаналардың мазмұны мен құрылымын зерттеудің нәтижесінде Өзкан Изги төмендегідей қорытынды шығарады: «Дастандарда ежелгі әдет-ғұрыптар өткендегі ұлы тұлғалардың бүкіл әлемге деген көзқарастары көрініс табады. Осы дастандардан үйлену, туу, сәбиге есім беру, мәйітті жерлеу, аза тұту... сияқты жосын-жоралғыларды» көруге болады. Сондай-ақ автор, ерекше атап өткендей, «солардың барлығында исламнан әлдеқашан бұрынғы дәуірлердің іздері сақталған... », яғни «түркі дастандары исламға дейінгі әдет-ғұрыптарды, наным-сенімдерді, тіршілік салтын зерттеу үшін ең маңызды бір нағыз дерек болып табылады» [171, б.189]. Осылайша, өзінің еңбегінде Өзкан Изги тарихи және этнографиялық деректерді сипаттаумен ғана шектелмей ақ көшпелі түркі халықтарының рухани және материалдық мәдениетіндегі әртүрлі элементтердің тарихи түп-тамырларын ашуға тырысады. Бұдан әрі көк түркілерден кейінгі ұйғырлардың дәстүрлі құқық ескерткіштерін зерттей келе, зерттеуші сөз болған ескерткіштер «ұйғырлардың әлеуметтік өмірін көрсететін өте маңызды құжат болып табылады» деген байламға келді. Көшпелі түркі халықтарының дәстүрлі құқық жүйесіне шолу жасай отырып, Өзкан Изги көшпелі ортадағы әйелдің орнына ерекше назар аударады. Мысалы, кітаптың «Eski Türklerde Kadın» («Көне

түркілерде әйел») тараушасында автор «kadın» («әйел / қатын») ұғымын қарастырып талдау жүргізеді. Оның айтуынша, осы термин көне түркі дәуірінен бері, Орхон ескерткіштері заманына бастап белгілі. Бұл ретте, ғалым айтқандай, көне түркі жазба ескерткіштерінде «қатын» сөзі қазіргі түркі тілдеріндегі «әйел» ұғымын білдіреді. Сонымен қатар аталмыш деректерде «қыз» сөзі де кеңінен кездесе береді. «Қатын» сөзінің тарихи түп-тамырларын зерттей отырып, Өзкан Изги көне дәуірдегі көшпелі түркілерде осы термин «патшайым», «ханшайым» сынды ұғымдарды білдірді деген қорытынды жасайды [171, б.77]. Яғни автор осы аталмыш ұғымның тарихи эволюциясын нақты түрде көрсетеді.

Көшпелі түркілердің рухани мәдениетін зерттеу барысында Өзкан Изги әртүрлі ру-тайпалар ұстанған діни наным-сенімдерге көңіл бөледі. Осыған байланысты ерекше ескерер жайт – зерттеуші шаманизм мәселесіне тоқталады. Оның пайымдауынша, шаманистік іс-тәжірибесінде «Тәңірі» («Tanrı»), «көк» («gök») ұғымдар қолданылды. Өзкан Изгидің ой-пікірінше, көшпелі түркілердің наным-сенімдері бойынша қағандар қайтыс болғанда оның жаны көкке, Тәңірінің жанына ұшады [171, б.74]. Бұл ретте автор кейбір ұғымдардың тарихи түп тамырларын зерттей отырып олардың, біз жоғарыда айтқандай, эволюциясын көрсетеді. Мысалы, тарихи даму үрдісінде «Тәңірі» сөзі «Аллаh» мағынасында қолданыла бастады [171, б.75].

Көне түркілерде отбасы және оған тікелей байланысты әдет-ғұрыптар, сондай-ақ теориялық мәселелер (мысалы, левират (әмеңгерлік), отбасының құрылымы және т.б.) зерттеуші Ясемин Куртоғлудың «Eski Orta Asya Türk Devletleri’nde Aile» («Ежелгі Орта Азия түркі мемлекеттерінде отбасы») талданған. Ғұндар, көне түркілер, ұйғырлар сияқты түркі халықтарының отбасын зерттей отырып, автор төмендегідей ерекшелікке назар аударады: «Ежелгі түркі қоғамдарында отбасы мәселесіне және отбасының ішіндегі қарым-қатынастарға көп мән беріледі. Сол мәннің соншалықты көп екендігін келесі мысалдан көруге болады. Атап айтқанда, ғұндардың жазалау занында шешесі мен әкесін өлтірген балаларға шаштарынан асып өлтіру, тар сандықтың ішіне отырғызу сияқты өте қатаң жазалар тағайындалатын...» [336, б. 8]. Зерттеушінің айтуынша, отбасы мәселесіне берілетін маңыз туыстық қарым-қатынастарында да көрініс тапты. Бұл ретте ғалым былай жазады: «Түркі тілінде әрбір туыс үшін бөлек сөздің қолданылуы туыстық қарым-қатынастарының және сонымен бірге отбасы қатынастарының өте дамығандығын көрсетеді» [336, б. 9]. Көне түркі қоғамында отбасы құрылымындағы байланыстар автордың пікірінше, левират әдетінен айқын көруге болады. Яғни бір әйелдің күйеуі қайтыс болған жағдайда, ол сол күйеуінің ағасына немесе інісіне тиеді. Ясемин Куртоғлу әмеңгерліктің бірнеше себептерін көрсетеді. Біріншіден, әлеуметтік (экономикалық) себеп, яғни күйеуі қайтыс болғаннан кейін жұбайы мен балалары материалдық мүшкіл жағдайда қалу мүмкін. Сондықтан қайын ағасы сол әйел мен балаларын өзі асырайды. Екінші себеп – діни себеп. Көне түркілердің наным-сенімдері бойынша, адам өлгеннен кейін оның өмірі сонымен аяқталмайды, яғни денесі жерленгенімен рухы өмірін жалғастырады. Осылайша өлім әйел мен оның күйеуінің арасында

отбасылық байланыстарды жоймайды. Бұл ретте күйеуі қайтыс болған әйелдің қайын ағасына тию – сол байланыстың жалғасы [336, б. 86–92].

Сонымен бірге түрік ғалымдарының еңбектерінде көшпелі түркілерінің мәдени дәстүрлерінде ежелгі топонимикалық мәдениеті де көрініс тапты. Мысалы, Ерхан Айдын өзінің «Tonyükök yazıtında geçen Ek tağ üzerine» («Тонықөк ескерткішіндегі «Ек таг» атауы жайлы») деп аталатын ғылыми мақаласында көшпелі ортада аймақтық-топонимикалық мәдениеттің қалыптасқандығын көрсетеді. Бұл ретте автор орта ғасырлар кезеңіне жататын деректердегі әртүрлі топонимикалық нысандарға назар аударады. Мысалы, Тонықөк ескерткішіндегі соғыстарға қатысты 44 және 45-жолдарды талдай отырып, Ерхан Айдын төмендегідей сөздерді келтіреді: «Біз жорыққа шықтық. Инжи өзенінен, ал содан кейін Ек тауын басқан қардан өтіп біз Темір есік («Demir Kapı») дейін жеттік» [337, б. 3–6].

Қарастырылып отырған тақырыпқа кейбір мәліметтер Алтан Аянның «Orhun abidelerindeki liderlik ve yönetim anlayışının değerlendirilmesi» («Орхон ескерткіштеріндегі лидерлік және басқару ұғымдарын талдау») [338] деп аталатын еңбегінде де кездеседі. Атап айтқанда, зерттеуші көне түркі қоғамындағы басқару жүйесінің негізін билеушінің халық алдындағы жауапкершілігі мен әділеттілікті сақтау принциптері құрайтынын атап өтеді. Сонымен қатар, Орхон жазбаларындағы Күлтегін мен Білге қағанға қатысты деректер көшпелі түркі мемлекеттерінде харизматикалық лидерлік пен әскери-саяси құзыреттің ерекше рөл атқарғанын дәлелдейді. Аян еңбегінде басшылықтың тек билік жүргізу ғана емес, сонымен қатар қоғамды бірлікке шақыру, ішкі тұрақтылықты қамтамасыз ету және сыртқы қауіптерге қарсы тиімді жауап қайтару тетіктерімен ұштасатыны көрсетіледі. Осы тұрғыдан алғанда, Орхон ескерткіштері көшпелі түркі халықтарының саяси мәдениетін, басқару дәстүрін және әлеуметтік қатынастардағы рухани құндылықтарды зерделеуде маңызды дереккөз болып табылады.

Көшпелі түркілердің жосын-жоралғыларына қатысты кейбір ерекшеліктері Режеп Йашаның «Eski Türk Cenaze Törenlerinde Ölü Yakma Âdeti» («Ежелгі түркі жерлеу рәсімінде мәйітті өрттеу әдеті») атты мақаласында талданылады. Өзінің мақаласында автор ежелден бері түркі халықтарында өлген адамды о дүниеге жөнелтудің вариантарын зерттейді. Орталық Азия территориясын мекендеген түркілердің аталмыш әдет-ғұрыптарына қатысты археологиялық және ежелгі авторлардың еңбектеріндегі этнографиялық мәліметтерге сүйене отырып, автор мәйітті жерлеуден басқа түркілерде мәйітті өрттеп жіберу әдеті болғандығын растайтын деректер келтіреді. Бұл ретте зерттеушінің пайымдауынша, аталмыш әдет бір жақтан утилитарлық мақсатқа, екінші жақтан жергілікті тұрғындардың ежелгі наным-сенімдеріне байланысты. Біріншіден, мәйітті өртеп жіберудің ең маңызды себебі – өртенген адамның мәйіті таза болады, екіншіден, аталмыш әдет түркілердің адам күнәларынан арылады деген наным-сенімдеріне байланысты. Яғни, ғалым ежелгі түркі халықтары, соның ішінде көшпелілер әдет-ғұрыптарының тарихи түп-тамырын айқындауға тырысады [339, б. 277]. Автор келтірген деректерге қарағанда, осы мәйітті жерлеудің орнына оны өртеп жіберу

әдеті VI ғасырда көне түркілерде сақталды [339, б. 277–278]. Режеп Йашаның пайымдауынша, түркілердің мәйітті өртеп жіберу әдеті олардың рухани мәдениетінің кейбір аспектілеріне байланысты, яғни «...түркілер отқа қарап болашақта не болатынын да білуге тырысты» [339, б. 279].

Көне түркілер тарихының саяси әрі мәдени аспектілеріне түрік зерттеушісі Бозқұрт Гүвенштің назар аударғандығын айтуымыз керек. Бұл ретте автордың тұжырымдауынша, көп уақыттан бері Қытайға қарсы соғысқан көне түркілер шығыстан батысқа қарай жылжығанда үш маңызды мәдени кезеңнен өтті, атап айтқанда: 1) көшпелі тіршіліктен отырықшылыққа келу; 2) буддизм мен христиандық арқылы исламды қабылдау; 3) мемлекеттік басқарудың іс-тәжірибесін жинау («devlet deneyimi kazanma»). Қарастырылып отырған мәселе шеңберінде маңызды тұс – Бозқұрт Гүвенштің тарихи көзқарастарына еуропоцентризмнің әсер еткендігін көру қиын емес. Өйткені көшпелі мемлекет феноменін бағамдағанда автор өзінің қорытындысын іс жүзінде Еуропа мемлекеттерінің мысалында шығарса керек. Бұл жайт оның көшпелі мемлекетке деген ой-пікірінде көрініс табады. Яғни зерттеушінің пайымдауынша, көшпелі мемлекет толық мағынадағы «мемлекет» ұғымына сай емес. Оның төменделгідей сөздері бұған айқын дәлел: «егер ғұндарды санамасақ, алғашқы құрылған түркі бірлестігі – көк түркі мемлекеті болып табылады. Алайда «мемлекет» сөзін сақтықпен қолдану керек, өйткені Орта Азиядағы түркі бірлестіктерінің қазіргі мағынада мемлекет болғандықтары әлде болмағандықтары даулы мәселе болып табылады» [109, б. 89]. Көшпелі қоғамдардың әлеуметтік-экономикалық және саяси ұйымдасуының өзіндік ерекшеліктері бар. Осыған байланысты еуропалық мемлекеттер тәжірибесіне негізделген дәстүрлі тарихи-теориялық үлгілерді көшпелі бірлестіктерге тікелей қолдану ғылыми тұрғыдан негізсіз болып табылады. Мұндай әдіснамалық ұстаным көшпелі қоғамдарда, соның ішінде түркі көшпелілерінде, мемлекеттік құрылымдар болмаған деген жаңсақ қорытындыларға алып келуі мүмкін. Сонымен қатар, ресейлік зерттеушілер көшпелі қоғамдарды зерттеу барысында «көшпелі мемлекет» тұжырымдамасын қалыптастырып, мемлекеттіліктің баламалы үлгісі ретінде қарастырады. Бұл бағыттағы еңбектерде көшпелі мемлекеттілік феномені оның саяси билік құрылымы, әлеуметтік иерархиясы, әскери-ұйымдастырушылық жүйесі және аумақтық-кеңістіктік ұйымдасу ерекшеліктері тұрғысынан кешенді түрде талданады [340-344]. Нәтижесінде, көшпелі мемлекеттердің отырықшы өркениеттерден өзгеше болғанымен, өзіндік ішкі логикасы мен даму заңдылықтарына ие дербес тарихи құбылыс екендігі ғылыми негізде дәлелденеді [345, 346].

Қазіргі түрік тарихнамасында көне түркілердің тарихы мен мәдени дәстүрлеріне ғана емес, Орталық Азияда Ұйғыр қағандығын (744–840) құрған ұйғырларға назар аударды. Бұл мәселеге Айше Мелек Өзйетіннің «Uygurlar» («Ұйғырлар») деген мақаласы арналған. Өзінің еңбегінде автор ұйғырлардың рухани мәдениетіндегі маңызды қадамның, яғни манихеизмді қабылдаудың мән-жайларын ашты. Атап айтқанда, 759 жылы билікке Бөгү қаған келді. Осы қағанның тұсында ұйғырлар өздерінің саяси ықпалын Қытайға да жаюға

тырысты. Айше Мелек Өзйетінің айтуынша, Бөгү қағанның 762 жылғы Қытайға ұйымдастырған әскери жорығының барысында діни ілімі Қытайда қабылданбаған манихеизм уағызшыларымен кездесіп, төрт уағызшымен бірге ұйғырлардың астанасына қайтып келіп сол жылы манихеизм Ұйғыр қағандығында ресми түрде қабылданды [347, б. 83]. Мақаланың авторының айтуынша, ұйғырлар манихеизмнен басқа буддизм дінін де қабылдаған. Бұл ретте Айше Мелек Өзйетін көшпелі түркілердің буддизмді бұрын да қабылдағандығына ерекше назар аударады. Оның үстіне Таспар (Тобо) қағанның (572–581) тұсында буддизм дінін тарату үшін барлық шаралар қолданған [347, б. 91]. Автордың пікірінше, түркілердің арасында манихеизм мен буддизм сияқты діндердің таралуына соғдылықтар үлкен рөл атқарды.

Көне ұйғыр тілі мен мәдениеті жайлы айтқанда, Айше Мелек Өзиетін жалпы түркі өркениетінің тарихи тағдыры жөнінде келесі ой-пікірін білдіреді. Атап айтқанда, ол XI ғасырда Орталық Азияның географиялық әрі тарихи-мәдени кеңістігін мекендеген түркілердің тілдері мен мәдениеті екі бөлек діннің ықпалында қалыптасты деген ой-пікір білдіреді. Нәтижесінде екі мәдени орталық пайда болды. Ен алдымен, орталығы Қашғар болған ислам түркі мәдениеті, түркілердің ислам әлемімен тығыз байланыстары түркілердің, соның ішінде көшпелі түркілердің де, ортасына араб жазу-сызуының пайда болуына себеп болды. Сонымен бірге Тұрфанда буддизм дініне негізделген бірегей жазу-сызуы бар түркі мәдениетінің тағы бір орталығы қалыптасты [347, б.93–94].

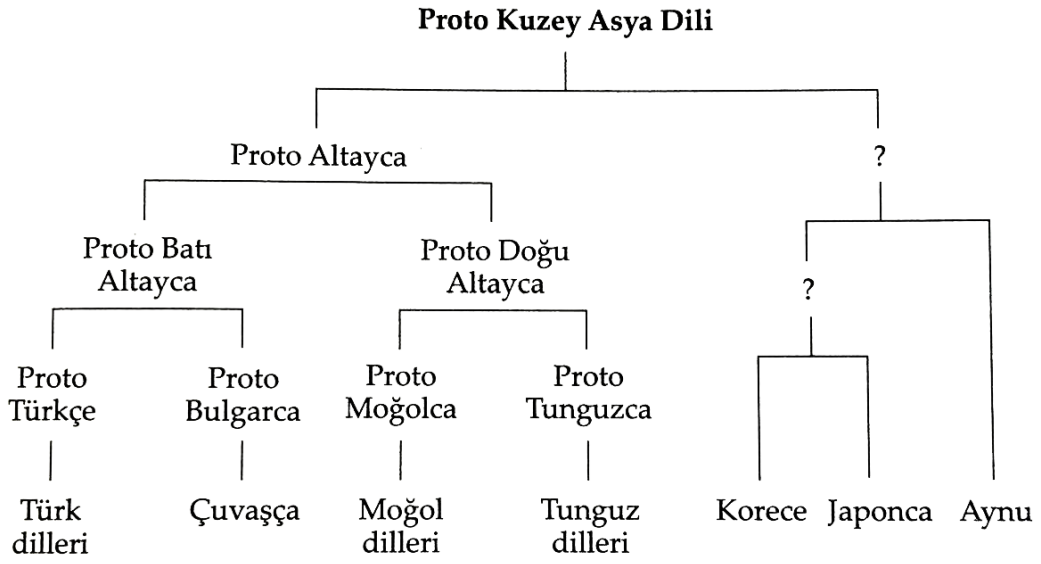
Хайреттин Ихсан Ерқоштың «Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar» («Қырғыздар, түргештер, қарлұқтар және оғыздар») атты мақаласында ежелгі дәуір мен үорта ғасыр кезеңінде Орталық Азияның ұланғайыр территорияларын мекендеген түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркілердің де, этникалық тарихы баяндалған. Сонымен бірге аталмыш еңбекте «оғыз» мәселесі де қарастырылған. Автордың айтуынша, оғыздар «түрік тарихында үлкен рөл ойнаған» [348]. Оғыздардың этногенезі мен этникалық тарихына байланысты мәселелерді сипаттай отырып, Хайреттин Ихсан Ерқош олардың Сырдария мен Арал төңірегінде мемлекеттер құрғандарына көңіл бөледі. Зерттеушінің айтуы бойынша, «Сырдария өзені мен Арал теңізінің солтүстік жағалауында пайда болған Оғыз ябгу мемлекетін (Oğuz Yabgu Devleti), кейінірек Ұлы сәлжүк сұлтандығын (Büyük Selçuklu Sultanlığı) құрған оғыздар мұсылман деректерінде «гуз» (Guzz) атауымен белгілі [348, б.129]. Оғыздардың мәдени дәстүрлерін сөз еткенде автор оғыздар бай мифология ие болғандығын ерекше назар аударады. Бірқатар аңыз-әпсана, мысалы, «Оғыз қаған әпсанасы» («Oğuz Kağan Efsanesi») немесе «Оғыз қаған / Оғыз хан дастаны» («Oğuz Kağan / Oguz Han Destanı»). Аталмыш әңыз-әпсанаға талдау жасай отырып, Хайреттин Ихсан Ерқош бұл туындының исламға дейінгі және ислам кезіндегі екі нұсқасы бар деген байламға келді [348, б. 132].

3.3 Көшпелі оғыз халықтарының мәдени дәстүрлері

Түрік халқының этногенезі мен этникалық тарихында елеулі рөл оғыз ру-тайпалары атқарғандығы белгілі. Нақты айтқанда, ортағасыр кезеңінде оғыз

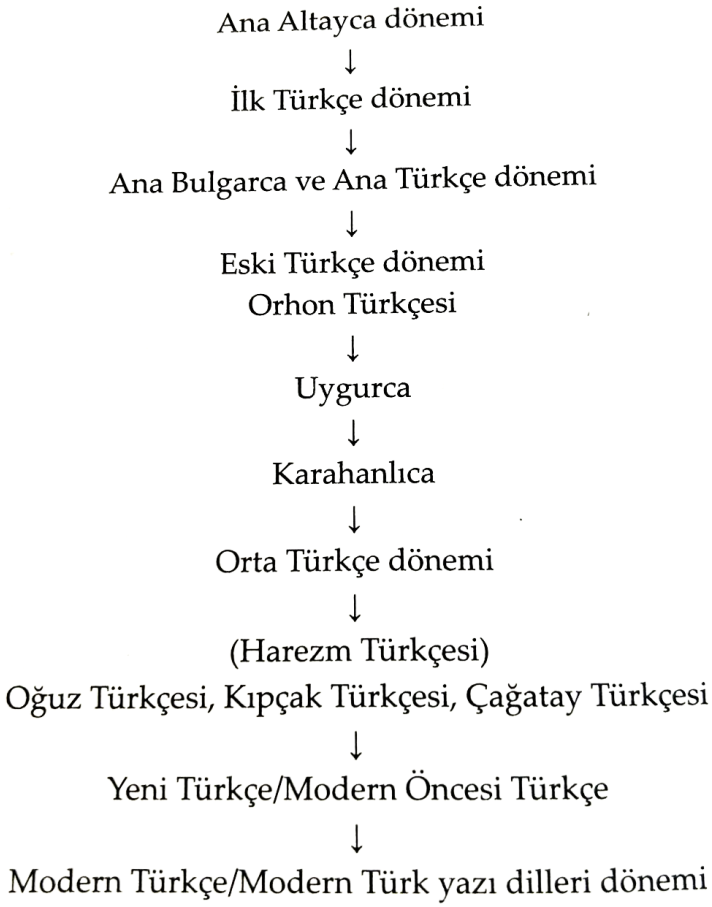
түркілері Иран, Күнгей Кавказ және Анадолы территорияларында Таяу және Орта Шығыс халықтарының тарихында айтарлықтай орын алған. Қазіргі түрік халқының этногенезінде оғыздардың орны ерекше. Түрік тілі де оғыз тобына жатады. Сондықтан да түрік зерттеушілерінің еңбектерінде көшпелі оғыз халықтарының мәдени дәстүрлеріне көп мән беріледі.

Түркі тілдерінің жіктемесі бойынша, түрік тілі алтай тілдері құрамына кіретін түркі тілдері тобындағы оғыз тілдеріне жатады (сурет – 1).

Сурет 2 - Алтай тілдерінің құрамындағы түркі тілдері (Türk dilleri) [349, б.123]

Бұл ретте этнологтар мен тарихшылардың тұжырымдауынша, орта ғасырлар кезеңінде Орталық Азияның жерінде тіршілік еткен көшпелі оғыз тайпаларының бір бөлігі 1071 жылы Малазгирт ұрысынан кейін Византия территориясында қоныстана бастады. Кіші Азияда (Анадолыда) XIII–XIV ғасырларда орын алған күрделі этникалық үрдістердің нәтижесінде грек, гүржі, итальян, иран және басқа да этникалық элементтерінің қатысуымен түркі (оғыз) тайпаларының негізінде түрік халқы қалыптасты. Түрік халқының этногенезіне қатысқан оғыз тайпалары орта ғасырлар кезеңінде Батыс және Оңтүстік Қазақстанның кейбір жерлерін мекендегендіктен қазіргі түрік зерттеушілері аталмыш территориялардағы ел-жұрттың этникалық тарихына байланысты мәселелерге көңіл бөледі (сурет – 2).

Сурет 3 - Түркі тілдерінің құрамындағы оғыз тілдері [349, б. 130]

Мысалы, Айхан Пала өзінің «Kazakistan'da Oğuz Toponimleri» («Қазақстанда оғыз топонимдері») мақаласында Оңтүстік Қазақстандағы Икан, Қарабұлақ және Манкент сынды елді мекендер тұрғындарының сөйлеу тілінде оғыз элементтерінің бар екенін анықтады. Оның айтуынша, орта ғасырлар кезеңінде оғыздардың басым көпшілігі Сыр һәм Оңтүстік Қазақстан өңірлерінен қоныс аударғанымен, осында қалған біраз бөлігі уақыт өте келе толық ассимиляцияға ұшырап, қазақтар мен өзбектерге сіңіп кетті [350]. Жалпы алғанда, түрік тарихнамасында орта ғасырлар заманына жататын оғыз топонимдеріне көп мән берілетіндігін айта кету жөн. Мысал ретінде Хасан Ереннің «Yer Adlarımızın Dili» («Жер-су атауларымыздың тілі») деп аталатын мақаласында Түркияда және Орталық Азиядағы оғыздармен байланысты топонимдерге талдау жасалады. Бұл ретте автордың айтуынша, топонимнің оғыз сипатын «şehir» («қала», «шаһар»), «kent» («қалашық»), «köy» («аул»), «mahale», «semt» («аудан»), «dağ» («тау»), «tepe» («төбе»), «höyük» («төмпешік»), «pınar» («бұлақ»), «ırmak» («өзен») сияқты топонимдерден көруге болады [351, б. 158]. Сонымен бірге түрік зерттеушілері Орталық Азияның көшпелі түркі халықтары мекендейтін территориядағы жер-су атауларын зерттегенде оғыз ру-тайпаларының атауларына байланысты топонимдерге ерекше назар аударады. Мысал ретінде «Afşar» («Афшар»), «Bayat» («Байат»), «Bayındır» («Байындыр»), «Beydili» («Бейділі»), «Büğdüz» («Бүгдүз»), «Çavundur» («Шауындыр»), «İğdır»

(«Иғдыр»), «Kargın» («Қарғын») сияқты топонимдерді атап өтуге болады [351, б. 159].

Орталық Азияны мекендейтін түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеу барысында түрік ғалымдары тілдік ерекшеліктерге де назар аударды. Мысалы, Сүер Екердің Сүер Екердің «Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt. Güney Harezm-Oğuzcası» («Өзбекстандағы оғыз диалекті. Оңтүстік Хорезм оғызшасы» деп аталатын мақаласында негізінен Өзбекстанның Хиуа облысының аудандарын мекендейтін түркі тілді халықтың, сондай-ақ еліміздің Оңтүстік Қазақстан облысының кейбір ауылдарында тұратын халытың этнотілдік ерекшеліктері талданылады [352]. Сүер Екердің пайымдауынша, сөз болып отырған жұрттың ауызекі диалектінде қыпшақ және қарлұқ топтарына жататын тілдердің элементтері бар болғанымен, аталмыш диалект оғыз тобына жатады. Сондықтан да қазіргі өзбек лингвистикасында бұл оғыз-«өзбек диалектісі» («Oğuz-Özbek lehçesi»), «өзбек тілінің оғыз диалектісі» («Özbek dilinin Oğuz lehçesi»), «түрікменденген өзбек диалектілері» («Türkmenceleşmiş Özbek lehçeleri»). Аталмыш диалектінің фонетикалық, лексикалық және басқа да грамматикалық ерекшеліктерін талдаудың нәтижесінде бұл оғыз тілдеріне жататын тіл болып табылады. Автордың тұжырымдауынша, «Оңтүстік Хорезм оғызшасы» (Сүер Екердің терминологиясы бойынша) оғыз тілі болып табылатын түрікмен тілімен салыстырғанда, өзіне тән ерекшеліктерге ие [352, б.114].

Орталық Азияның тарихындағы оғыз тақырыбы Сади С. Кужурдың «Büyük Selçuklu Devleti» («Ұлы Сәлжүк мемлекеті») деп аталатын мақаласында да нақты көрініс тапқандығын айта кету жөн. Аталмыш еңбекте көшпелі оғыз түркілерінің этникалық және саяси тарихына, сондай-ақ олардың мәдениетіне байланысты мәселелер қарастырылады. Автордың айтуы бойынша, «оғыз» сөзі «күрескер» («mücadeleci») немесе «шағын сел» («küçük sel») ұғымдарды білдіреді. Сади С. Кужурдың мақаласында төмендегідей жайт назар аударды. Атап айтқанда, оғыздардың Орталық Азияның тарихындағы орны мен рөлін сөз еткенде автор оғыздардың қынық (Kınık) руына ерекше мән береді. Өйткені зерттеушінің пайымдауынша, Караханидтер мен Ғазнауидтерден кейінгі Ұлы Сәлжүк мемлекеті Орта Азияда үшінші мұсылман түркі мемлекеті болған. Және сол мемлекетте қынық руының өкілдері үлкен рөл атқарған [353, б. 205–206].

Гүлсерен Азар Насырабадының «Хорезмшахтар мемлекеті» («Hârizmşâhlar Devleti») атты еңбегі ортағасыр кезеңінде Орталық Азияда құрылған Хорезмшахтар мемлекетінің саяси және мәдени тарихына арналған. Автор өзінің мақаласында осы мемлекеттегі ішкі саяси күресті (мемлекеттің құрушысы Атсыз өлгеннен кейін) сипаттай отырып, соған көшпелі түркілердің араласқандығын нақты көрсетеді [354, б. 230]. Осы мақалада көбінесе Таяу Шығыстағы тарихи оқиғалар баяндалады.

Зерттеу тақырыбының кейбір аспектілері Мұхаммед Биләл Челиктің «Moğollar Zamanında Orta Asya» («Моңғолдар кезеңіндегі Орта Азия») атты мақаласында талданған. Осы еңбекте автор Шыңғысхан құрған моңғол мемлекетінің сыртқы және ішкі саясатын сипаттай отырып, осы мемлекеттегі көшпелі түркілердің орны мен рөлін көрсетеді. Бұл ретте автордың

пайымдауынша, көшпелі түркілер Шыңғысханның әскери қосындарында қатардағы жауынгер және сардар болып жүрді. Сондықтан да көптеген тарихшылар оның империясын «Türk-Moğol İmparatorluğu» («Түркі-моңғол империясы») деп атаған [355, б.263].

Жалпы алғанда, Түркияда ортағасырлар заманындағы оғыздардың тарихы мен мәдениетіне қызығушылықпен бірге қазіргі оғыз-түркі халықтарының мәдени дәстүрлеріне де байланысты ғылыми еңбектер жарияланып тұрады. Мысал ретінде, Екбер Н. Нежеф пен Ахмет Аннабердиевтың «Hazar Ötesi Türkmenleri» («Каспий теңізінің арғы жағындағы түрікмендер») атты еңбегін келтіруге болады. Қазіргі ғылыми Таяу Шығыстың тарихы мен этнографиясына арналған ғылыми жарияланымдарда Солтүстік Ирак пен Солтүстік Сирияның кейбір территорияларын мекендейтін түркітілді этникалық топтар «түрікмен» деп аталады. Сондықтан да болар, авторлар Түрікменстан түрікмендерін «Каспий теңізінің арғы жағындағы түрікмендері» деп атаған [356, 357]. Аталмыш еңбек Түрікменстан түрікмендерінің этникалық әрі саяси тарихы мен мәдениетіне арналған. Осы кітапта авторлар дәстүрлі түрікмен шаруашылығын жан-жақты зерттеп түрікмен ауылының сипаттамасын берді. Сонымен қатар олар көшпелі ортадағы қалалардың маңыздылығына да ерекше назар аударады. Бұл ретте авторлардың айтуынша, төмендегідей ерекшелікке көңіл бөледі: «Мерв, Үргеніш, Ахал, Шаржоу сияқты қалалар базарларымен танылған... Қалалар ең күшті түрікмен руларының бақылауында болған...» [356, б.321–323]. Дәстүрлі түрікмен шаруашылығының сипаттамасында Екбер Н. Нежеф пен Ахмет Аннабердиев XIX ғасырға жататын орыс тілінде жазылған тарихи деректерге сүйене отырып, түрікмендердің тіршілігінде жылқы, түйе және қойларды өсірудің мәні мен маңызы үлкен рөл атқарғандығын нақты түрде көрсетеді. Сонымен бірге зерттеушілер XIX ғасырдан бастап дәстүрлі түрікмен қоғамында елеулі өзгерістердің орын алғандығын ерекше атап өтті. Мысалы, олардың сөздеріне қарағанда «XIX ғасырдың ортасынан бастап [түрікмендер] бірте-бірте отырықшылыққа көше бастады» [356, б.326]. Түрікмен көшпелілерінің рухани мәдениетін зерттегенде Екбер Н. Нежеф пен Ахмет Аннабердиев дәстүрлі түрікмен қоғамында исламға дейінгі наным-сенімдердің ислам мұсылман әдет-ғұрыптарына сіңіп кеткеніне ерекше назар аударады. Бұл ретте XVIII–XXI ғасырларға жататын деректерге сүйеніп, авторлар бақсы және озан сияқтылардың көшпелілердің арасында үлкен әрі маңызды рөл ойнағандарын атап өтеді [356, б.298]. Сонымен бірге авторлар түрікмен көшпелілердің мәдени дәстүрлерінде жоғарыда сөз болған исламға дейінгі наным-сенімдердің сақталуына тоқталады. Мысалы, олардың айтуынша, «жерлеу рәсімі мен адамды жерлеу, сондай-ақ зираттарға деген құрмет XVIII–XIX ғасырларда түрікмен қоғамында ежелгі түркі қауымдарындағыдай көрінетін сияқты» [356, б.299].

Жоғарыда айтылған «оғыз» бағытына Хәлел Ибраһим Шахиннің «Türkmenistan Sahası Destancılık Geleneği ve Türkmen Destanları» («Түрікменстанның дастаншылық дәстүрі және түрікмен дастандары») атты зерттеуі де жатады. Бұл ретте ерекше ескерер жайт – түрікмен халқының бай

«дастандық» мәдениеті авторға жан-жақты талдау жасауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында Хәлел Ибраһим Шахин түрікмен дастандарын бірнеше топқа бөледі, соның ішінде «Kahramanlık Destanları» («Батырлар жыры»), «Aşk Destanları» («Ғашық туралы дастандар»), «Dini Destanlar» («Діни дастандар») [358, б.83–108]. Түрікмен дастандарын зерттей отырып, автор түрікмен халқының саяси тарихына қатысты деректер келтіреді. Бұл ретте ең қызығы – келтірілген мәліметтер Шығыс пен Орталық Азиядағы дінаралық тікетіреспен байланысты. Мысалы, дәстүрлі дастандарда жау бейнесі сипатталады. Және дастандық дәстүрде жау («düşman tipleri») рөлін қызылбастар (шииттер) («Kızılbaş») «сомдайды» [358, б.341–354]. Өйткені түрікмендер суниттерге жатады. Осылайша дәстүрлі түрікмен дастандарында образдық түрде түрікмен халқының саяси бақталастарының әрекеттері көрініс табады.

Түрік тарихнамасындағы «оғыз» бағытына Ердоған Мершілдің «Selçuklar ve Türkçe» («Сәлжүктер және түрік тілі») атты мақаласы да жатады. Осы мақаласында автор ортағасырлар кезеңіндегі көшпелі сәлжүк қоғамындағы оғыз тілінің жағдайын жан-жақты қарайды. Оның пікірінше, көптеген түрік тарихшылары сәлжүк қоғамының мемлекеттік деңгейде «мемлекеттік органдар мен әскери қосындарда түрік тілі қолданылмағандығын айтса да, соған сенімді дәлелдерін келтірмеген» деп жазды [359]. Өз кезегінде Ердоған Мершіл көшпелі сәлжүк қоғамында оғыз тілінің кеңінен қолданылғандығын алға тартады. Мысалы, тарихи деректерге сүйене отырып, сұлтан Мелікшах (1072–1092) өзінің хаттарын «түрікше жазғандығына» ерекше назар аударады. Автордың айтуынша, басқа да сәлжүк билеушілері өз қызметінде оғыз тілін қолданғандығын атап өтті. Мысалы, Сирия аймағын басқарған сәлжүк билеушісі Меліки Тұтыш (1078–1095) «сәлжүктер әулеті өкілдерінің түрікше сөйлеген бірі» болды [359, б.115]. Сонымен бірге зерттеуші оғыз тілі сәлжүктердің әскери қосындарында да қолданылғандығы туралы деректерді келтіреді. Мысалы, 1071 жылы Малазгирт ұрысы болған кезде Византияның одақтастары болған оғыз ру-тайпаларына жататын уздар мен пешенегтер өздеріне қарсы тұрған оғыздардың тілінен олардың бауырлас екендіктерін көріп бірден оғыздардың жағына өтіп кетті. Нәтижесінде византиялықтар сол ұрыста жеңіліп қалды [359, б.114]. Осылайша Ердоған Мершіл көшпелі сәлжүк қоғамында оғыз (түрік) тілінің орны ерекше болғандығын көрсетеді.

«Оғыз» тақырыбы түрік тарихшысы Муалла Уйду Йүжелдің «Peçenek ve Uzlar'ın Malazgirt Zaferi'nin Kazanılmasındaki Rolleri ve Önemleri» («Пешенегтер мен уздардың Малазгирт ұрысындағы жеңістің орны мен рөлі») атты мақаласында жалғасын тапты. Бұл ретте 1071 жылы Малазгирт қонысының жанында оқиға туралы айтылып отыр. Осыған байланысты автор оғыз ру тайпаларына жататын пешенегтер мен уздардың этникалық тарихының кейбір аспектілеріне тоқталады. Осы тұрғыдан қарағанда, төмендегідей жайтқа назар аудару керек – автор пешенегтердің тарихын топонимикалық мәліметтерге сүйене отырып талдады. Муалла Уйду Йүжелдің айтуынша, «XI ғасыр бойы Дунайда Византияға қауіп-қатер төндірген пешенегтер 1091 жылы орын алған жеңілістен кейін Сирия шекарасына орналастырылды. Сондықтан да бұл

аймақта «Beçine, Beçini, Beçenek» сияқты топонимдер кездеседі» [360, б. 24]. Бұл ретте айта кетер жайт – автор оғыз ру-тайпаларының этникалық тарихын Орта Азия тарихымен байланыстыра қарайды. Мысалы, автор оғыздардың Қараханидтер мен Газневидтердің арасындағы бақталастығына қатысқандығын қарастырады [360, б.25].

Гүләй Қарадағ Шынардың «İran Türkleri» («Иран түркілері») атты мақаласы жалпы Таяу Шығыс түркілеріне тікелей байланысты болса да, отырықшы және көшпелі әлемдердің өзара байланысын нақты түрде көрсетеді. Мысалы, Ирандағы Хулагуидтер әулетінің ұзақ уақыт көшпелі дәстүр сақтағандығын атап өтеді. Бұл ретте автор Ирандағы түркі ілхандарының (билеушілерінің) исламдану үрдісіне ұшырағанымен әлі де кейбір далалық мәдени дәстүрлердің қолданылғандықтары белігі. Мұны автордың келесі сөздерінен көруге болады: «Мемлекеттің құрушысы Хулагу Көк Тәңірге қатысты наным-сенімнен түгел бас тартпады... Өзі моңғолдың әдеті бойынша жерленген тұңғыш әрі соңғы ілхан болып табылады. Хулагу Урмия көліндегі бір аралда жерленді...» [361, б.365].

Көшпелі оғыз халықтыары мен ру-тайпаларының этникалық тарихы мен мәдени дәстүрлеріне байланысты кейбір аспектілер Хайрунисса Аланның «Timurlular» («Тимуридтер») атты мақаласында көрініс тапты. Тимуридтер мемлекетінің тарихын сипаттай отырып, автор «Тимуридтер әулетінің ықпалы Қашғардан Ыстанбұлға, Мәскеуден Делиге дейін созылғандығын» жазады. Бұл ретте Хайрунисса Алан ерекше атап өткендей, Тимур мемлекеті «ислам өркенитеті мен мәдениетінен тәуелсіз емес, керісінше бұл өркениеттің бөлігі әрі жалғасы болып табылады» [362, б.405–406]. Сонымен бірге Тимуридтердің әскери жүйесіне талдау жасағанда, зерттеуші көшпелі түркілердің далалық дәстүрлерінің сақталғандығына назар аударады: «Тимуридтер дәуірінде... бұл ондық жүйе қолданыла берді. Соған байланысты әскери құрамалар түмендер (он мың) мен мыңдықтардан (херазе (heraze), сондай-ақ жүздіктерден (қосын) тұрды» [362, б.414]. Өзінің еңбегінде Хайрунисса Алан көшпелі түркілердің «қала» мәдениетінің қалыптасуына көңіл бөледі. Өйткені Орта Азияның қалаларында жалайыр, найман, керейіт, қаңлы, қыпшақ, оғыз және т.б. рулардың өкілдері тіршілік етті. Бұл ретте автор Ахмет-Зәки Уәлиди Тоғанға сілтеме жасап, «қалалық түркі» («Kent Türkü») ұғымын қолданады [362, б.420].

Қазіргі түрік тарихнамасында көшпелі оғыз ру-тайпаларының тарихы мәселесі Сенжер Дивітшіоғлудың «Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)» («Оғыздардан сәлжүктерге (ру, қауым және мемлекет)») атты монографиясында да көрініс тапқандығын айта кетуіміз керек. Автордың өзінің айтуынша, бұл еңбекте дәстүрлі оғыз қоғамының мемлекетке айналуы үрдісі қарастырылады. Жалпы алғанда, аталмыш кітап XX ғасырдың 80-ші жылдарының орта шенінен бері жүзеге асырылып жатқан «трилогия», ягни автордың терминология бойынша, «зерттеу бағдарламасы» («araştırma programı») болып табылады. 1987 жылы жарық көрген алғашқысы «Kök Türkler: Kut, Küç, Ülüg» («Көк түркілер: құт, күш, тағдыр»), 1992 жылы шыққан екіншісі деп аталады «Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)» («Қандай тарих? (Көк түркілер, Қараханидтер)») [363, б.9].

Оғыз тақырыбының жекелеген қырлары Эврим Олчер Озюнелдің «Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanı'nda İktidar ve Kut» («Өзіне келіп оралған қаһарман: Оғыз қаған дастанында күш және құт») атты мақаласында қарастырылады. Бұл дастанның мысалында автор кейбір мифологиялық сюжеттерге тоқталады. Мысалы, осы туындыдағы Оғыз қаған көктен түскен бір қызға үйленеді. Содан кейін ағаштан шыққан («ağaçtan çıkan») бір қызбен қосылады. Сосын өзі үйленген қыздан «Күн» («Gün»), «Ай» («Ay»), және «Жұлдыз» («Yıldız») туған балалар көктегі үш элементті білдіргендей. Ал екіншісінен туған «Аспан» («Gök»), «Тау» («Dağ») және «Теңіз» («Deniz») жердегі үш элементті білдіреді. Кейбір зерттеушілердің айтуынша бұл сюжет әлемнің пайда болуын көрсетеді («yaratılış öyküsünü işaret eder»). Осы тұста сондай сюжетпен келіспей отырып, Эврим Олчер Озюнелдің пікірінше, оқиға желісінен дастандағы қаһарман көкпен жерді біріктіретін бір «орталық» элемент деп айтуға болады. [364, б.10].

Қорыта айтқанда, көшпелі оғыздардың мәдени дәстүрлеріне қатысты мәселелер қазіргі түрік тарихнамасының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады.

3.4 Қазақ халқының мәдени дәстүрлерін зерттеу

Қазіргі уақытта қазақтар өздерінің көшпелі мәдениетін XX ғасырдың 30-жылдарына дейін сақтаған ірі түркі халықтарының қатарына жатады. Қазақтың дәстүрлі мәдениетін зерттейтін ірі орталықтардың бірі Түркияда қалыптасты. Түрік зерттеушілерінің еңбектерінде қазақтардың дәстүрлі мәдениетінің әртүрлі қырларын қаралған. Совет Одағының ыдырауына байланысты 1991 жылдан кейінгі кезеңде Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси, экономикалық, ғылыми және мәдени байланыстар күшейген әрі кеңейген сайын Түркияда қазақ халқының тарихы мен этнографиясы жөніндегі еңбектердің саны едәуір артты. Қазақ халқының мәдени дәстүрлеріне байланысты тақырыптар бойынша диссертациялар қорғалды. Мысалы, Түркияның ғалымы Осман Қабадайыдың «Kazak Türkçesinin At Koşum Takimlariyla İlgili Söz Varliği – Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme» («Қазақ тілінің ат әбзелдеріне байланысты лексикасы: тарихи-салыстырмалы зерттеу») атты диссертациясында қазақ халқының мәдени дәстүрлеріндегі ат әбзелдерінің құрамдас бөліктері (ер, үзеңгі және т.б.) мен оның қазақ тіліндегі орны жан-жақты қарастырылады [365]. Сонымен бірге уақыт өте келе осы екі елдің зерттеушілерінің бірігіп ғылыми зерттеулер жасап әртүрлі еңбектер (кітаптар, мақалалар) жазуы дәстүрге айналғандығын атап өту жөн. Мысал ретінде Ж.Т. Салтақова, Т.К. Албеков және М. Нажи Өналдың қазақ шежірелеріне арналған мақаласын келтіруге болады [366].

Әбдуақап Қара мен Оқан Ешілоттың 2011 жылы жарияланған «Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan» («Еуразияның жанған жұлдызы Қазақстан») атты еңбегінде негізінен Қазақстанның тарихы, экономикалық жағдайы һәм оның сыртқы экономикалық қатынастары, саяси құрылымы мен географиясы, сондай-ақ Қазақстан мен Түркия арасындағы экономикалық ынтымақтастық сипатталады. Бұл еңбектің бірінші тарауы Қазақстан тарихына арналған [367,

б.23–52]. Әбдуақап Қара 1986 жылы Ыстанбұл университетінің Пән-әдебиет факультетін тәмамдағаннан кейін Осман Мемлекеттік архивінде жұмыс істеп 1988–1995 жылдар аралығында Мюнхен қаласында (Германия) орналасқан «Азаттық» радиосының қазақ тіліндегі бағдарламалар бөлімінде редактор болды. 1995 жылы Түркияға оралған соң 2002 жылы докторлық диссертациясының негізінде жазған «Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi» («Түркістан батыры Мұстафа Шоқайдың өмірі мен күресі») атты еңбегі 2004 жылы қазақ тіліне аударылып қайтадан басылды [368]. Осы мәселені зерттеу барысында авторлар Еуразияның далалық аймақтарында орын алған этносаяси оқиғаларға ерекше назар аударады. Олардың айтуынша, Алтын Орда дәуірінде Дәшті Қыпшақта түркі көшпелілердің арасында этникалық, діни және тілдік интеграция үрдістері күшейіп қазақ халқының негізін қалады. Сол кезде қалыптасып жатқан қазақ этносының құрамына қыпшақтар, қаңлылар, қарлұқтар, наймандар сияқты тайпалар кірді. Бұл тұста ерекше ескерер жайт – моңғолдардың саны аз болғандықтан олар «XIII–XIV ғасырларда, әсіресе XIV ғасырда түркіленіп кетті» [330, б.25–26]. Қазақ жүздерінің пайда болу себептерін талдаудың нәтижесінде XIV – XIV ғасырдың бас кезеңіндегі Дәшті Қыпшақ аймағында орын алған саяси дезинтеграция үрдістері аталмыш жүздердің қалыптасуына әсер етті [367, б.26].

Қазіргі уақытта Түркияда қазақ халқы мәдени дәстүрлерінің ажырамас бөлігі болып табылатын қазақ тілі жөнінде зерттеулер жүргізетін түрік тілтанушысы Нергіс Бірайды айтуымыз керек. Атап айтқанда, 2013 жылы Нергіс Бірайдың «Kazak Türklerinde Ölümle İlgili Kelime, Kelime Grubu ve Deyimlerden Hareketle Ölüm Kavram» («Қазақтарда өлімге байланысты сөздер, сөтіркестері және өлім ұғымы») [369]. Осы мақалада тақырыбымыздың лингвистикалық қырлары талданған. Қазақ тілінің жерлеу рәсіміне қатысы бар сөздер мен сөтіркестерді автор бірнеше топқа ажыратты, атап айтқанда:

– «өлім» ұғымымен байланысты сөздер мен сөзтіркестер (өлу, өлтіру, өлтірту); бұл ретте автор кейбір сөздердің араб тілінен келгеніне назар аударады (мысалы, ажал, қаза, опат);

– «өлік», «қайтыс болған» сияқты ұғымдарымен байланысты (жаназа, мәйіт, марқым, мәйітхана) сөздер; Нергіс Бірайдың айтуынша, осы топтағы кейбір сөздердің (жаназа, мәйіт, марқым, мәйітхана) араб тілінен келгені қазақ тілінде осындай сөздердің Қазақстандағы исламмен бірге оныққанын көрсетеді деп жазды. «Мүрде» сөзі ғана парсы тілінен енген екен;

– жерлеу рәсіміне байланысты заттар, мысалы, «кебін», «ақырет», «табыт»;

– «сүйекке түсу» әдетімен байланысты сөздер мен сөтіркестер (дәреттеу, арулау, арулап жуу);

– мәйітпен қоштасу мен оны жерлеуге байланысты сөзтіркестері (жаназа шығару, жөнелту, жаназа оқу); бұл ретте автордың айтуынша, қазақтардың дәстүрлі түсінігінде көмусіз қалу қылмыс жасағаны үшін жаза болып табылады («айдалада қалды, көмусіз қалды, ит пен құсқа жем болды»);

– ата-бабалар рухымен байланысты сөздер мен сөтіркестер;

– о дүниемен байланысты сөздер мен сөтіркестер (ақырет, ақыреттік өмір,

жұмақ, жәннат, жаза, сауап);

Нергіс Бірайдың айтуынша, қабірге өлген адамның денесімен бірге кейбір заттарды салу фактісі ежелгі түркі халықтарының арасында о дүниелік өмір туралы түсініктердің болғанын дәлелдейді. Сонымен қатар автор атап өткендей, қазақ тіліндегі осы сөздер көбінесе мұсылмандық ұғымдармен тығыз байланысты.

– қабірлерге, қабір үсті құрылыстарына және зираттарға қатысты терминдер (мола, зират, көр, бейіт, күмбез, лақат және т.б.);

– еске алу рәсімдерін білдіретін сөздер мен тіркестер (көңіл айту, ас беру, садақа, үші, қырқы және т.б.);

– аза тұту (аза, азалы, жоқтау);

– жұбату сөздері («бәріміздің баратын жеріміз – сол жер» және т.б.);

– өліммен символикалық түрде байланысты сөздер (мысалы, «өлу» («қайтыс болу») етістігінің орнына «өту» («басқа дүниеге өту») етістігін қолдану) [369, б.361–362].

Рухи Ерсойдың «Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller» («Түркілерде өлім және өлгенге байланысты ғұрыптар мен ритуалдар») деген мақаласында әртүлі түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркілердің де, жерлеу жосын-жоралғыларына қатысты сан алуан наным-сенімдер қарастырылады. Сонымен бірге автор қазіргі Анадолы түріктері мен Орталық Азияның географиялық кеңістігін мекендейтін көшпелі түркілердің мәдени дәстүрлерінің арасында параллель жасап, тілдік мәліметтер келтіріп, бірі-бірінен ұзақ тұратын түркі халықтарының рухани мәдениетінің ежелгі байланыстарын нақты әрі дәйекті түрде көрсетеді. Мысалы, көне түркі ескерткіштерінің мәтіндеріндегі «kergek bolmak» немесе «uçabarmak» сияқты етістіктер «өлу» мағынасында қолданылған, яғни көшпелі түркілер адамның өлімін «ұшты» деген етістік арқылы білдірді. Бұл ретте Рухи Ерсой төмендегідей жайтқа назар аударады: «...Батыс түркілерінде исламды қабылдағаннан кейін де «өлді» сөзінің орнына «сұңқар болды» («şunkar boldı») сөйлемшесі қолданылған» [370, б. 248]. Осыған байланысты түріктердің рухани мәдениетін зерттей отырып, зерттеуші келесі қорытынды шығарады: «Бүгін Түркияда халық арасында қолданылатын өлімге қатысты «жаны шықты» («canı çıktı») «өмір құс сияқты келіп кетеді» («ömür kuş gibi gelir gider») «адамның жағдайы ауыр, бірақ ол тірі» («hasta zayıf ama canı içinde» («Hasta zayıf ama canı içinde» сөйлемі түрік тілінен сөзбе-сөз қазақ тіліне «науқас әлсіз, бірақ жаны ішінде» деп аударылады) «құс сияқты ұшты» («kuş gibi uçtu») сынды кейбір сөйлемшелер дәстүрлі түркі дінінен бүгінге дейін жеткен қалдықтар сыңайлы» [370, б. 249].

Осылайша, қазақ тіліндегі жерлеу рәсімдерінің әртүрлі қырларына қатысты сөздер мен тіркестерді талдай отырып, Нергіс Бірай қазақтардың дәстүрлі түсініктерін (өлімнің міндетті түрде болатыны туралы; өлім – басқа бір өмірдің жалғасы ретінде; бұл дүниенің уақытша, өткінші күй екені) қалпына келтіреді және исламға дейінгі және ислам наным-сенімдерінің тығыз араласқандығын атап көрсетеді.

Нергіс Бірайдың басқа бір еңбегінде кезінде Ауғанстаннан Түркияға көшіп келген қазақтардың қазақ тілінің фонетикалық әрі грамматикалық ерекшеліктері һәм оның әдеби қазақ тілінен айырмашылықтары, сондай-ақ оған түрік тілі және басқа да түркі тілдері қалай әсер етті деген мәселелер талданылады [371, б.236]. Сонымен бірге Түркиядағы осы қазақ тобының қалыптасқандығы жөнінде мәліметтер келтіріледі. Атап айтқанда, автордың айтуы бойынша, Ауғанстан қазақтары қазіргі Шымкент пен Қызылорданың төңірегінен шыққан: 1932–1933 жылдары олар Қазақстаннан қашып Тәжікстан (Қорғантөбе) арқылы Ауғанстанның Балх, Бағлан, Бадақшан және т.б. аймақтарында қоныстанды. Содан кейін Қазақтардың бір бөлігі Түркияға кету ниетімен Ауғанстаннан Пәкістанға кетті. 1980 жылдарының бас кезеңінде Түркияның ресми өкілдерімен өткен кездесулердің нәтижесінде Кенан Еврен басқарған Түркия үкіметінің шешімі бойынша, Пәкістан қазақтарының басым көпшілігі Түркияның ішкі аймақтарына көшірілді. Кейінірек кейбір қазақтар Ыстанбұлдағы Зәйтүнбұрну атты ауданға көшіп кетті [371, б.235].

Қазақ халқының мәдени дәстүрлерінің кейбір аспектілері түрік тарихшысы Екрем Қаланның «Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi» («Жоңғар хандығының саяси тарихы») деп аталатын еңбегінде қарастырылады. Өзінің шығармасында автор көбінесе көшпелілердің ауыл шаруашылығына («tarım ekonomisi»), соның ішінде әсіресе сол кездегі малшылықтың жағдайына көңіл бөледі. Бұл ретте, өкінішке қарай, Екрем Қаланның жалпылама ой-пікірлерін білдіріп, сонымен шектелгендігін байқауға болады. Яғни кітаптың атауына қарағанда мұны еңбегінің мақсаттық бағдарлығымен түсіндіруге болады. Өйткені осы еңбекте XVII ғасырдан бергі Орталық Азиядағы саяси оқиғалар сипатталады. Мысалы, ғалым XVII ғасырдың 80-ші жылдарындағы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы сондай-ақ қазіргі Бухара мен Самарқанның атырабында орын алған соғыс қимылдарына көп мән береді [372, б.30].

2008 жылы Фатих Үналдың «Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği» («Қазақтардың жерлеу рәсімі және ас беру дәстүрі») деген мақаласында Қазақ даласындағы ислам таралуының тарихына көңіл аударады. Оның айтуынша, қалалық ортада жерлеу рәсімі исламның күшті ықпалында болғанда, қазақтың даласында исламның әсері аса күшті болған жоқ. Автордың айтқан сөздеріне қарағанда, көшпелі ортада ислам дінін таратқан қожалар болып шықты, ал XVI–XVII ғасырлар аралығында Хорезм, Бұхара, Астархан және Қазанның ықпалымен ислам қазақ халқының әлеуметтік және қоғамдық өмірінде маңызды орынға ие болды. Фатих Үнал жазғандай, қазақ халқының арасында ислам діні әсіресе XIX ғасырдың екінші жартысында күшейе түсті. Қазақ тіліндегі қайтыс болғанды көму рәсімі «мәйіт ұзату» сөзтіркесімен белгіленетіне назар аудара отырып, түрік зерттеушісі бұл қазақтардың түсінігінде мәйіттің мәңгілікке саяхат жасайтыны көрініс тапқанын жазды [373, б.106]. Өз мақаласында Фатих Үнал қазақтарда белгілі ақындар біртуар тұлғаларға арнап, жоқтау шығаратын («tanınmın şahsiyetler için joktav çıkarır»). Мысалы, ақын Үмбетей Бөгенбай батырдың жоңғарларға қарсы соғыстағы жауынгерлік ерлігін жырлап, оның қаза тапқанына, ал Бұхар жырау Абылай ханның қайтыс

болғанына жоқтау шығарды [373, б.112]. Фатих Үнал қазақ тіліндегі «бата» сөзіне талдау жасай отырып, сол сөз арабтың «фатиха» сөзінен шыққан деп, соны исламның таралуымен байланыстырады [373, б.114]. Фатих Үнал қазақтарда өткенде қайтыс болған адамның жетісінде оның бір-екі аттың құйрығы мен жалын кесіп алып, атты теріс ерттеу әдетінің бар екенін жазады. Бұл ретте осындай әдет сәлжүктерде, ал кейінірек осман түріктерде де болғанын айтты. Атап айтқанда, Фатих Үнал Малазгирт шайқасының (1071) алдында Алыпарслан атының құйрығы кесілгенін, II Мұрат сұлтанның өліміне аттың құйрығын кесіп алып, атты теріс ерттегенін жазды. Автордың айтуынша, Мысырда 1513 жылы Селим Явуз сұлтанның қайтыс болған туысқаны жерленгенде де осылай жасалды [373, б.115].

Дәл сол жылы Фузули Байат пен Мұхаммед Нұруллахтың «Türklerde Cenaze Törenleri Bağlamında Mevlid Okuma Geleneği» («Түркілерде жерлеу рәсіміне байланысты мәуліт дәстүрі») (2008) мақаласы жарияланды. Авторлар Осман империясында бұл салт алғаш рет 1589 жылы сұлтан III Мұраттың кезінде жасалғанын көрсете отырып, Мұхаммед пайғамбардың туған күнін тойлау (мәуліт) дәстүрін талдап шықты [374, б.148–149]. Одан әрі автор қазақтар мен қырғыздардағы «ас беру» дәстүрін қарастырады. Ол бұл дәстүрдің ұйғырлар, қырым татарлары, ноғайлар, құмықтар, әзербайжандар арасында да сақталғанын атап өтеді. Ғалымдар Ф. Байат пен М. Нуруллах «ас беру» кезінде ұсынылатын тағамдардың түрлі түркі халықтарында ұқсастығын атап көрсетіп, бұл жайт көне замандарда түркі халықтары арасында ортақ наным-сенімдердің болғанын білдіретінін алға тартады. Ислам дінін қабылдағаннан кейін бұл дәстүр кейбір өзгерістерге ұшырады – әсіресе, марқұмның рухына Құран аяттарын оқу, дұға жасау үрдісі қалыптасты. Қазақтар мен қырғыздардың жерлеу рәсімдерінде арнайы тігілген бір үйде (киіз үйде) қожа мен хафиздер Құран оқитын болған. Құран оқыған хафиздердің дауыстары жоқтау айтып отырған әйелдердің зарлы үндерімен үйлесе шығып, ерекше бір рухани ахуал қалыптастырған («Kuran-i Kerim okuyan hafizların sesleri ile apıt (coktav) okuyan kadınların sesleri birbirine karışır») [374, б.150–151]. Бұл дәстүр тек жерлеу рәсімінің бір бөлігі ғана емес, сонымен бірге марқұмды еске алудың, оның артында қалған ұрпағына рухани және әлеуметтік қолдау көрсетудің көрінісі болды. Ас беру арқылы туыстар мен ауыл-аймақ жиналып, қайғыны бірге бөлісіп, марқұмның рухына құрмет білдірген. Сонымен қатар, ас беру – қазақ мәдениетінде көпшілікпен кеңесу, ынтымақ пен бірлікті нығайтудың маңызды бір жолы ретінде де бағаланды.

2014 жылы Йылмаза Ешілдің «Türk Dünyası'nda Geçir Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler» («Түркі әлеміндегі өтпелі циклға жататын әдет-ғұрыптарды зерттеу») атты мақаласында автор түркі халықтарының әртүрлі рәсімдерін қарастырады. Атап айтқанда, қырғыздардың, татарлардың, якуттардың, алтайлықтардың, чуваштардың, гагауздардың, қазақтардың, көне түркі халықтарының дүниеге келуіне байланысты рәсімдері; әзербайжандарда сүндеттеу рәсімінің кейбір элементтері; сондай-ақ тувалықтардың, қырғыздардың, татарлардың және басқа да халықтардың үйлену тойы рәсімдері сипатталады. Йылмаз Ешіл түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың

жерлеу дәстүрін де талдайды. Атап айтқанда, ол қазақтардың жерлеу рәсімінде орын алған бірқатар әдет-ғұрыптарды қарастырады. Мәселен, қайтыс болған адам үшін жеке киіз үй бөлу; аза тұту белгісі ретінде найзаның ұшына мата байлап тігу дәстүрі болған: егер адам жас кезінде қайтыс болса – қызыл мата, орта жаста болса – қара мата, қартайып қайтыс болса – ақ мата тағылған. Сонымен қатар автордың жазуы бойынша марқұмның денесін киіз үйдің оң жағына қойып, шымылдықпен бөліп жауып қойған; қайтыс болған адам жатқан орынды жарықтандырған, бас жағына Құран оқыған, ауылдың ақсақалдары таң атқанша сонда болып әңгімелескен, және өзге де әдеттер орындалған. Автордың белгілеп айтқаны: қайтыс болған адамды мүмкіндігінше тезірек жерлеуге тырысқан. Алайда алыста тұратын туыстары келіп үлгеруі үшін оларды күткен жағдайлар да болған, өйткені «марқұмның қабіріне бір уыс топырақ салу – әрбір туыстың борышы» («ölüye bir avuç toprak atmak, her evladın boynunun borcu»). Дегенмен, кез келген жағдайда жерлеуді кешіктірудің ең ұзақ мерзімі үш күннен аспаған [258, б.127]. Жалпы, еңбекте қазақтардың жерлеу рәсімінің негізгі кезеңдері қысқа да нұсқа баяндалған. Бұл қайтыс болған адамды жерлеу кезінде атқарылатын басты әрекеттерді көз алдыға елестетуге мүмкіндік береді (оның ішінде мұсылман дін қызметкерлерінің «жаназа намазын шығару» рәсіміне қатысуы, марқұмды жоқтау және басқа да салттар) [258, б.128].

Қазақтың мәдени дәстүрлеріне байланысты кейбір аспектілері Мехмет Ачаның «Kazak ve Kırgız Türklerinde Defin Sonrası Bazı Uygulamalar ve Aş Verme (Aş Toyu)» («Қазақтар мен қырғыздарда мәйітті жерлеуден кейінгі кейбір салт-дәстүрлер және ас беру ғұрпы») [375]. Оның тұжырымдауынша, қазақтар мен қырғыздарда марқұмды еске алуға байланысты үшінші, жетінші, қырық күндері, жүзінші күні және бір жылдан кейін өткізілетін рәсімдер Анатолия тұрғындарының дәстүрлерімен ұқсас келеді [375, б. 25]. Бұл ретте Мехмет Ача атап көрсетеді: асы беру рәсімдерінің мәні – «марқұмның рухын тыныштандыру, оны разы ету және одан төнуі мүмкін қауіпті болдырмау» («ölen kişinin ruhunu rahatlatmak, onu memnun etmek ve ondan gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmektir» [375, б.26]. Яғни, марқұмды еске алу – тек құрмет көрсету ғана емес, халық наным-сенімі бойынша оның рухының тірі адамдарға тигізуі мүмкін зиянынан сақтану және о дүниедегі тыныштығын қамтамасыз ету әрекеті ретінде қарастырылған. Мехмет Ача қазақтар мен қырғыздардың жерлеу рәсімдері Анатолия түріктері мен басқа да түркі халықтарының жерлеу дәстүрлерімен ұқсастыққа ие деген қорытындыға келеді [375, б.31]. Осылайша, автор түркі халықтарының жерлеу және аза тұту салттарында ортақ дүниетанымдық негіздер мен ортақ мәдени тамырлардың сақталғанын атап көрсетеді.

Осы автордан басқа, қазақ халқының мәдени дәстүрлеріне тікелей қатысты аспектілер түрік ғалымы Хүсейін Түріктің «Kazakistan Kültürü. Toplumsal Yaşam ve Eski Türk İnançları» («Қазақстан мәдениеті. Қоғамдық өмір және ежелгі түркі наным-сенімдері») атты монографиясында талданған. Бұл еңбекте негізінен қазақ халқының жерлеу рәсімінің, сондай-ақ соған байланысты дәстүрлі наным-сенімдер (ата-бабалар культі және т.б.) қарастырылғанымен, елеулі орын тағам, дәстүрлі мейрамдар, аңшылық және орыстардың қазақ халқына әсері сияқты

мәселелерге де көңіл бөлінеді. Атап айтқанда, Қазақстанда халық арасынан жинаған этнографиялық мәліметтерге сүйене отырып, автор қабір үсті құрылыстардың өлшемдерін және олардың көшпелі ортадағы наным-сенімдермен байланысын көрсетеді: «Қазақстанда дәу әрі ұзын мазарға байланысты наным-сенім күшті. Кейбір зираттарда дәу немесе өте ұзын және дәу әрі ұзын дөкей мазарлар кездесе береді» [376, б. 95]. Осыған байланысты сондай наным-сенімдердің мән-маңызын XIX ғасырда Шоқан Уәлиханов көрсетті. Мысалы өзінің «О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще» деп аталатын мақаласында ол келесідей жазды: «...оның (мазардың) үлкендігі – заттың ұлылығының бірінші шарты, сондықтан мұндай формадағы қабірлер маңызды және бай қазақтардың басына орнатылады» [377, б.191].

Хәліл Шетіннің «Kazak Türklerinin Törensel Günlerdeki Yemekleri ve Bu Bağlamda Gerçekleştirilen Ritüeller» («Қазақтардың әдет-ғұрыптық тағамдары және соған байланысты ритуалдар») де аталатын еңбегінде автор қазақ халқының дәстүрлі тағамдарын сипаттай отырып, олардың әлеуметтік мән-маңызын көрсетеді: «Қазақ тағамдық мәдениетінде «дастарқан» өте маңызды орынға ие. Дастарқан қазақ мәдениетінде «sofra» сөзін білдіреді. Бұл дастарқан мәдениетінің аясында отбасы дастарқаны («aile sofrası») да маңызды...», өйткені «отбасы дастарқаны үстелдің басында бірге отырған отбасы мүшелерін біріктіріп, маңызды әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді үлкендер тарапынан үстелдің басындағы өскелең ұрпаққа түсіндіруді қамтамасыз етеді» [378, б.221].

Түрік ғалымы Хидаят Ергүн «Kazak Türklerinin Destanlarındaki Dağ Adları Üzerine Bir Araştırma» («Қазақтың дастандарындағы тау атауларына қатысты зерттеу») деген мақаласы қазақ халқы этникалық тарихының этномәдени аспектілеріне арналған. Бұл ретте автор қазақтың аңыз-әпсаналарын зерттей отырып, фольклорлық шығармаларда жер-су атауларының, соның ішінде тау атауларының, түстердің (ақ, қара, көк, қызыл, сары және т.б.), сандардың (Бірқазан, Үшқоңыр және т.б.), жануарлардың (Балықты, Жыланды, Құндызды және т.б.), өсімдіктердің (шұбар және т.б.), адам, ру-тайпалардың (мысалы, Құба – бір рудың атауы), оронимдердің (Аңырақай, Айғырбүгілді, Қалмаққырған) көрініс тапқандығын анықтады [379, б.788–790]. Ғалымның пайымдауынша, Батыс Қазақстандағы әртүрлі жер-су атаулары қазақ тарихының «ноғай кезеңіне» байланысты [379, б.786].

Мехмет Алпаргудың «Türkistan Hanlıkları» («Түркістан хандықтары») атты еңбегі көшпелі түркілер, соның ішінде «көшпелі өзбектер», ноғайлар, қазақтар және т.б., құрған мемлекеттердің саяси тарихына арналған. Сонымен бірге автор көшпелілердің мәдени дәстүрлеріне көңіл береді. Қазақтардың рухани өмірін сипаттай отырып, Мехмет Алпаргу бір жақтан, төмендегідей жайтқа назар аударады: «Ислам діні XVI–XVII ғасырларда қазақтардың сөздің толық мағынасында ресми дініне айналды. Негізгі орталығы Түркістан қаласы еді. Мұсылман дін адамдарының жанында саудагерлер де ислам дінінің қазақтар арасында таралуында маңызды рөл атқарды» [380, б.441]. Бірақ екінші жақтан, көшпелі ортада «ислам іліміне қарамастан халық аталарының кейбір дәстүрлері мен наным-сенімдерін сақтады. Ежелгі жосын-жоралғылар, әсіресе исламның

әсерінде болмаған, көшпелілер тарапынан өткізіліп жүрді. Осындай барлық себептерден қазақтарға мұсылман дін адамдары мін тақты. Бұхараның дін адамдары Шейбани ханға берген пәтуада қазақтардың пұтқа табынушылар екендігін және бұл себептен ханның оларға қарсы қасиетті соғыс жариялауды қажеттілігін алға тартты...» [380, б.442]. Осы ретте Мехмет Алпаргу дұрыс атап өткендей, «әсілі бұл жағдай Шейбани хан тарапынан қолданылған саяси құралдай болды» [380, б.445].

Осылайша түрік тарихнамасында Орталық Азиядағы көшпелі халықтардың мәдени дәстүрлерін зерттелгенде аталмыш дәстүрлер түркі халықтарының ортақ мұрасы ретінде талданады. Түрік ғалымдары бұл мәселені кешенді түрде зерттейді, яғни бұл әдіс-тәсіл тарихи, археологиялық, антропологиялық әдістердің қолданылуы арқасында көшпелі түркі халықтары дәстүрлі халықтарының этникалық тарихына байланысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді [381]. Сонымен бірге қазіргі түрік тарихнамасында түркі халықтарының көшпелі өмір салты орта ғасырлар кезеңінде пайда болған түркі мемлекеттерінің әкімшілік әрі әскери дәстүрлеріне қандай әсер еткені зерттеледі. Сонымен селжүк мемлекеттерінің мысалында түрік зерттеушілері, бір жақтан, түркі халықтары, ал екінші жақтан парсы, византиялық және араб халықтарының арасындағы өзара байланыстар зерттеледі.

Кейбір қазіргі түрік авторларының қазақ халқының этникалық тарихын зерттеу барысында оның этникалық құрамына да көңіл бөлгендерін айта кету керек. Мысалы, 2006 жылы белгілі түрік тарихшысы Мұстафа Қалқанның «Kırgızlar ve Kazaklar» («Қырғыздар және қазақтар») атты еңбегінде аталмыш мәселеге арнайы тараудың арналғандығы назар аударады. Атап айтқанда, «Kazak Boylarının Etnik Oluşum Safhaları» («Қазақ руларының этникалық қалыптасу кезеңдері») деп аталатын тараушада Мұстафа Қалқан XIV ғасырдан бергі кезеңдегі қазіргі Қазақстанның территориясында орын алған этникалық үрдістерді талдайды. Грек, қытай, араб және парсы тілдерінде жазылған сан алуан деректерге сүйене отырып, автор кітабында қазақ және қырғыз халықтарының қалыптасу мәселесін көтереді. Бұл ретте автор осы үрдісті бірнеше кезеңге бөледі. Бірінші кезең туралы айтатын болсақ, XII ғасырға дейін қазақтар мен қырғыздар этногенезінің негізінде әртүрлі дұлат, қаңлы, қыпшақ, суан, үйсін және т.б. ру-тайпалар болды. Аталмыш ру-тайпалардың жаңа халықтардың этникалық элементтерінің болуына олардың бір-біріне жақын территориядағы («yakın coğrafya») тіршілік еткендері, сондай-ақ өзара әскери күрес («askeri mücadele») болашақта қазақтар мен қырғыздардың негізін қалайтын әртүрлі этникалық элементтер бірте-бірте әлеуметтік тұтастыққа («sosyal bütünlük») алып келді. Екінші кезеңде, яғни XII ғасырдан кейін Орталық Азияда құрылған ұлы мемлекеттер түркі ру-тайпаларының бұдан әрі де саяси бірігуіне барынша қолайлы жағдай жасады [382]. Осылайша, автордың пайымдауынша, түркі мемлекеттерінің аясында әртүрлі ру-тайпалардың экономикалық, саяси, әлеуметтік тұтастық қалыптасты.

Сонымен бірге өзінің еңбегінде автор XIV–XVI ғасырларда Қазақстанның аумағында, соның ішінде, Сыр бойында орналасқан қалалар үшін соғыстарды,

сондай-ақ, саяси оқиғаларды сипаттай келе, ақыры нәтижесінде саяси күреске байланысты этникалық үрдістер біртұтас қазақ халқының қалыптасуына үлкен әсер еткендеріне ерекше назар аударады. Бұл ретте оның айтуынша, «қырғыздардың және кейінірек қазақтардың құрамына кірген рулар, жауынгерлер беру міндеті, салық төлеу міндеті, сауда жолдарының қауіпсіздігін, пошта қызметінің үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету әрине халық ретінде өмір сүруге» («halk statüsünde yaşamaşlardır») қолайлы жағдай жасады. Осылайша автордың ой-пікірінше саяси әрі әкімшілік факторлар қазақ халқының этникалық тарихына, соның ішінде оның қалыптасуына елеулі әсер еткендігін көруге болады [382, б.153–155]. Сонымен бірге өзінің еңбегінде Мұстафа Қалқан қазақ халқының қалыптасуында қалалардың елеулі рөл атқарғандығына ерекше назар аударады. Бұл ретте автор былай жазады: «Түркістан қалалары қазақтардың Орта Азия халықтары мен экономикалық мәдени және саяси байланыстарында, ал Жетісу қазақтар мен қырғыздардың сондай-ақ Шығыс Түркістан халықтарының этникалық тұрғыдан консолидациясында ерекше рөл ойнады...» [382, 155-б.]. Бұл ретте біртуар археолог ғалым К.М. Байпақов айтқандай, «біздің ата-бабаларымыз тек қана көшпелі тіршілік еткен деп айтуға болмайды. Мысалы, [далалық аймақта] сақтар дәуірінде мәдениеттің жоғары деңгейін айқындайтын қалалық орталықтардың бар болғандығын көруге болады. Менің ойымша, біздің еліміздің тарихында қала және дала бір бірімен тығыз байланыста болды» [345, б.88].

Түрік ғалымы Й. Әміре Гүрбүз «Kazakistan’da Bir Ulus-Devlet Kurmak» («Қазақстанда ұлттық мемлекет құру») деп аталатын мақаласында Қазақстандағы ұлттық бірегейлік («Kimlik») мәселесіне талдау жасайды. Қазақстанның тарихи даму үрдісін зерттей отырып, қазақтың ұлттық бірегейлігіне сан алуан факторлардың әсер еткендерін ерекше атап өтеді. Бір жақтан автор қазақ халқының мәдени дәстүрлеріндегі «ислам мәселесіне» көңіл бөледі. Бұл ретте, Әміре Гүрбүздің айтуынша, қазақтар өздерін мұсылман деп санаса да қазақтың дәстүрлі дүниетанымында «таза жол» ұғымы үлкен рөл ойнады. «Таза жол» – дәстүрлі қазақы әдет-ғұрыптарын, соның ішінде ата-бабаларының заңын ұстану деген сөз. Қазақстанда практикалық зерттеулер жүргізу барысында Й. Әміре Гүрбүз қазақтардың арасында адамның міндетті түрде белгілі бір руға жатуы байқалады деген қорытынды шығарады. Бірақ ғалым ерекше атап өткендей, «бұл даулы мәселе болып табылады. Мен сөйлескен қазақтар осыған әртүрлі реакция берді. Кейбіреулер білмеймін деп айтады, ал кейбіреулер қай руға жататындарын біледі, бірақ өздері үшін бұл өте маңызды деп санамайды». Бұл ретте, автордың айтуынша, «қандай өзгерістер болғанымен қазіргі уақытта Қазақстанда исламның күшеюі ұлттық бірегейлікті немесе ұлттық бірегейлікті әлсірететін бір фактор деп айтуға болмайды» [383, б.196–197]. Осылайша, зерттеушінің қисынына қарағанда, қазақтың ұлттық бірегейлігі бір жақтан тығыз исламға байланысты, өйткені ислам әрбір әдет-ғұрыпта көрініс табады. Екіншісі жақтан, ұлттың бірегейлік қазақтардың руларына да байланысты. Сол аталмыш екі элемент қазақ дүниетанымының ажырамас бір бөлігі болып табылады.

Қазақ жерінің тарихында тек көшпелі мәдениет қана емес, сонымен қатар отырықшы-қалалық дәстүрлер де маңызды орын алған. Сақ дәуірінен бастап-ақ дала кеңістігінде қалалық орталықтардың қалыптасуы өркениеттік дамудың көпқырлы сипатын көрсетеді. Демек, Қазақстан тарихында «қала» мен «дала» ұғымдары бір-бірін толықтырып, өзара тығыз байланыста дамыды және бұл байланыс аймақтың әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси эволюциясын айқындаған негізгі факторлардың бірі болды [384-387].

Түрік этнограф-шығыстанушыларының еңбектерінде қазақ халқы мәдени дәстүрлерінің ажырамас бөлігі болып табылатын аңыз-әпсана, дастан сияқты мәселелерге ерекше мән береді. Мысалы, Өзлем Өздемір өзінің «Kazak Türklerinin destanları mitolojik unsurlar» («Қазақ дастандарының мифологиялық элементтері») атты жұмысында «Өтеген батыр», «Шора батыр», «Қыз Жібек», «Ер төстік» сынды көптеген қазақ дастандарын зерттей отырып, ай, су, үнгір, алтын, күміс, от, тау, жұлдыздар және т.б. мифологиялық сюжеттерге тығыз байланысты аспектілерді қарастырады [388]. Осылайша Өзлем Өздемірдің зерттеуінде қазақтың мәдени дәстүрлері жан-жақты талданғандығын көруге болады. Осы ретте мифологиялық сюжеттерде автор қазақ халқының дәстүрлі тіршілікқамы жүйесіне байланыстыра қарайды. Мысалы, оның пайымдауынша, «түркілердің дүниетанымында су символикалық мән-мағына тұрғыдан қарағанда бір шипа көзі болып табылады» [388, б.130].

Қазіргі уақытта түрік тарихнамасындағы қазақ халқының мәдениеті жөніндегі зерттеулер Қазақстанмен ғана шектелмей-ақ, Шығыс Түркістан (Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданы) территориясының солтүстік жағын мекендейтін қазақтарға да арналғандығын көруге болады. Мысал ретінде, Олжай Гүнтүлү Көменнің (Өзақайдының) еңбегін келтіруге болады. Осы «Doğu Türkistan Kazak Türkleri diyalektinin incelenmesi (Giriş, inceleme, metinler, söz dizini)» («Шығыс Түркістан қазақтарының диалектін зерттеу (кіріспе, талдау, мәтіндер, сөз саптауы)») деп аталатын еңбекте автор аталмыш аймақта тұратын қазақтардың тілдік ерекшеліктерін қарастырды. Бұл ретте Олжай Гүнтүлү Көмен Алтай және Құлжа қазақтардың тіліндегі фонетикалық морфологиялық және грамматикалық ерекшеліктерді үңіліп зерттейді. Бірақ, бұл ретте ерекше екшеп айтар жайт – автор тіл мәселесімен ғана шектелмей отырып, қазақ халқының этникалық мәдениеті мен қазіргі этнографиясына да көңіл бөледі. Мысалы, осы еңбекте зерттеуші мәдени дәстүрлерге тікелей қатысы бар үй, киім-кешек, тағам, мейрамдар, үйлену тойы және қонақжайлылық, сондай-ақ, қазақтардың әлеуметтік құрылысына («ақсүйек» және т.б.), дәстүрлі шаруашылығына (малшылық, аң аулау, егіншілік және т.б.) сынды мәселелер егжей-тегжейлі зерттеп шықты. Сонымен бірге тарихи материалдарға сүйене отырып, автор XX ғасырда Шығыс Түркістандағы күрделі саяси жағдайға байланысты қазақтардың осы аймақты тәрк етіп Ішкі Қытайға (Гәнсу аймағы) және Үндістан арқылы Түркияға кету себептеріне талдау жасайды [389, б.24–52].

3-тараудың тұжырымдары

Қазіргі түрік тарихнамасында төмендегідей ғылыми мәселелерге ерекше назар аударылады:

1) Көшпелі түркі халықтарының этникалық және саяси тарихы, соның ішінде I және II Түркі қағандықтарының, Түркеш қағандығының және т.б. басқа да көшпелі империялардың тарихына назар аударылады;

2) Орталық Азиядағы көшпелі түркі халықтарының өркениеті, яғни көшпелі түркі халықтарының дүниежүзілік өркениетке әсер етуі. Бұл ретте ерекше жайт – түрік ғалымдарының еңбектерінде Еуразия аймағындағы көшпелілер мен отырықшы халықтардың өзара әсер ету мәселесіне, әсіресе көшпелілердің қалалық мәдениетіне көңіл бөлінеді;

3) көшпелі түркі халықтарының Орталық Азияның жазу-сызу мәдениетіне қосқан үлесі. Бұл ретте Орхон-Енисей жазу ескерткіштері жөнінде болып отыр;

4) Орталық Азиядағы көшпелілер тіршілікқамының эволюциясы. Бұл ретте зерттеушілер табиғи-климаттық жағдайларға бейімделу мәселесі қарастырылады.

Жалпы алғанда, түрік зерттеушілерінің еңбектері Орталық Азия көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерін терең түсіну үшін құнды мәліметтер беріп түрік тарихнамасының аталмыш мәселеге зерттеуге қосқан үлесін көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтылғандай, ең өзекті ғылыми мәселелердің бірі – көшпелі түркі халықтарының мәдени дәстүрлерінің мәселесі қазіргі уақытта қазақ және түрік шығыстану ғылымында толық, жүйелі және дәйекті түрде зерттелмеген. Советтік кезеңде соған әртүрлі саяси және идеологиялық сипаттағы факторлардың әсер еткендігін көруге болады. Себебі сол аталған кезеңде Түркия Республикасы батыстық саяси әрі әскери блоктың ажырамас бөлігі болғандықтан советтік зерттеушілердің, соның ішінде Қазақстанның тарихшылары, шығыстанушылары және т.б., Түркияда қажетті зерттеулер жүргізуге мүмкіндіктері біршама шектеулі болды.

Осы тақырыпты зерттеу нәтижесінде диссертант төмендегідей қорытындыларға келді.

Біріншіден, толық мағынадағы ғылыми түрік тарихнамасы XX ғасырдың 20 жылдарының бас кезеңінде қалыптаса бастады. Бұған ең алдымен Түркия Республикасының басынан кешкен геосаяси, әлеуметтік-экономикалық, әлбетте саяси-идеологиялық факторлар әсер етті. Себебі бұрынғы Осман империясының қоғамдық санасында, идеологиясында, тарихнамасында ұзақ уақыт үстемдік еткен османизм мен панисламизм өзінің әлсіздігін, әсіресе, XX ғасырдың 20-жылдарының алғашқы жартысына дейінгі кезеңде айқын көрсетті. Бұл жайтты төмендегідей бірнеше көрнекі мысалдардан аңғаруға болады: біріншіден, XIX ғасырда Осман империясында көп этностармен қатар тіршілік құрған христиан дініндегі халықтарының (болгарлар, гректер және т.б.) аталмыш империядан бөлініп өздерінің ұлттық мемлекеттерін құруға ұмтылысы барысында османизм саясаты мен идеологиясы аталмыш этностардың бірлігін қамтамасыз етуге мүлдем дәрменсіз болып шықты. Екіншіден, I дүниежүзілік соғыста арабтардың Осман империясына қарулы көтерілісі империядағы басты идеологиялық болып саналған панисламизмнің де жасанды екендігін көрсетті. Үшіншіден, Осман империясының I дүниежүзілік соғыстағы ауыр жеңілісі мен содан кейінгі Грекия, Италия, Франция сияқты мемлекеттердің, сондай-ақ армяндардың Түркияның алдына қойылған территориялық талаптарына байланысты түрік мемлекетінің мүлдем жойылу қауіп-қатері төнген кезде аталмыш османизм мен панисламизм, тіпті, жергілікті түрік халқын жұмылдыруға һәм ұйымдастыруға да қаухарсыз екендігін айғақтады. Бұл империя үшін аса қауіпті деструктивтік факторлар түрік қоғамында идеологиялық вакуум туғызды. Осы кезеңде түрік қоғамы, әсіресе, оның этникалық қарым-қатынас жүйесі бытыраңқы күй кешкендіктері сондықтан. М.К. Ататүрік бастаған түріктің саяси қайраткерлері, зиялылары қоғамның барлық саласының қарқынды дамуын қамтамасыз етуге бағытталған реформалар, соның ішінде мәдениет пен идеология салаларында да, жүргізуге итермеледі. Әсіресе түрік халқының мақсат-мүддесіне сай ұлттық мемлекен құру идеясы күн тәртібіндегі ең өзекті мәселеге айналды. Осы идеяны жүзеге асыру мақсатында кемалистік Түркияда жүргізілген саяси-институционалдық, экономикалық, мәдени, әлбетте идеологиялық және т.б. салалардағы реформалардың ішінде әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі

іргелі сапалық өзгерістерге, түсінікті себептермен, әсіресе, тарих және шығыстану ғылымдарының да ұлттық мүддеге сай жаңа деңгейде дамуына ерекше көңіл бөлінді. Сөйтіп Түрік Республикасының негізін қалаушы әрі тұңғыш президенті М.К. Ататүріктің тікелей бастамасымен және басшылығымен ұлттық тарихнаманың инфрақұрылымы, сонымен қатар тиісті материалдық-техникалық, заңнамалық негізі қалыптасты. Осылайша XX ғасырдың 30-жылдарының бас кезеңінде Түрік тарих қоғамы (Türk Tarih Kurumu) атты ең басты ғылыми-зерттеу мекемесі құрылды, басқа да ғылыми-зерттеу институттары, сондай-ақ бірнеше жоғары оқу орындарында шығыстану мен тарих мамандарын дайындайтын арнайы факультеттер ашылды. Бұл институционалдық іргелі факторлар, біріншіден, ұлттық ғылыми кадрларды дайындауға, осы арқылы түрік тарихнамасының, соның ішінде, шығыстану ғылымын қарқынды дамытуға үлкен мүмкіндік ашты. Осы ретте, әсіресе, ұлттық шығыстанудың негізгі салалары болып табылатын археология, тарих, этнография, мәдениеттану, лингвистика және тағы басқа да гуманитарлық ғылымдар салаларының жаңа сапалы деңгейде дами бастағандығын ерекше атауға болады.

Сөйтіп, жоғарыда аталған Түрік тарих қоғамы Түркияда ғылыми зерттеулермен айналысатын ең ірі ұйымға айналды. Бұл ғылыми ұйымның қызметінде ең алдымен ежелгі Анадолы мен жалпы Таяу Шығыс территориясын мекендеген шумерлер, кутийлер және хеттер сияқты халықтардың материалдық және рухани мәдениетін зерттеуге мән берілді. Өздерінің ғылыми еңбектерінде түрік зерттеушілері түркі халықтарының Таяу Шығыспен ежелден бері тығыз байланыста болғандықтарын көрсетуге тырысты. Сонымен бірге Түрік тарих қоғамының ғылыми қызметінде Орталық Азиядағы түркі халықтарының, соның ішінде көшпелі түркітілдес этностардың мәдени дәстүрлеріне ерекше назар аударылды. Осылайша түрік халқының тарихи әрі этникалық түп-тамырын іздеу ұмтылысы көне түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеуге серпін берді. Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыс аралығы кезеңінде көне түркі жазу-сызу ескерткіштері жан-жақты зерттеліп көне түркі тілінде жазылған мәтіндерге талдау жасалды. Сонымен бірге Ататүрік тұсында СССР-дың ұланғайыр аймағын мекендеген түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне, сондай-ақ тілдерін зерттеу жұмысы одан әрі жандана түсті.

Осы аталмыш уақытта түрік тарихнамасында «ұлттық» және «иммигранттық» деп белгілі шарттылықпен аталатын өзара себеп-салдарлық байланыстағы екі бағыт қалыптасты. «Ұлттық» бағытта ғылыми зерттеулер жүргізген түрік ғалымдары негізінен Таяу Шығыстың ежелгі саяси әрі этникалық тарихы мен материалдық және рухани мәдениеті жөніндегі тақырыптарға назар аударды. Ал «иммигранттық» бағыттағы советтік Ресейден, кейінірек СССР-дан шыққан түрік зерттеушілері, XVI–XX ғасырдың бас кезеңіне жататын орыс тіліндегі тарихи, археологиялық, антропологиялық және этнографиялық деректерге сүйене отырып, ең алдымен, қазақ, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, хақас, саха және осы құралыптас басқа да түркітілдес халықтарының мәдени дәстүрлеріне арналған ғылыми еңбектер жазды. Ұлттық шығыстанудың

көрнекті бағыты болып табылатын тарихи түркологияның (осы ұғымның кең мағынасында) арасындағы мұндай салалық «маманданудың» себеп-салдарын, ең алдымен, саяси, әлбетте этномәдени факторлардың контекстінде түсіндіруге болады. Бір жағынан, жоғарыда айтылғандай, аталмыш тарихи түркологияның ұлттық бағытында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген жергілікті ғалымдардың мақсат-мүддесі түрік халқының тарихы мен мәдениетінің автохтондық екендігін нақты тарихи және теориялық тұрғыдан негіздеуге саяды. Ал екінші жағынан, «иммигранттық» бағыттағы ғалымдар болса, ең алдымен, өздері шыққан бұрынғы Ресей империясы мен СССР-де саяси езгі мен сан алуан идеологиялық теперіштердің уытты уысындағы этностардың, соның ішінде түркітілдес халықтардың саяси әрі этникалық тарихы мен дәстүрлі рухани және материалдық мәдениетін зерттеді. Дейтұрғанмен, өзара шығармашылық байланыста қалыптасып дамыған екі бағыт тарихи түркологияның қарқынды дамуына үлкен серпіліс берген іргелі факторлардың бірі де, бірегейі де болды.

Осы ретте назар аударарлық жайт – екінші дүниежүзілік соғыстан кейін түрік тарихнамасының жоғарыда аталған иммигранттық бағытының ішінде этникалық принцип бойынша салалану үрдісі байқалады (қазақтану, өзбектану, түрікментану, башқұрттану, татартану және т.б. сияқты). Мысал ретінде Қытай билігінің қуғын-сүргін саясатынан кейін өз атамекенінен мәжбүрлікпен ауған тегі қазақ ғалымдардың екінші отанына айналған Түркияда Шыңжандағы қазақтардың тарихы мен мәдениеті саласындағы ғылыми зерттеулерін жүргізгендіктерін айтуға болады. Бұл ғылыми үрдісті белгілі шарттылықпен «иммигранттық» бағыттың «қазақ-түрік» деп аталатын ішкі саласы деп бағамдауға болады.

Қазіргі уақытта түрік тарихнамасында бірқатар мәселелерге көңіл бөлінеді. Ең алдымен, көшпелі түркі халықтарының этногенезі мен этникалық тарихы жөнінде айтқанда, түрік халқының этнос ретінде қалыптасуында маңызды рөл ойнаған түркі халықтарының, әсіресе оғыздар мен қыпшақтардың, сондай-ақ қарлұқтардың тарихи миграциялары талданады. Жалпы қазіргі таңда түрік тарих және шығыстану ғылымдарында көшпелі түркі халықтарының тарихы мен этнографиясына, соның ішінде түрік шығыстанушыларының ғылыми еңбектерінде түркі халықтарының ежелгі дәуір мен орта ғасырлар кезеңіндегі саяси тарихына деген қызығушылық артқаны байқалады. Осындай зерттеу барысында көне түркілердің, соның ішінде I және II ежелгі Түркі қағандықтарының этносаяси тарихына, мәдениетіне, әсіресе жазба мәдениетіне арналған мақалалар, монографиялар және т.б. ғылыми жұмыстар жарық көрді. Бұл ретте түрік ғалымдарының көшпелі түркі социумының әлеуметтік құрылымы, мәдениеті мен дипломатиялық қарым-қатынастарына және түркілердің әскери өнеріне деген ерекше ынтасын атап өткен жөн. Бұл жайтты селжұқ пен осман түріктердің басқарушы әулеттерінің этникалық тектамырының көшпелі ортадан шыққандықтарымен түсіндіруге болады.

Диссертациялық зерттеудің мақсат-мүддесі тұрғысынан, әсіресе, түрік тарихнамасында әйгілі Орхон-Енисей жазулары сынды эпиграфиялық ескерткіштер мен қытай және иран тілдеріндегі сан алуан деректер корпусын

зерттеуге арналған ғылыми еңбектердің үлкен тобын атап өтуге болады. Түрік зерттеушілері көшпелі түркі халықтарының этнографиясына қатысты ғылыми мәселелерді зерттегенде, ең алдымен фольклорға, соның ішінде эпостарға, жыраулық һәм жыршылық дәстүрге, әпсана-аңыздар, ертегілер сияқты мәдени дәстүрдің ең маңызды элементтерін зерттеуге баса мән беретіндіктері аңғарылады. Мысал ретінде түріктің тарихи түркологиясында көшпелі түркі халықтарының байырғы әлеуметтік-экономикалық тіршілігі, мәдениеті жөнінде аса құнды дерек болып саналатын «Деде Коркут кітабы» («Қорқыт Ата кітабы») атты эпикалық шығарманың архитектоникасы мен поэтикасын, идеологиясын зерттеуге ерекше көңіл бөлетіндіктерін айтуға болады.

Осыған қоса түрік тарихнамасында Орталық Азия халықтары, соның ішінде көшпелі түркі халықтарының дін мен наным-сенімдер мәселесіне байланысты аспектілерге де ерекше көңіл бөлінеді. Осы ретте түрік ғалымдарының, әсіресе, әдет-ғұрыптар мен жосын-жоралғылар жүйесінің іргелі компоненттері болып табылатын ежелгі наным-сенімдерді (мысалы, бақсылық сынды) зерделеуге айрықша ден қоятындықтары назар аударады. Сонымен бірге мұсылман дініндегі әртүрлі ағымдардың ішіндегі ортақ құбылыстар мен ерекшеліктері мәселесі де көп зерттелетін ғылыми бағытқа жатады.

Түрік қоғамының өзінің тарихи және этникалық тектамырын білуге ұмтылысы Осман империясы мен Селжүк мемлекеттері құрылуына дейінгі Түркияның тарихын ғана емес, Орталық Азия мен Сібірдегі түркі халықтарының тарихы мен этнографиясын зерттеуге қызығушылықты тудырды. Бұл түрік ғалымдарының зерттеу мәселелерінде, шетелдік зерттеушілердің туысқан халықтардың тарихы мен этнографиясына қатысты ғылыми еңбектерін түрік тіліне аударуды ұйымдастыруда және бұл ғылыми қоғамның түрік ғылыми жұртшылығын басқа елдерде, ең алдымен СССР-да, осы тақырыптардағы жүргізілген зерттеулермен жүйелі түрде таныстыруында көрініс тапты. Түрік тарих қоғамының құрылуы Түркия тарихына байланысты ұлттық тарихнаманың қалыптасуына қолайлы жағдай жасады. Сонымен Орталық Азиялық түркітілдес көшпелі халықтардың мәдени дәстүріне арналған түрік тарихнамасының барысы мен нәтижесін саралау отандық шығыстану ғылымының іргелі бағыттарының бірі де, бірегейі болып табылатын осы саладағы түрік ғалымдары жинақтаған сан жылдық іс-тәжірибенің танымдық тағылымының ғылыми жағынан да, практикалық тұрғыдан да айрықша маңызын айғақтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Карпушин В.А. Традиция в истории культуры. – М., 1978. – 280 с.

2 Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории. – Ленинград: Наука, 1986. – 304 с.

3 Yılmaz Hüseyin. Gelenek, Gelenekçilik ve Gelenekselcilik // Muhafazakâr Düşünce. - 2005. - Sayı: 3. – Sf. 39–53.

4 Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – 247 с.

5 Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции // СЭ. - 1981. – № 2. – С. 78–96.

6 Ercilasun Konuralp. Türk Tarihi // Türk Kültürü. El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları. - 2015. – Sf. 45–72.

7 Kanlıdere Ahmet. Orta Asya Türk Tarihine Dair Umumi Eserler // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. İstanbul. - 2020. – Sf. 15–37.

8 Bayir D. Minorities and Nationalism in Turkish Law. – Abingdon: Routledge. - 2016. – 320 p.

9 Uzer U. An Intellectual History of Turkish Nationalism: Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity. – Utah: The University of Utah Press. - 2016. – 276 p.

10 İnan A. Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. - 2007. – 547 s.

11 Günaltay S. Türk Tarih Tezi hakkındaki intikatların mahiyeti ve tezin kat'i zaferi // Belleten. – 1938. – Cilt. 2. № 7/8. – S. 337-365.

12 Türk Dünyası El Kitabı. Birinci Cilt, Coğrafya-Tarih, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. - 1992. – Sf. 103-111.

13 White L. The Science of Culture. – New York: Farrar, Straus, 1949. – 444 p.

14 White L. The Evolution of Culture. – New York: McGraw-Hill, 1959. – 395 p.

15 White L. The Concept of Cultural Systems. A Key to Understanding Tribes and Nations. N. Y. - 1975. –9 p.

16 Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука (логико-методологический анализ). – М.: «Мысль», 1983. – 280 с.

17 Смирнова Е.Р., Шапкина Н.В. Человек в контексте культуры. Введение в социокультурную антропологию. – Саратов: СГТУ, 1997. – 78 с.

18 Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: изд-во АН СССР, 1955. – 693 с.

19 Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды. – М.: Наука, 1976. – 215 с.

20 Сахаров А.М. Историография истории СССР. Досоветский период. Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1978. – 256 с.

21 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987. – 440 с.

22 Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. Кризис историзма. – Томск: изд-во Томского ун-та, 2001. – Вып. 1. – 206 с.

23 Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. Вып. II: Становление «новой исторической науки». – Томск: Томск: изд-во Томского ун-та, 2003. – 178 с.

24 Зайцева Т.И. Зарубежная историография: XX – начало XXI века. – М.: издательский центр «Академия», 2011. – 144 с.

25 История социальной и культурной антропологии: основные направления и школы // Социокультурная антропология: История, теория и методология / Под ред. Ю.М. Резника. – М.: Академический Проект, Культура, Киров: Константа, 2012. – 1000 с.

26 Алимбай Н. Российская историография Казахстана досоветского периода как историко-этнографический источник. Введение в проблематику // История и культура Атырау в русских источниках XVIII–XX веков. / Науч. ред. Н.Алимбай. – Атырау: «Ағатай», 2015. – Т. II.– С. 15–31.

27 Перлов А.М. История науки: введение в методологию гуманитарного знания. Курс лекций. – М.: изд-во Editorial URSS, 2018. – 280 с.

28 Поль Вен. Как пишут историю. Опыт эпистемологии (Приложение). – Фуко совершает переворот в истории. – М.: Научный мир, 2003. – 394 с.

29 Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М.: изд-во восточной литературы, 1960. – 244 с.

30 Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда XIX – начало XX века. – Алма-Ата, 1964. – 178 с.

31 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVIII – начале XX вв. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 634 с.

32 Арғынбаев Х.А. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 170 б.

33 Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М.: МГУ. 1976. – 320 с.

34 Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – М.: Наука, 1991. – 296 с.

35 Ошан Ж. V–X ғасырлардағы түрік тайпаларының қалыптасуы үдерісі: тарихи деректанулық талдау. Монография. – Алматы: «Мадияр», 2024. – 256 с.

36 Gökalp Ziya. Türkçülüğün Esasları / 2. basım. – İstanbul: Maviçatı Yayınları, 2019. – 158 s.

37 Göker Muzaffer. Türk Tarih Kurumunun İlmi ve İdari Faaliyeti // TTK. B. 1938. - Ocak. Cilt: 2. - Sayı. 5–6. – Sf. 13–17.

38 Göker Muzaffer. İkinci Türk Tarih Kongresi // TTK. B. – 1938. – Cilt: 2. Sayı. 5–6. – Sf. 1–4.

39 İnan Afet. Türk Tarih Kurumunun Arkeoloji Faaliyeti // TTK. B. – 1938. – Cilt: 2. Sayı. 5–6. – Sf. 5–12.

40 Çambel Hasan Cemil. Türk Tarih Kurumu Büyük Kurucusu... // TTK. B. 1939. – Cilt. 3. Sayı. 9. – Sf. 1–2.

41 Abdülkadir İnan // Türk Tarih Kurumu. Kuruluş Amacı ve Çalışmaları. Türk Tarih Kurumu Yayınları. XVI. Dizi – Sa. 48. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968. - Sf. 667–684.

42 Çapanoğlu A. Kadir. 26 Eylül 1932 – Birinci Türk Dil Kurultayı https://www.yozgatgazetesi.com/a-kadir-capanoglu/26-eyluel-1932-birinci-tuerk-dil-kurultayi-142421.html/ 14.06.2024.

43 Çoker Fahri. Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Calıçmaları. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973. – 806 s.

44 İnan Abdülkadir. Bibliyografya // TTK. B. 1942. Ocak. Cilt: 6. Sayı. 21–22. - Sf. 121–126.

45 İnan Abdülkadir. Bibliyografya // TTK. B. 1942. Temmuz. Cilt: 6. Sayı. 23–24. - Sf. 311–315.

46 İnan Afet. Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluğuna Dair // TTK. B. - 1947. Nisan. Cilt: 11. Sayı. 42. - Sf. 173–179.

47 İnan Afet. Türk Tarih Kurumu 40 yılında // TTK. B. 1971. Cilt: XXXV. Ekim. Sayı. 140. – Sf. 519–529.

48 Halaçoğlu Yusuf. Türk Tarih Kurumu // TDV. İA. Cilt: 41. – Sf. 547–549.

49 Koşay Hâmit. Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı. 1940 çalışmaları ve neticeleri // TTK. B. 1941. Nisan. Cilt: 5. Sayı. 17–18. – Sf. 1–8.

50 Ogan Aziz. 1937 Yılında Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Topkapı Sarayı Hafriyatı // TTK. B. 1940. I. Teşrin. Cilt: IV. Sayı. 16. – Sf. 317–328.

51 Yücel Yaşar. Türk Tarih Kurumu İlk Bilim Kurulu Açış Konuşması // TTK. B. 1984. Cilt: XLVIII. Temmuz-Ekim. Sayı. 191–192. – Sf. 375–380.

52 Yüceer Nâsır. Türk Tarih Kurumu https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-tarih-kurumu/ 14.06.2024.

53 Олюнин С.В. Турецкое историческое общество: у истоков создания национальной историографии // Исторические и психолого-педагогические науки: сборник статей. – Минск: РИВШ, 2022. – С. 102–109.

54 Усманова Д.М. 18-й Турецкий исторический конгресс // ГА – ЭВ. 2018. – № 4. – С. 193–199.

55 Kafesoğlu İbrahim. Kültür ve Teşkilât // Türk Dünyası El kitabı. Birinci Cilt. Coğrafya-Tarih. – Ankara, 1992. – Sf. 187–236.

56 Kültür Tarihi için Salim Koca // Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji / 3. Baskı. Ankara, 2021. – Sf. 300–308.

57 Валеев Д.Ж., Мадьяри А., Ураксин З.Г., Юлдашбаев А.М. Судьба и наследие башкирских ученых-эмигрантов. – Уфа: Вост. экст. гуманитар. ун-тет, 1995. – 143 с.

58 Tanyu Hikmet. Türk Bilgini Profesör Abdülkadir İnan'ın Hayatı // VD. 1978. № 11. – Sf. 343–364.

59 Рүстемов С.К. XX ғасыр басындағы түркі-мұсылмандық қозғалыстың эмиграциядағы өкілдерінің қызметі хақында // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2004. – №2 (33). – Б.55-58.

60 Рүстемов С.К. Мемлекеттік думалардағы мұсылман фракциясы және саяси-әлеуметтік мәселелер // Ізденіс. Поиск. Научный журнал МОН РК. Серия гуманитарных наук. – 1996. – №3. – С. 75–80.

61 Рүстемов С.К., Әжібек А.М. Зәки Уәлиди Тоған – түркітанушы ғалым // «E-history.kz» электрондық ғылыми журнал. – 2023. – Т. 10, № 1. – Б.4-16.

62 Рүстемов С.К. Акчурин // «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – Т.1. – Б.165–166.

63 Рүстемов С.К. Абдулқадыр Инан // Қазақстан тарихы. Энциклопедия. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2019. – Т.1. – 24 б.

64 Рүстемов С.К. Садри Мақсуди және Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысы // Гуманитарлық ғылымдар Академиясының хабаршысы. Ғылыми журнал. – 2003. – №1(10). – Б.16-25.

65 Маркова Л.А. Наука. История и историография XIX–XX вв. – М.: Наука, 1987. - 264 с.

66 Alaslan Funda, Şimşek Ahmet. Tarihyazımı, Metodolojisi ve Felsefesiyle İlgili Türkçe Eserler Bibliyografyası // Türk Tarih Eğitimi Dergisi. 2013. – № 2 (2). – Sf. 129–191.

67 Cenk Reyhan. Tarih, tarihçilik ve tarihyazımı üzerine bazı gözlemler // Turkish History Education Journal. 2018. Sayı. 7(2). – Sf. 578–603.

68 Gökdemir Oktay. Tarihyazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih // Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji / 3. Baskı. Ankara, 2021. - Sf. 131–148.

69 Sakal Fahri. Tarihyazımında Temel Kavramlar // Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji / 3. Baskı. Ankara, 2021. - Sf. 29–48.

70 Şimşek Ahmet. Tarih Felsefesi, Metodolojisi ve Yazımı Üzerine Genişletilmiş Bir Kaynakça Denemesi // Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji / 3. Baskı. Ankara, 2021. - Sf. 309–366.

71 Şimşek Ahmet. Kaç Çeşit Tarih Yazımı Vardır? Türkçe Metodoloji Ders Kitapları Üzerine Kısa Bir Tartışma // Düşünce ve Tarih. 2022. – Sf. 211–224.

72 Coşkuner Murat. Tarihyazımından Tarihsöküme: Tarihe Bir Metin Olarak Yaklaşmak // Tezkire. 2022. Sayı. 79. – Sf. 29–44.

73 Pala Ayhan. Türkiye'de Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları // 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10–15 Eylül 2007. Ankara, 2012. - Sf. 2457–2464.

74 Esmen Can Tankut. Cumhuriyet döneminde eski Türk tarihçiliği // MAD. - 2022. Cilt. 4. Sayı. 1. Nisan. - Sf. 113-141.

75 Nutuk (Söylev). Mustafa Kemal Atatürk. – İstanbul, 2013. – 216 s.

76 Alaranta Toni. Mustafa Kemal Atatürk's Six-Day Speech of 1927: Defining the Official Historical View of the Foundation of the Turkish Republic // Turkish Studies. - 2008. - Vol. 9, № 1. - P. 115–129.

77 Önsöz (1937) [Prologue] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1937. 1 İkincikanun. Cilt: 1. Sayı. 1. – Sf. 1–2.

78 Türk Tarih Kurumunun Yeni Cemiyetler Kanununa Göre Tadil Edilerek 25.5.1940 Tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Tasdikına İktiran Eden Nizannamesi // TTK. B. 1940. Nisan. Cilt. 4. Sayı. 14–15. – Sf. 297–299.

79 Türk Tarih Kurumunun Yıllık Umumi Heyet Toplantısı // TTK. B. 1942. Ocak. Cilt. 6. Sayı. 21–22. – Sf. 127–139.

80 Юлдашбаев А.М. Ученые разных стран об Ахмет-Заки Валиди Тогане как ученом-востоковеде // ПВ. 2010. - № 4. – С. 11–13.

81 Belleten // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1937. 1 İkinci kanun. Cilt: 1. Sayı: 1. - Sf. 3–9.

82 İğdemir Uluğ. Atatürk ve Belleten // TTK. B. 1939. Nisan. Cilt: 3. Sayı. 10. - Sf. 355–356.

83 İğdemir Uluğ. Atatürk'ün Buyruğiyle Türk Tarih Kurumu İçin Hazırlanan Bir Program Tasarısı // TTK. B. 1963. Ekim. Cilt: 27. Sayı. 108. - Sf. 641–655.

84 İğdemir Uluğ. Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973. – 154 s.

85 İnan Abdülkadir. Beltir Türklerinde Gök Tanrıya Kurban Töreni // Abdülkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları. VII. Dizi – Sa. 51. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara. 1991. – Sf. 215–221.

86 Koşay Hâmit. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Mevkii // TTK. B. 1939. Nisan. Cilt: 3. Sayı. 10. - Sf. 363–376.

87 Köprülü Fuad. Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar // TTK. B. 1941. Temmuz. Cilt: 5. Sayı. 19. – Sf. 397–436.

88 Türk Tarih Kurumu Umumi Menfaatlere Hadim Cemiyetler Arasına Alındı // TTK. B. 1941. Cilt: 5. Sayı. 17–18. - Sf. 175–182.

89 Türk Tarih Kurumunun Çalışmaları // TTK. Belleten. 1940. Cilt. 4. Sayı. 14–15. - Sf. 293–296.

90 НА РТ (ТР ҰА). Ф. Р-2461. Оп.1. Д.9. 314 л. Гаяз Исхакый. Рукопись «Взгляд на литературу северных тюрков (татары, башкиры)» на турецком языке. Личный фонд «Гаях Исхакый, татарский писатель (1887–1954 гг.)».

91 РГВА (РМӘА). 461к қ. 2-т. 133-іс. 204 п. Переписка с резидентурами «Мартель», «Мильтон», представителями тюркской эмиграции о конференции в экспозитуре № 2 с Мустафой Чокаевым, руководителем туркестанской эмиграции, сотрудничавшей с польской разведкой, о финансировании антисоветской деятельности туркестанской эмиграции: отчеты, присланная Чокаевым в экспозитуру № 2 (Польский, русский, французский, немецкий яз).

92 РГВА (РМӘА). Информационный бюллетень № 7 II отдела Генштаба об экономическом и политическом положении тюркских народов в СССР (Татария, Башкирия, Казахстан, Киргизия, Крым, Туркмения, Узбекистан, Таджикистан) и об антисоветской деятельности тюркской эмиграции. 461 қор. 1-т. 393-іс. 55 п.

93 РГВА (РМӘА). [Істің атауы көрсетілмеген]. 461 қор. 1-т. 408-іс. 25 п.

94 РГВА (РМӘА). [Істің атауы көрсетілмеген]. 461 қор. 1-т. 410-іс. 14 п.

95 Алтай Халифа. Естеліктерім. Шежіре-дастан. Алматы, 2014. 152-б.

96 Karatay Osman. Türklüğün Kökeni ve Anayurdu // Türk kültürü. El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015. – Sf. 7–21.

97 Kıldıroğlu Mehmet. IX–XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri // A.Ü. TAED A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Erzurum, 2006. Sayı. 30. – Sf. 133–166.

98 Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.

99 Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край:

исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – Комитет Монгольской Народной Республики, 1926. - Т. 2. – 896 с.

100 Самойлович А.Н. О слове «казак» // Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. – Ленинград, 1927. - Вып. 2. – С. 5–16.

101 Кононов А.Н. А.Н.Самойлович – грамматист // СТ. - 1973. - № 5. - С. 37–48.

102 Kononov A.N. Bir Gramer âlimi A.N. Samoyloviç / Çev. Venera Turatbek Kızı // MÜSBD. TÖS. II. Kitap, 11. – Sf. 23–28.

103 Özbaş Mustafa. Rus Şarkiyat Çalışmalarının Temelleri: Rus Tarihinin Başlangıcından 15. Yüzyıla Kadar // TDİD. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. İzmir, 2009. Cilt. IX. Sayı. 2. - Sf. 147–153.

104 İnan Afet. Atatürk'ten dinlediklerim // TTK. B. 1959. Ocak. Cilt: XXIII. Sayı. 89. – Sf. 1–8.

105 İnan Afet. Gazi M. Kemal Atatürk ve Kültür meseleleri // TTK. B. 1956. Ekim. Cilt. 20. Sayı. 80. – Sf. 557–563.

106 Örs Yaman, Baytemir Burcu. Atatürk, Felsefe ve Yaşam. – Ankara, 2010.

107 Karaosmanoğlu Yakup Kadri. Atatürk biyografik tahlil denemesi. – İstanbul: İletişim, 2016. – 206 sf.

108 Özel Sabahattin. Mustafa Kemal Atatürk. Yeni Gerçekler Yeni Düşünceler. – İstanbul, Kültür Yayınları, 2014. – 262 s.

109 Güvenç Bozkurt. Türk Kimliği. Kültür tarihinin kaynaklary. – İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995. – 448 sf.

110 İnan Abdülkadir. İnan A. Sovetskoye Vostokovedeniye // TTK. B. - 1943. I. Teşrin. Cilt. VII. Sayı. 28. – Sf. 375–380.

111 İnan Abdülkadir. Orta Asya'da Mupkale Hafriyatında // TTK. B. - 1943. Temmuz. Cilt. VII. Sayı. 27. – Sf. 615–619.

112 Egamberdiyev M.Sh., Turgunbayev I.Ye. Modernization of Humanities and Political Sciences in Turkiye in the Works of Zeki Velidi Togan // ЕҰУХ. - 2023. - № 2 (143). – Б.223–231.

113 Эгамбердиев М.Ш., Кшывдзиньски М. Языковая политика М.К. Ататюрка как фактор национальной идентичности в Турции // ВКНУ. Серия историческая. 2023. № 1. – С. 96–105.

114 Дятленко П. Языковая политика и языковые реформы в государственном и национальном строительстве (аналитический обзор) // СО. - 2007. - Т. 6. № 3. – С. 49–59.

115 Жигульская Д.В. Языковые реформы в раннереспубликанской Турции как часть процесса национального строительства // СВИ. - 2022. - № 4 (3). - С. 70–76.

116 Сергеев В.М., Саруханян С.Н. Модернизация и политический ислам в Турции // Полития. - 2012. - № 4 (67). – С. 134–151.

117 Сулейманов А.В. Политическая идеология Ататюрка // Вестник Пермского университета. Политология. - 2015. - № 2. – С. 37–45.

118 Сулейманова З.А. Мустафа Кемаль Ататюрк // НОК.- 2017. - № 1 (16).

– С. 19–20.

119 Сулейманова З.А. Реформы Мустафы Кемаля // НЖ. - 2017. - № 2 (15). – С. 40–42.

120 Шлыков П. Турецкий национализм в XX веке: поиски национальной идентичности // ВН. - 2011. - № 1 (5). – С. 135–155.

121 Eroğlu Haldun. Mustafa Kemal AtaTürk'ün Tarih Anlayışı İle İlgili Bazı Görüşler // AÜTİTE. AYD. 2002. Mayıs-Kasım. Sayı. 29–30. – Sf. 75–85.

122 Turan Şerafettin. Ata Türk Milliyetçiliği // TTK. B. 1988. Kasım. Cilt: 52. Sayı. 204. – Sf. 849–867.

123 Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек: Шам, 1996. – 608 с.

124 Гордлевский В.А. Избранные сочинения. История и культура. – М., 1962. - Т. 3. – 607 с.

125 Асфендиаров С.Д. О некоторых основных вопросах истории казахов // Большевик Казахстана. - 1933. - № 10. – С. 29–38.

126 Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. – Оренбург: Киргосиздат, 1924. – 291 с.

127 Тогжанов Г. О казахском ауле. – Кзыл-Орда: Казгосиздат, 1927. – 70 с.

128 Тогжанов Г. Казахский аул.– М., 1934. - Ч. I. – 110 б.

129 Чокай-оглы Мустафа. Туркестан под властью Советов*:* (К характеристике диктатуры пролетариата). – Париж: Изд. «Яш Туркестан», 1935. – 127 с.

130 Куфтин Б.А. Киргиз-казаки. Культура и быт. – М.: Издание Центрального музея народоведения, 1926. – 48 с.

131 Abdulvahap Kara. Türkiye'deki Kazaklar Hakkında Araştırmalar // Orta Asya'dan Amadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü. Prof. Nejat Diyabekirli'ye Armağan. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006. – Sf. 545–554.

132 Abdulvahap Kara. Eski devirlerden günümüze Kazakistan ve Kazaklar. – İstanbul: Selenge Yayınları, 2013. – 591 s.

133 Kazakistan tarihi. Makaleler. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007. – 228 s.

134 Golden Peter B. Dünya Tarihinde Orta Asya / Çev. Yahya Kemal Taştan. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014. – 246 s.

135 Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX веках. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1959. – 447 с.

136 Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы. 1973. – 328 б.

137 Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. Проблемы кочевого хозяйства. – М.: Наука, 1972. – 314 с.

138 Вайнштейн. Проблема происхождения и формирования хозяйственно-культурного типа кочевых скотоводов умеренного пояса Евразии. – М.: Наука, 1973. – С. 10-11.

139 Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.

140 Чеснов Я.В. Об этнической специфике хозяйственно-культурных типов // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе / Отв.ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1982. – С. 109-124.

141 Тәтімов М. Қазақ әлемі: қазақтың саны қанша?: (қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған?). – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 160 б.

142 Ермекбаев Ж.А. Эмиграция казахов в Турцию // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. – Алматы, 1993. – С. 163–167.

143 Бейсегулова А. Этникалық бірегейлік мәселесінің зерттелуі (батыс тарихнамасы бойыша) // Қазақ тарихы. – Алматы, 2020. - № 5 (182). – С. 67–69.

144 Бейсегулова А. Б.Қ. Қалшабаеваның қазақ диаспорасын зерттеуге қосқан үлесі // «Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі» атты халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2020. – С. 20–25.

145 Нысанбаев Ә.Н. Еуразия интеграция жүйесіндегі қазақ диаспорасы // Қазақ диаспорасы бүгіні мен ертеңі. – Астана, 2005. – 35–40-б.

146 Қалыш А.Б. Миграция казахов: вызовы этнических репатриации в условиях глобализации: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 146 с.

147 Oraltay H. Kazak Turkleri. – İstanbul, 1976. – 285 p.

148 Gayretullah H. Altay Kazakları – Doğu Türkistandan Göçen Türkler. – İstanbul: YazıGen, 2019. – 176 s.

149 Altay H. Anayurttan Anadolu ya. – Istanbul, 1981. – 480 s.

150 Noda Jin. Kazakh Migrants and Soviet-Chinese Relations during the 1940s: A Background of Xinjiang Refugees to the Middle East // Emigrants/Muhacir from Xinjiang Middle East during 1940–60s. Fuchu, Tokyo. - 2019. – P. 25–42.

151 Ryosuke Ono. Beyond Humanitarian Interest: America’s Aid, Inclusion and Investment in Xinjiang Kazakh Refugees in Kashmir // Emigrants/Muhacir from Xinjiang Middle East during 1940–60s. Fuchu, Tokyo. - 2019. – P. 43–83.

152 Jacobs Justin. An Examination of the Fate during the Cold War // Emigrants/Muhacir from Xinjiang Middle East during 1940–60s. Fuchu, Tokyo. - 2019. – P. 84–114.

153 Tuncer Tekin. Immigration from Eastern Turkestan to Turkey in 1961 // Emigrants/Muhacir from Xinjiang Middle East during 1940–60s. Fuchu, Tokyo. - 2019. – P. 115–137.

154 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы, 1997. – 264 с.

155 Aktailak B.B., Ibrayemova M.S., Mutalova D.S., Baishov B.B. From nomads of the steppes to citizens of Turkey: Turkish historiography of the Kazakh diaspora // Вестник Карагандинского университета. Сер. «История. Философия». 2025. - Вып. 30, № 1 (117). – С. 65–75.

156 Zholmakhanova A.B. Kazakh Diaspora Literature in Turkey // https://www.academia.edu/114840393/Kazakh_Diaspora_Literature_in_Turkey. – P. 708–712.

157 Abuova A., Baigabylov N., Abdikakimov M., Aubakirova S., Assylkhanova G. Social-Economic integration of Kazakh migrants in Turkey // Dve domovini / Two homelands. 2024. - № 59. – P. 31–46.

158 Сванберг Ингвар. Казахские беженцы в Турции. Исследование по культурному выживанию в условиях социальных перемен. Ч. II // История Казахстана в западных источниках XII – XX вв. - Алматы: Санат, 2005. - Т. 3. – С. 259–430.

159 Философский энциклопедический словарь/ ред.-сост. Е.Ф. Губский и др. - М.: «Инфра-М», 2009 г. – 569 с.

160 Историография // Большая советская энциклопедия. В 30-ти томах. 3-е изд. - М.: Сов. энцикл., 1969–1986. Илл., карты. https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/056/884.htm

161 Константинов Ф.В. Философская энциклопедия. – М.: «Советская энциклопедия», 1970. - Т. 5. – 740 с.

162 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 416 с.

163 Özel Mehmet. Atatürk. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992. – 305 s.

164 Ünsal Artun. Ataturk's Reforms: Realization of an Utopia by a realist. The Turkish Yearbook. - 1979. - Vol. XIX. – Sf. 27–58.

165 Atatürk. The father of modern Turkey. The Unesco Courier. 1981. – 34 p.

166 Киреев Н.Г. История Турции XX век. – М.: ИВ РАН: Крафт, 2007. – 608 с.

167 Özkan Mustafa. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. - 2006. Sayı: 8. – Sf. 585-92.

168 Karavelioğlu Murat A. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Türkiyat Mecmuası // Türkiyat Mecmuası. - 2011. Cilt. 21. Sayı. 1. – Sf. III–XXXV.

169 Sönmez Nezihe. Atatürk diyor ki... - İzmir, 2018. – 545 sf.

170 Volkan Vamık D., Itzkowitz Norman. Ölümsüz Atatürk. – İstanbul: Bağlam, 2016. – 480 sf.

171 İzgi Özkan. Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020. – 433 sf.

172 Kili Suna. The Atatürk Revolution. A Paradıgm of modernization. – İstabul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011. – 375 sf.

173 Atatürk'ün Bütün Eserleri (1929–1930). Cilt. 23. – İstanbul, 2008. – 360 sf.

174 Atatürk'ün Bütün Eserleri (1930–1931). Cilt. 24. – İstanbul, 2008. – 424 sf.

175 Kinross Lord. Atatürk. Bir Milletin yeniden doğuşu. – İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2011. – 591 sf.

176 Feyzioğlu Turhan, Aysan Mustafa, Eroğlu Hamza, Giritli İsmet, Gönlübol Mehmat. Atatürk Yolu. – Ankara: TTK Basımevi, 1995. – 359 s.

177 Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci. Atatürk Devri Fikir Hayatı I. Istanbul: Kültür Bakanlığı, 1992. – 526 s.

178 Nazlı Rana Gürel. Atatürk Devri Dergilerinde Edebiyatla İlgili Kavramlar. – Ankara: Berikan Yayinevi, 2009. – 147 s.

179 Ayvalıoğlu Namık. Cultural Revolution of Atatürk. Studies in Psychology 15. Şubat (Şubat 2012). – P. 49-58.

180 Юсупова Т.И. Научные командировки российских востоковедов в Турцию, 1920-1930-е годы: цели и результаты // Mongolica. Т. XXIII. 2020. №2. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2020. – С. 49–53.

181 Морякова М.Т., Смагулов Б.К. Түркия Республикасындағы Түрік тарих қоғамының құрылуы: тарихы және идеологиясы (XX ғ. 30 жылдарының бас кезеңі) // Қазақстан шығыстануы. – 2024. – № 3. – Т. 11. – Б. 131–145. https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.131

182 Akurgal Ekrem. Tarih ilmi ve Atatürk // TTK. B. 1956. Ekim. Cilt. 20 Sayı. 80. – Sf. 571–584.

183 Bozdağ İsmet. Atatürk'ün Evrensel Boyutları. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988. – 160 sf.

184 Rasonyi L. Tuna Havzasında Kumanlar // TTK. B. 1939. Temmuz. Cilt: 3. Sayı. 11–12. – Sf. 401–422.

185 Safran Mustafa, Şimşek Ahmet. Anlatı Bağlamında Tarihyazımının Sorunları // Bilig. 2011. Güz. Sayı. 59. – Sf. 203–234.

186 Историография истории России: учебное пособие для вузов / А.А. Чернобаев [и др.]; под ред. А.А. Чернобаева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2022. – 29 с.

187 Барг М.А. Категории и методы исторической науки. М.А. Барг. М., 1984. – 315 с.

188 Лавджой А.О. Историография идей // История философии. 2005. – С. 158–169.

189 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии: с картами и планами.– СПб.: типо-лит. В.В. Комарова, 1906. - Т.2. – 547 с.

190 Бураев А.И. К вопросу о применении термина «Центральная Азия» в исторических исследованиях // ВБУ. - 2011. - № 8. - С. 142–146.

191 Меньковский В.И., Шмигель М., Жеребцов И.Л. Центральная Азия как исторический регион // ЖБГУ. История. - 2023. - № 4. – С. 54–62.

192 Алексеева Н.Н., Иванова И.С. Средняя или Центральная Азия // География. - 2023. - № 28. https://geo.1sept.ru/article.php?ID=200302804

193 Бискэ Ю.С., Севастьянов Д.В. Куда исчезает Средняя Азия? // ВСПбГУ. - 2003. - Сер. 7. - Вып. 3. - № 23. - С. 62–65.

194 Бочкарева И.Б. Национально-территориальное размежевание в Средней Азии в 1924 г.: причины и влияние на этнополитические процессы в регионе // ИАГУ. ИНиА. - 2019. - № 2 (106). - С. 22–26.

195 Türklerin Yurdu: Türkistan; Türkoğlu Kübra Dilara Kazakistan Türk Törenleri ve Kostümleri: Yüksek Lisans Tezi. – İstanbul, 2019. – 212 s.

196 Kalkan Mustafa. Türklerin Yaşadıkları Coğrafyalar (Etnik Yapıları ve Orta Asya'da Yerleşimleri) // Türk Kültürü. El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015. - Sf. 23–43.

197 Kocaoğlu Timur. Türkeli ve Türkistan Terimleri Üzerine // Hasan Oraltay. İstanbul: Aktıf Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti, 1980. – Sf. 155–157.

198 Togan A. Zeki Velidi. Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi. Batı ve Kuzey Türkistan. Cilt. I. – İstanbul: İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942. – 696 s.

199 Moryakova M.T. The main areas of work of Turkish researchers in the field of history and culture of the Turkic peoples of Eurasia (for example «Türk Dünyasi el kitabi») // Сборник материалов Международного симпозиума «Тюркология» (университет Ван, 14-16 октября 2021 г.). – С. 407–411.

200 Морякова М.Т. Түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі көшпелі халықтар мәдениетінің ерекшеліктері жөнінде // «XIII Оразбаевские чтения» на тему: «Историко-культурное наследие древних и традиционных обществ Центральной Азии: новые открытия и междисциплинарные исследования», приуроченной к 50-летию кафедры Археологии, этнологии и музеологии факультета истории, археологии и этнологии Казахского национального университета им. аль-Фараби. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – С. 297–299.

201 Ünal Yenal. Türkiye Cumhuriyeti. Tarihi Araştırmaları. – Ankara, 2017. – 575 sf.

202 Türk Tarih Kurumunun Urfalı Eski Başkanı Vefat Etti // Kültür Sanat. 2017. 14 Ocak.

203 Koşay H.Z. Anadolu'nun etnografya ve folklorına dair malzeme. I, Alaca-Höyük. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951. – 105 sf.

204 Türk Tarih Kurumu. Tarihçe // https://ttk.gov.tr/ttk-tarihce/ (Қаралған күн: 2025 ж. 09 қыркүйек).

205 Eyice Semavi. Belleten // TDV. İA. Cilt: 5. – Sf. 424–425.

206 İnan Abdülkadir. Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı // Necati Lugal Armağanı. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından. Seri. VII. Sayı. 50. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968. – Sf. 331–338.

207 Eyice Semavi. Uluğ İğdemir ve Belleten // TTK. B. 1979. Nisan. Cilt: 43. Sayı. 170. - Sf.393–396.

208 İhsanoğlu Ekmeleddin. Dârülfünun // TDV. İA. İstanbul. 1993. Cilt. 8. – Sf. 521–525.

209 Ercilasun Ahmet B. Hüseyin Namık ve Eski Türk Yazıtları // TD. 2022. Mart. Yıl. 71. Sayı. 43. – Sf. 10–13.

210 Orhun H.N. Eski Türk yazıtları. – Ankara: Türk Dil Kururmu Yayınları, 1994. – 963 s.

211 Şemseddin Mehmed [Günaltay]. Mufassal Türk Tarihi. Cilt. 1. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340. – 160 s.

212 Köprülü Mehmed Fuad. Türkiye tarihi. Birinci kitap. Anadolu istilasına kadar Türkler. – İstanbul, 1923. – 256 s.

213 Йылмаз Гюльсум Килли. Изучение и преподавание тюркских языков сибирской группы в Университете Анкары // НИТ. - 2018. - № 1. – С. 122–142.

214 Кляшторный С.Г. Кангюйская этнотопонимика в орхонских текстах // Советская этнография. - 1951. - № 3. – С. 56–73.

215 Klyaştornıy S.G. Orhon Abidelerinde Kengo'nün Kavmi – yer adi (etno-toponimiği) / Çev. İsmail Kaynak // TTK. Belleten. - 1954. Cilt. 18. Sayı. 69. - Sf. 89–104.

216 Samoyloviç A.N. Kazak Kelimesi Hakkında / Çev. Saadet Çağatay // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. - 1957. - Cilt. 5. - Sf. 95–104.

217 Giraud R. Tonyukuk'un Orhon'dan Temir Kapı'ya gidiş yolu // V. Türk Tarih Kongresi. Ankara, 1956. - 12–17 Nisan. - Sf. 317–322.

218 Okay Ye. Türk Halkbilimi ve Etnografya Tarihi açısından 'Türk Etnografya Dergisi' // TÜBAR. - 2012. - XXXI. - Sf. 211–222.

219 Güngör Kemal. Anadolu'da Hızır Geleneği ve Hıdırellez Törelerine Ait Bir İnceleme // Türk Etnografya Dergisi. - 1956. - Sayı. 1. - Sf. 56–72.

220 Селезнев А.Г., Селезнева И.А., Белич И.В. Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального. – М.: Изд. дом Марджани, 2009. – 216 с.

221 Durul Yusuf. Halı ve Kilimlerde Kız Motifleri // Türk Etnografya Dergisi. - 1956. - Sayı. 1. - Sf. 91–92.

222 Алимбай Н. Традиционные казахские ковры и ковровые изделия: виды, композиция, семантика (на материалах Центрального государственного музея Республики Казахстан) // ВКНУ. Серия политологии, философии и культурологии. - 2020. - № 4 (74). – С. 55–71.

223 Ұлы Даланың тарихи-мәдени келбеті. Büyük Bozkırın Tarihi ve Kültürel Mirası. Алматы-Стамбұл: Intellservice, 2018. - 363 б.

224 Gönül M. Türk Hali Ve Kilimlerinin Teknik Hususiyetleri // TED. Sayı: 53. 1957. – Sf. 69–86.

225 Oral Zeki. Selçuk Devri Yemekleri // TÜBAR. - 1957. - Sayı. 2. – Sf. 29–34.

226 Ercilasun Ahmet Bican. Kazaklar Arasında // Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara: Akçağ, 2017. - 4. Baskı. - Sf. 285–290.

227 Ercilasun Ahmet Bican. Türk Lehçelerinin Anlaşılmasında Dikkat Edilecek Noktalar // Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. – Ankara: Akçağ, 2017. 4. Baskı. – Sf. 163–186.

228 Türk Kültürü El Kitabı: İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar. – İstanbul: Milli Eğitim Basimevi, 1972. – 251 s.

229 Esin Emel. İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı II, Cild I/b'den Ayrı Basım). – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Yayınları) Matbaası, 1978. – 372 s.

230 Akurgal Ekrem. Türkiye'nin Kültür Sorunları // TTK. B. Nisan 1982. Cilt. 46. Sayı. 182. – Sf. 261–270.

231 Tuna Osman Nedim. Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi. Belleten. Cilt: 37 Sayı: 1989. – Sf. 257–293.

232 Tuna Osman Nedim. Altay Dilleri Teorisi // Türk Dünyası El Kitabı. Cilt. II. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2002. – Sf. 7–40.

233 Onat Ayşe. Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M. Ö. 206-M. S. 220) // TTK. B. 1987. Cilt. 51. Sayı. 200. – Sf. 611–624.

234 Морякова М.Т. Алтын Орда тарихының түрік ғалымдары тарапынан зерттелуі // «Қ.-Ж.К. Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласын іс

жүзінде жүзеге асыру аясында шетелдік аудитория үшін Қазақстанның қысқаша тарихын әзірлеудің негізгі нәтижелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының жинағы (29 қыркүйек 2022 ж.). – Алматы, 2022. – С. 80–86.

235 Садыкова Л.Р., Салихов А.Г. История формирования татаро-башкирской диаспоры в Турции // СНВ. 2022. - Т. 11,- № 1. – С. 260 –264.

236 Юнусов Ш.Э. Заки Валиди Тоган: проблемы тюркской идентичности // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. 2012. - Т. 25 (64), № 2. - Ч. 2. – С. 119–122.

237 Nimet Kurat Akdes. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. – Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1972. – 511 s.

238 Nimet Kurat Akdes. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler. – İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1940.

239 Юлдашбаев А.М. Заки Валиди и выдающиеся деятели Средней Азии // Проблемы востоковедения. 2009. - № 1 (43). – С. 73–81.

240 Аюпов Т.М. О значении Ферганской экспедиции Ахмет-Заки Валидова для российской ориенталистики // Известия Алтайского государственного университета. 2018. - № 2(100). – С. 87–91.

241 Ирназаров Р.И. Социологические наследие Ахмет-Заки Валиди Тогана // ПВ. - 2012. - № 4 (58). – С. 19–24.

242 Каримов К.К. Изучение истории и этнографии башкир в начале XX в. // ВБашУ. - 2012. - Т. 17, № 1 (I). – С. 752–754.

243 Xujayev M.I. Zaki Validiyning Turkiston ilmiy safari (1913–1914) ga oid tadqiqotlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. - 2021. - Vol. 1, Issue 11. – S. 776–788.

244 Легкий Д.М. Казахские политические деятели в 1917 году: от Февраля до Октября // Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова. - 2017. - № 22. – С. 42–45.

245 Кульшарипов М.М. Заки Валиди – лидер башкирского национального движения и основатель автономного Башкортостана // ПВ. - 2010. - № 4 (50). – С. 24–28.

246 Соегов М.М. Воспоминания А.-З. Валиди-Тогана о туркменских единомышленниках // Проблемы востоковедения. - 2017. - № 2 (76). – С. 62–66.

247 Тоган И. Место географии в исторических исследованиях Заки Валиди Тогана // ПВ. - 2010. - № 4 (50). – С. 14–23.

248 Байкара Туджер. Заки Валиди Тоган. – Уфа: Китап, 1998. – 328 с.

249 Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1998. - Кн. II. – 368 с.

250 Из истории российской эмиграции: письма А.-З.Валидова и М.Чокаева (1924–1932 гг.). – М., 1999. – 128 с.

251 ЦГИА РБ (БР ОМТА). Р-4917. Оп. 1-А. Д. 6. 8 л.

252 Кульшарипов М.М. Заки Валиди – ученый и личность // ВБашУ.- 2015. Т. 20, № 2. – С. 733–737.

253 Милләтчелек каһарманы Гаяз Исхакый // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1997. - №3-4. – С. 6–16.

254 Таиров Н.И. Гаяз Исхаки и Меценаты Акчурины // ВКазГУКИ. - 2018. - № 2. – С. 76–80.

255 Гарифуллин В.З., Мубаракзянова А.З. Этапы публицистической деятельности Гаяза Исхаки // УЗКУ. - 2014. - Т. 156, Кн. 6. – С. 132–140.

256 Салихов А.Г. О творческом наследии Абдулкадира Инана // ПВ. - 2014. № 4 (66). – С. 50–55.

257 Бегимтаев Ч.Х. Исследование средневекового тафсира Корана на персидском языке (эпистолярный памятник) // ИвН. 2016. - № 4 (53). – С. 40–44.

258 Yeşil Yılmaz. Türk Dünyası'nda Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler // Dergipark. - 2014. Cilt 3. Sayı. 9. Kış. – Sf. 117–136.

259 İnan Abdülkadir. Moğolların Gizli Tarihi // TTK. B. 1942. II. Kanun – Nisan. Cilt. VI. Sayı. 21–22. - Sf. 121–126.

260 İnan Abdülkadir. Sibirya'da Ongon Kültü // TTK. B. 1942. Temmuz – I. Teюrin. Cilt. VI. Sayı. 23–24. - Sf. 311–315.

261 İnan Abdülkadir. W.Tiesenhausen, Altın Ordu Tarihine Ait Materyaller Dergisi // TTK. B. 1944. I. Teşrin. Cilt. VIII. Sayı. 32. - Sf. 653–655.

262 Надергулов М.Х. Вопросы научного изучения башкирских историко-литературных сочинений // ВБашУ. 2009. - Т. 14, № 3. – С. 874–877.

263 Хуббитдинова Н.А. Фольклор и башкирская литература начала XX века: творческое освоение и интертекстуальные связи // ПВ. 2014. - № 4 (66). – С. 104–105.

264 Исянгулов Ш.Н. Институт усыновления у башкир в прошлом (по фольклорным и письменным источникам) // СНВ. - 2017. - Т. 6, № 4 (21). – С. 189–193.

265 Желобцов К истории терминологии шаманизма // Вестник СВФУ. - 2014. - Т. 11, № 4. – С. 77–82.

266 İnan Abdülkadir. Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi // B. TDAY. -1964. - Cilt 12. – Sf. 67–76.

267 İnan Abdülkadir. Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları // Türk TTK. B. 1947. Temmuz. Cilt. XI. Sayı. 43. – Sf. 569–570.

268 Erkan Mustafa. 113. Doğum, 26. Ölüm Yıl Dönümü Münasebeyiyle Abdülkadir İnan ve Eserleri // Erdem. 2000. 12 (36). Mayıs. – Sf. 907–928.

269 Абдрафикова Г.Х., Салихов А.Г. Актуальные проблемы башкирской филологии: всероссийские научные форумы (к юбилеям Ахнафа Харисова и Абдулкадира Инана). Уфа, 21–22 июня 2014 г. // ПВ. - 2014. - № 3 (65). – С. 71–77.

270 İnan Abdülkadir. Nayman Boyu'nun Soyu Meselesi // TTK. B. 1960. Ekim. Cilt. XXIV. Sayı. 96. – Sf. 539–545.

271 Şakiroğlu Mahmut H. Koşay Hamit Zübeyr // TDV. İA. İstanbul, 2002. Cilt. 26. – Sf. 225–226.

272 Koşay Hâmit Zübeyr. Türk Dili ile İlgili Prehistorik İzler // TTK. B. 1972. Cilt: 36 Sayı: 141. – Sf. 71–78.

273 Koşay Hamit Zübeyr. Türkiye Türk diiğiinleri üzerine mukayeseli malzeme. – Ankara, 1944. XX – 361 sf., 140 resim.

274 Şenol Hadi. Prof. Dr. Saadet İshaki Çağatay'ın yaşam öyküsü. – İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2007. – 190 s.

275 Sertkaya Osman Fikri. Doğumunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla Prof. Dr. Saadet Çağatay (28 Temmuz 1907/Kazan – 24 Haziran 1989/Ankara) // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten. 2007. - Sayı. 2. – Sf. 131–149.

276 Çagatay Saadet Ş. Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili / İkinci baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963. XII sf. - 372 sf.

277 Saadet Çağatay. Eski Osmanlica Üzerinde Bazi Notlar // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. 1944. - Cilt. 2 Sayı. 2. – Sf. 297–312.

278 Akar Emre. 1933–1949 Arası Doğu Türkistan ve Kazak Göçü // Tarih Kültür Dergisi. 2017. Eylül. – Sf. 54–60.

279 Четин А. Өмір жолымдағы соңғы кеш. – Алматы: AmalBooks, 2022. – 560 б.

280 Қалшабаева Б.К., Бейсеғұлова А.Қ. Түркия қазақтары (этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері). – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 184 б.

281 Алтай Халифа. Ғибадатул – Ислам. Алматы, 2001. – 143 б.

282 Алтай Ғақыпұлы: Биобиблиографиялық көрсеткіш / Құраст.: Г.Н. Балтабаева, С.Е. Әжіғали, С.С. Қорабай, Ғ. Ғаббасұлы, Р.С. Қожахметов, К.М. Қоңырбаева, Абд. Х. Алтай. – Алматы, 2017. – 249 б.

283 Altay Halife. Kazak Türklerine Ait Şecere. – İstanbul, 1977. – 29 s.

284 İsmail Zeyneş. Kazak Türkleri. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – 476 sf.

285 İsmail Zeyneş. Kazaklarda Aile Yapısı // Bilig. 1996. Bahar. – Sf. 66–74.

286 Oraltay Hasan. Alaş. Türkistan Türkilerinin Millî İstiklâl Parolası. – İstanbul: Büyük Türkeli yayınları, 1973. – 200 s.

287 Oraltay Hasan. Bir Kazak Türkü Âliminin Tonyukuk Hakkındaki Makalesi // Hasan Oraltay. İstanbul: Aktıf Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti, 1980. - Sf. 385–398.

288 Oraltay Hasan [Kazak Balası]. Kazak Türkleri // Hasan Oraltay. – İstanbul: Aktıf Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti, 1980. – Sf. 291–326.

289 Oraltay Hasan. “Bir Kazak Türk Aliminin Dede Korkut Hakkındaki Fikri // Töre. Cilt. 4. Sayı: 13. 1972. – Sf. 22–29.

290 Oraltay Hasan. Bir Kazak Türkü Aliminin Dede Korkut Hakkındaki Düşünceleri // Hasan Oraltay. İstanbul: Aktıf Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti, 1980. – Sf. 393–398.

291 Kesici Kayyum. Dün Bügün ve Hedefteki Kazakistan. – İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2003. – 304 s.

292 Kara Abdulvahap. Causes ana Consequenses of Kazakh Migration from Eastern Turkestan to Turkey: 1930s – 1950s // Emigrants/Muhacir from Xinjiang Middle East during 1940–60s. – Fuchu, Tokyo, 2019. – P. 1–11.

293 Erdoğru Mehmet Akif. How the Turks of Turkey did perceived the Muslim Kazakhs of Central Asia in the 20th century? // Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. - 2024. - № 9 (1). Haziran. – Sf. 52–57.

294 Tuncer Hüseyin. Türk Yurdu (1911–2001) Bibliyografyası. – Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2002. – 541 sf.

295 Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası I. Cilt. – Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. – 593 s.

296 Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyorgafyası. II. Cılt. A Bibliography of Türks out of Türkey. – Ankara: T.C. Başkanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlügü, 1992. – 1379 s.

297 Mäsimhanulı Düken. Çin, Japonya ve Moğolistan'da Türkiyat Çalışmaları. Monografi / Kazakçadan Çev.: Aşur Özdemir. – Ankara: SPICAWORKS YAYINCILIK, 2026. – 152 s.

298 Çeçen Anıl. Türk Devletleri. – Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2003. – 504 sf.

299 Hadiyev Molla Münir. Başkurt Tarihi / Hazırlayan Zafer Sever. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022. – 127 s.

300 Çiğ Muazzez İlmiye. Atatürk Düşünüyor. – İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016. – 222 s.

301 Sarıkavak Kazım. İslâmiyet Öncesi Türklerin düşünce hayatı // Türk Kültürü. El Kitabı. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2015. – Sf. 367–386.

302 Dilek İbrahim. Türk Mitolojisi // Türk Kültürü. El Kitabı. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2015. – Sf. 267–301.

303 Donuk Abdülkadir. Türklerde ve Moğollarda meclis geleneği // TarD. – İstanbul, 2010. - Sayı. 52 (2). – Sf. 1–12.

304 Hoşca Fatma. Köroğlu destan'nın Pamir kırgızları versiyonu üzerine dil incelemesi. Doktora tezi. Ardahan, 2023. – 425 s.

305 Yılmaz Salih. Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyan Hareketleri (1855-1856) // TTK. B. 2003. - Cilt. 67. Sayı. 250. – Sf. 865–880.

306 Yılmaz Salih. Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar // TTK. B. - 2005. - Cilt. 69. Sayı. 255. – Sf. 599–628.

307 Yücel Muallâ Uydu. Kuman Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi // TTK. B. - 2006. Cilt. 70 Sayı. 258. – Sf. 523–560.

308 Türk Halk Edebiyatı. El Kitabı / Edit. M. Öcal Oğuz, Metin Ekici, Mehmet Açа, Dilaver Düzgün, R. Bahar Akarpınar, Mustafa Arslan, Aktan Müge Yılmaz, Gülin Öğüt Eker, Tuba Özkan. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2017. – 435 s.

309 Atsız Nihal. Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır? / Türkler. Cilt 1. Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – Sf. 256–267.

310 Özçamca Salih. Türklerin Göçebeliri Hakkında Birkaç Not // Türkiyat Araştırmaları. Sayı. 7. 2007. – Sf. 177–183.

311 Kafesoğlu İbrahim. Türk Millî Kültürü. – İstanbul: Ötüken, 2021. – 447 s.

312 Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х.А. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.

313 Halaçoğlu Y. Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar / Türkler. Cilt 1. – Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – Sf. 8–17.

314 Özkaya Tüten. Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu İle İlgili Yeni Araştırmalar / Belleten. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Nisan 1990. Cilt LIV. Sayı. 209. – Sf. 497–532.

315 Demiroğlu Hasan. İdil-Ural Türk Gazetelerinde (1905–1912) Kırgız ve Kazaklar // Tarih Dergisi. – İstanbul, 2008. Sayı. 45 (2007). – Sf. 155–173.

316 Üren Umut. Doğu Avrupa'da Türkler // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 137–163.

317 Dilay Seda, Onur Erman Deniz. Orta Asya Göçebe hayatı ve sanata yansımaları // STD. 2024. Sayı. 33. – Sf. 33–55.

318 Kemaloğu İlyas. Altın Orda Devleti // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 273–291.

319 Acar Serkan. Altın Orda'nın Mirasçıları: Türk-Tatar Hanlıkları // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 293–317.

320 Народы России. Киргизы. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1879. – 58 с.

321 Grousset R. Stepler İmparatorluğu. Atillâ, Cengiz Han, Timur // Çeviren İnalcık Halil. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022. – 593 sf.

322 Durmuş İlhami. Türk Kültürüne Giriş. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2016. – 537 s.

323 Durmuş İlhami. Bilge Kağan, Köl Tegin ve Bilge Tonyukuk. – Ankara, 2009. – 192 s.

324 Ögel Bahaeddin. Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi. Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur // TTK. Belleten. 1951. Cilt. 15. Sayı. 59. – Sf. 361–380.

325 Ögel Bahaeddin. Şine Usu Yazıtı // TTK. B. - 1951. Cilt: 15. Sayı: 59. – Sf. 361–380.

326 Yuvali Abdülkadir. Ögel Bahaeddin // TDV. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 2007. Cilt. 34. – Sf. 22–23.

327 Ögel Bahaeddin. Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar // TTK. Belleten. 1957. Cilt. 21. Sayı. 81. – Sf. 81–137.

328 Ögel Bahaeddin. İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre. – Ankara: TTK, 2014. – 455 s.

329 Taşağıl Ahmet. Kapgan Kagan (692–716) // TTK. B. - 1993. Cilt. 57. Sayı. 218. – Sf. 51–70.

330 Taşağıl Ahmet. Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri // TTK. B. - 1999. Cilt. 63. Sayı. 236. – Sf. 23–42.

331 Taşağıl Ahmet. Gök Türkler // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 61–79.

332 Taşağıl Ahmet. Köl Tigin Yazıtının Cince Yüzü Hakkında // TTK. B. - 2004. Cilt. 68. Sayı. 252. – Sf. 403–422.

333 Çift Pelin, Taşağıl Ahmet. İslamiyet Öncesi Türkler. – İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022. – 232 sf.

334 Tekin Talat. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. – İstanbul: Simurg, 1998. – 128 s.

335 İbrahim Kafesoğlu. Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan // TTK Belleten. 1985. Cilt. 49. Sayı: 194. – Sf. 261–272.

336 Kurtoğlu Yasemin. Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021. – 123 s.

337 Aydın E. Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen Ek Tag Üzerine (harita ile birlikte) // Belleten, Cilt. LXX. Sayı. 257. Yıl 2006. Nisan. – Sf. 1–11.

338 Ayan Altan. Orhun Abidelerindeki Liderlik ve Yönetim Anlayışının Değerlendirilmesi // ABD. - 2015. Sayı. 49 (Mayıs – Haziran). – Sf. 305–317.

339 Yaşa Recep. Eski Türk Cenaze Törenlerinde Ölü Yakma Âdeti // TTAD. - 2019. Yıl. 4. Sayı. 1. Bahar. – Sf. 275–295.

340 Радлов Ф.В. Государственность у кочевых народов // Перелистывая редкие и здания. – С. 254–262.

341 Центральная Азия: традиция в условиях перемен / Отв.ред. Р.Р. Рахимов. Вып I. – СПб.: Наука, 2007. – 354 с.

342 Центральная Азия: традиция в условиях перемен / Отв.ред. Р.Р. Рахимов, М.Е. Резван. Вып. III. – СПб.: МАЭ РАН, 2013. – 416 с.

343 Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2007. – 416 с.

344 Голубцева А.А. Вопросы существования государственных институтов кочевых народов и их влияние на становление государственного устройства Руси // «Теория и практика современной науки». - 2018. - № 1(31). – С. 173–176.

345 Абдушарипов С. Кочевая цивилизация в Центральной Азии // Түркология. - 2015. - № 6. – С. 83–90.

346 Эгамбердиев М.Ш. Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуы: тарихы және тарихнамасы (XIX ғасырдың соңы мен бүгінге дейінгі кезең). Электронды оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 307 б.

347 Özyetgin Ayşe Melek. Uygurlar // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 81–104.

348 Erkoç Hayrettin İhsan. Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 105–135.

349 Eker Süer. Ana Altaycadan Modern Türk Dillerine Genel Bir Bakış // Türk Kültürü. El Kitabı. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2015. – Sf. 111–188.

350 Pala Ayhan. Kazakistan'da Opuz Toponimleri // Altay Communities. Migrations and Emergence of Nations. – İstanbul, 2014. – Sf. 237–240.

351 Eren Hasan. Yer Adlarımızın Dili // B. TDAY. 1965. Cilt. 13. – Sf. 155–165.

352 Süer Eker. Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt. Güney Harezm-Oğuzcası // HÜTAD. 2006. Sayı: 5. – Sf. 113–128.

353 Kucur Sadi S. Büyük Selçuklu Devleti // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 205–228.

354 Nasırabadı Gülseren Azar. Hârizmşâhlar Devleti // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 229–249.

355 Çelik Muhammed Bilal. Moğollar Zamanında Orta Asya // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 251–272.

356 Necef Ekber N., Annaberfiev Ahmet. Hazar Ötesi Türkmenleri. – İstanbul, 2003. – 368 sf.

357 Лученков И.Р. Влияние «национального обета» на формирование границ на Ближнем Востоке // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. - 2025. - № 2. – С. 24-33.

358 Şahin Halil İbrahim. Türkmenistan sahası destancılık geleneği ve Türkmenistan destanları. Doktora tezi. Balıkesir, 2009. – 904 s.

359 Merçil Erdoğan. Selçuklular ve Türkçe // TTK. B. 2003. Cilt. 67. Sayı. 248. – Sf. 111–118.

360 Peçenek ve Uzlar'ın Malazgirt Zaferi'nin Kazanılmasındaki Rolleri ve Önemleri // M. Derviş Kılınçkaya Armağan Kitabı. Editör. S. Erdaş-S.Yıldırım. Siyasal Kitabevi, 2022. – Sf. 23–38.

361 Karadağ Çınar Gülay. İran Türkleri // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 355–403.

362 Alan Hayrunnisa. Timurlular // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 405–423.

363 Divitçioğlu Sencer. Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet). – İstanbul: YKY, 2000. – 159 s.

364 Olçer Evrim. Kendine Dönüşen Kahraman: Oğuz Kağan Destanı'nda İktidar ve Kut // MF. 2014. Sayı. - 13 (104). – Sf. 5-15.

365 Kabadayı Osman. Kazak Türkçesinin At Koşum Takimlariyla İlgili Söz Varliği – Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme / Doktora Tezi. Ankara, 2020. – 405 s.

366 Saltakova Zh.T., Önal M. Naci, Albekov T.K. Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Millî Bellek // MF. 2021. Cilt: 17. Sayı: 130. – Sf. 21–30.

367 Kara Abduvahap, Yeşilot Okan. Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan. – İstanbul: Altınoluk Yayın San. A.Ş. 2011. – 316 s.

368 Kara Abdulvahap. Türkistan Ateşi. Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi. – İstanbul: DA Yayınları 2002. – 383 s.

369 Biray Nergis Kazak Türklerinde Ölümle İlgili Kelime, Kelime Grubu ve Deyimlerden Hareketle Ölüm Kavramı // Prof. Dr. Abdurrahman Güzel Armağanı (Ed. Doç. Dr. C. Demir, Yrd. Doç. Dr. H. Parlakyıldız). – Ankara: Akçağ Yayınları, 2013. – Sf. 353–371.

370 Ersoy Ruhi. Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller // Ersoy Ruhi. Gelenekten Geleneğe Türk Kültür Dünyası. Makaleler / İncelemeler. – İstanbul: Ötüken, 2021. – Sf. 245–268.

371 Biray Nergis. Türkiye'deki Afgan Kazakları Ağzı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009. – 500 s.

372 Kalan Ekrem. Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi. – Ankara, 2008. – 135 sf.

373 Ünal Fatih. Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği // Bahar. 2008. Sayı. 45. – Sf. 103–130.

374 Bayat Fuzuli, Cicioğlu Muhammet Nurullah Türklerde Cenaze Törenleri Bağlamında Mevlid Okuma Geleneği // SBD. 2008. Sayı. 19. – Sf. 147–155.

375 Açа Mehmet Kazak ve Kırgız Türklerinde Defin Sonrası Bazı Uygulamalar ve Aş Verme (Aş Toyu) // MF. 1999. Yıl: 11. Sayı. 43. – Sf. 24–33.

376 Türk Hüseyin. Kazakistan Kültürü. Toplumsal Yaşam ve Eski Türk İnançları. – İstanbul, 2016. – 160 s.

377 Валиханов Ч.Ч. О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще // Собрание сочинений в пяти томах.– Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. Т. 1. – С. 190-197.

378 Çetin Halil. Kazak Türklerinin Törensel Günlerdeki Yemekleri ve Bu Bağlamda Gerçekleştirilen Ritüeller // Millî Folklor. - 2021. Cilt. 17. Sayı. 131. – Sf. 219–229.

379 Ergün Hidayet. Kazak Türklerinin Destanlarındaki Dağ Adları Üzerine Bir Araştırma // 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum. - 2021. Kış. Cilt. 10. Sayı. 30. – S. 783–790.

380 Alpargu Mehmet Türkistan Hanlıkları // Ötüken'den Kırım'a. Türk Dünyası Kültür Tarihi. – İstanbul, 2020. – Sf. 425–454.

381 Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова М.Т. Кочевая элита в истории Казахской степи: от раннего государства до кочевой империи // Edu.e-history.kz. Asian Journal «Steppe Panorama» – 2023. – № 10(1). – С. 68–83.

382 Kalkan Mustafa. Kırgızlar ve Kazaklar. – İstanbul, 2006. – 396 s.

383 Gürbüz Emre Y. Kazakistan'da Bir Ulus-Devlet Kurmak. Praksis Dergidi. 2004. Sayı. 11. – Sf. 191–220.

384 Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова М.Т. Феномен оседлой культуры в кочевой среде (на примере золотоордынского городища Актобе) // Отан тарихы. – 2021. – № 4(96). – С. 230–238.

385 Историко-культурный атлас казахского народа / Отв.ред. И.В. Ерофеева. – Алматы: Print-S, 2011. – 300 с. + 54 с. карт + 24 с. вкл.

386 Кабульдинов З.Е., Абдулина А.Т., Морякова М.Т., Досымбетов Н.А. Развитие сенокошения и земледелия у казахов в XVIII – начале XX вв. // Bylye Gody. – 2023. – №18 (4). – P. 1652–1662. DOI: 10.13187/bg.2023.4.1652

387 Абдулина А.Т., Кабульдинов З.Е. Морякова М.Т. Традиционное казахское кочевое животноводство в трудах Х.А. Аргынбаева // Bylye Gody. 2025. № 20(2). – С. 654-666.

388 Özdemir Özlem. Kazak Türklerinin Destanları Mitolojik Unsurlar. Doktora tezi. Kayseri, 2020. – 628 s.

389 Kömen (Özakaydın) Olcay Güntülü. Doğu Türkistan Kazak Türkleri Diyalektinin İncelenmesi (giriş, inceleme, metinler, söz dizini). Doktora tezi. – İzmir, 2016. – 367 s.

ҚОСЫМША А

Тақырыпқа қатысты фотосуреттер мен карталар

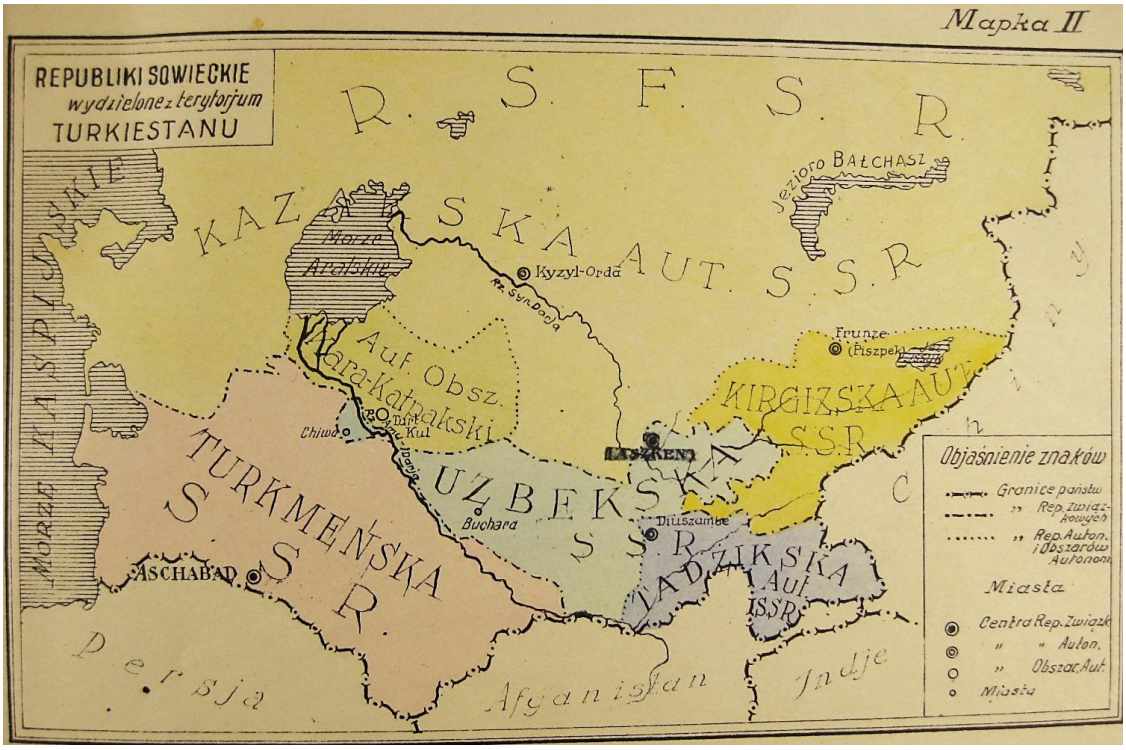

Resim 7. Cumhuriyet Gazetesinin 12 Mart 1926 günlü nüshasında bir Atatürk portresi.

Сурет А.1 – «Cumhuriyet» («Мемлекет») газетінің 1926 жылғы 12 наурыздағы санындағы Ататүріктің портреті [Özel Sabahattin. Mustafa Kemal Atatürk. Yeni Gerçekler Yeni Düşünceler. – İstanbul, Kültür Yayınları, 2014. – 262 s.]

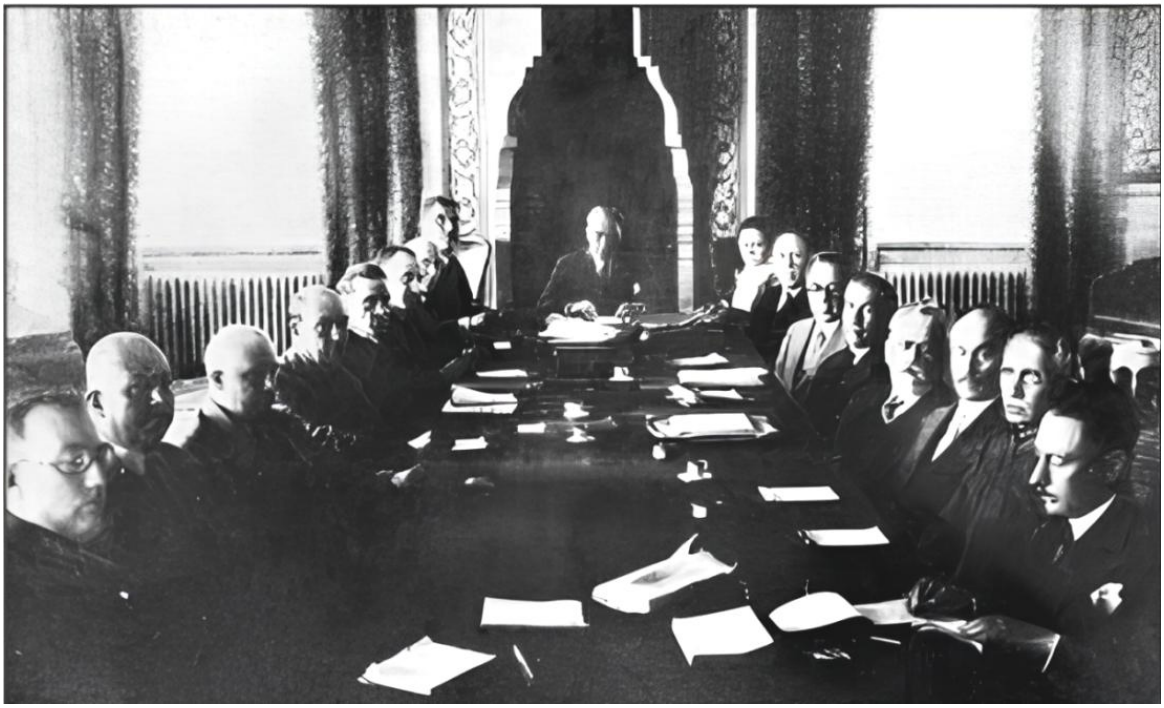
Сурет А. 2 – Ресей құрамындағы Қазақстан және Орта Азия [РГВА-461к-1-406-МШ. Л. 12]

Сурет А. 3 –1924–1925 жылдары Батыс Түркістандағы ұлттық-территориялық межелеу [РГВА-461к-1-406-МШ. Л. 12]

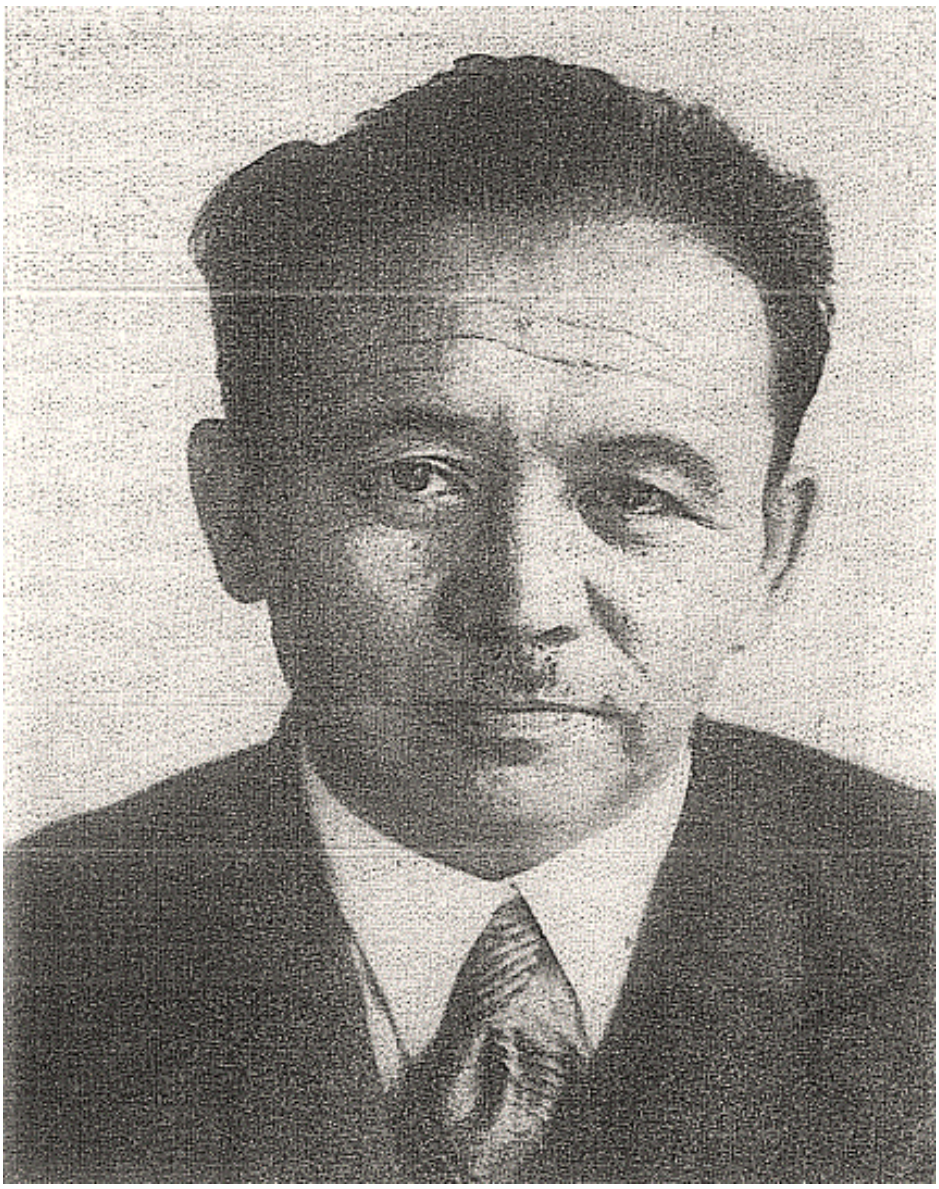
Сурет А. 4 – СССР құрамындағы Батыс Түркістан [РГВА-461к-1-406-МШ. Л. 14]

Сурет А. 5 –Түрік тарихын зерттеу қауымдастығының 1931 жылғы 19 шілде күні Анкара халық үйінде (Ankara Halkevi) Мұстафа Кемал Ататүріктің төрағалығымен өткен жиналысы [Halaçoğlu Yusuf. Türk Tarih Kurumu // TDV. İA. Cilt: 41. Sf. 548]

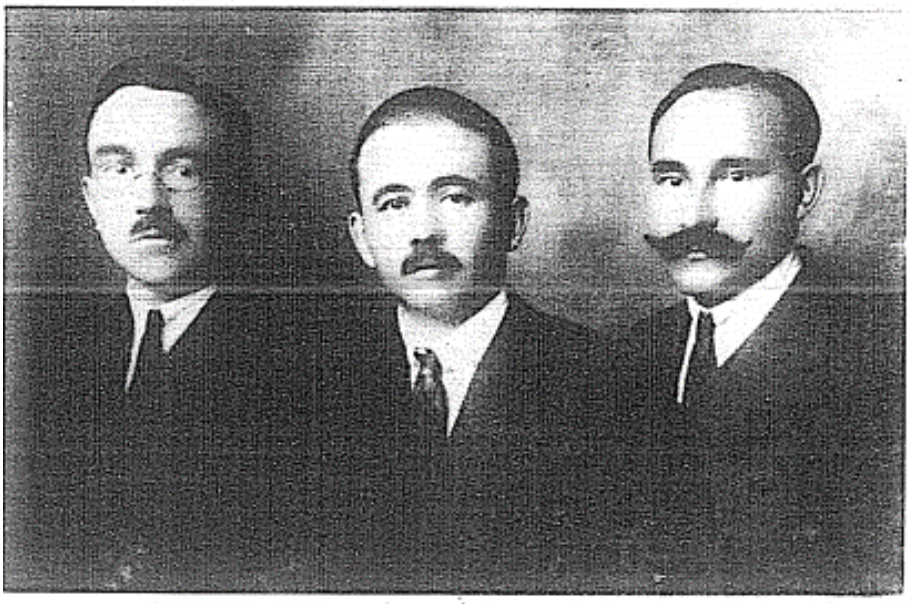
Сурет А. 6 – Мұстафа Кемал Ататүрік түрік тарихшы-зерттеушілері және тіл мамандарымен бір жиналыста
Солдан оңға қарай: Хасан Әли Йүжель, Желәл Шахир, Ахмед Жеват Емре, Решит Галип, Ататүрік, Әфет Инан, Рушен Ешреф Үнайдын, Ибраһим Нежми, Хамит Зүбейір Қошай
[Muazzez İlmiye Çiğ. Atatürk Düşünüyor. İstanbul, 2016. Sf. 68.]

Сурет А. 7 – Әбділқадір Инан (1937 ж.) [Gül B. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün 50. Yılına armağan / 50. Yıl Sempozyumu Bildirileri. – Ankara, 2012. – 216 s. – S. 67.]

ABDÜLKADİR İNAN

3. Fotoğraf

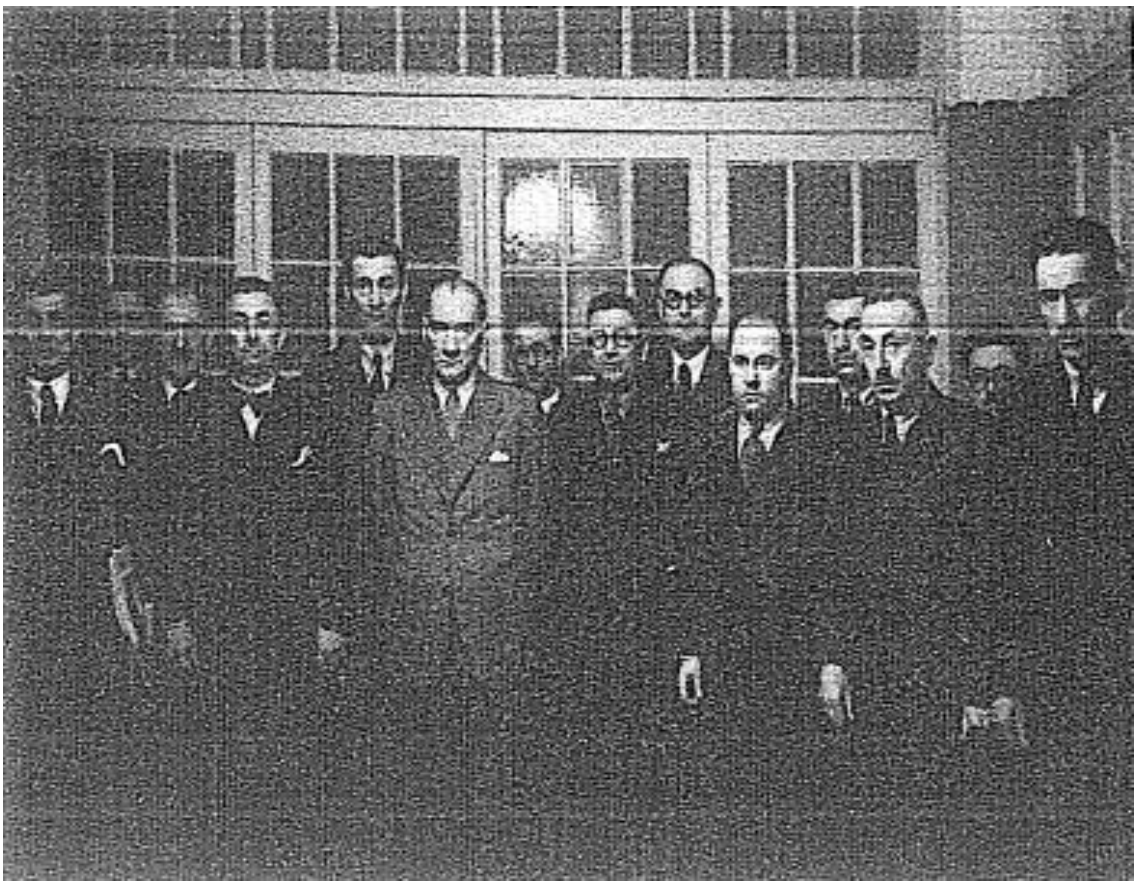
Abdülkadir İnan (ortada)

4. Fotoğraf

Abdülkadir İnan (sol başta), Zeki Velidi (gözlüklü)

Сурет А. 8 – Әбділқадір Инан (солдан бірінші) және Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған (көзілдірік таққан адам) [Gül B. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün 50. Yılına armağan / 50. Yıl Sempozyumu Bildirileri. – Ankara, 2012. – 216 s. – S. 69.]

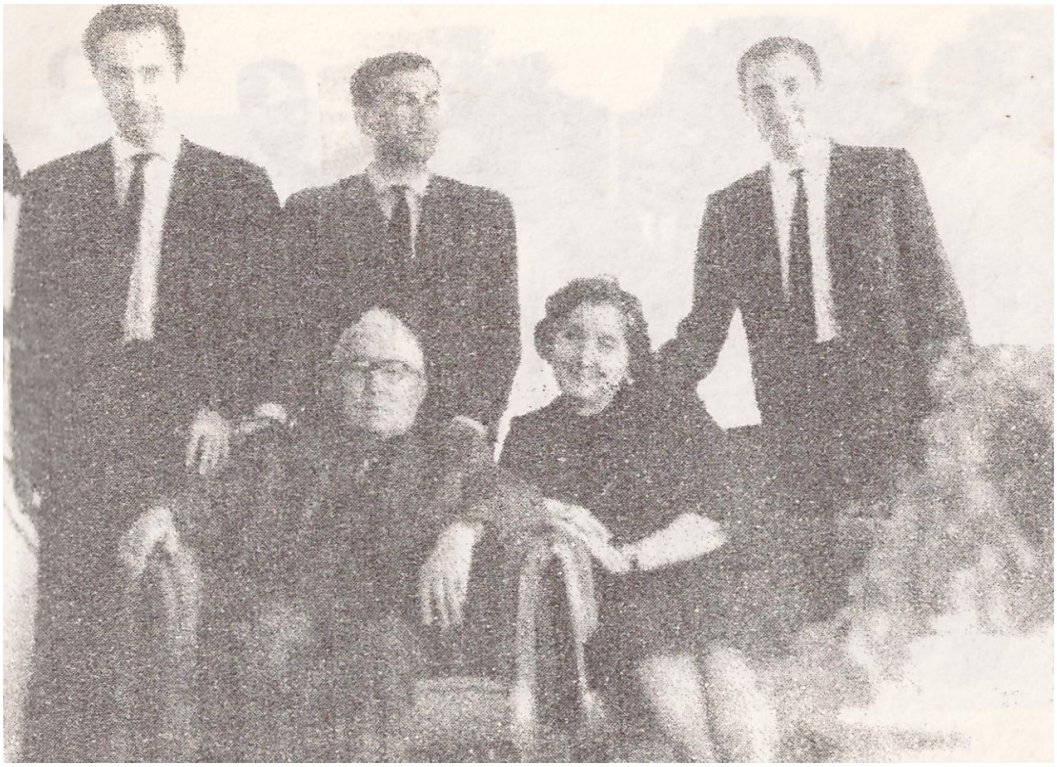
Сурет А. 9 – Әбділқадір Инанның Ататүріктің қабылдауында болған сәті (Түрік тарих қоғамының мүшелерімен бірге) [Gül B. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün 50. Yılına armağan / 50. Yıl Sempozyumu Bildirileri. – Ankara, 2012. – 216 s. – S. 74]

Сурет А. 10 – Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған Ыстанбұл университетінің студенттерімен, 1959 ж. [Судьба и наследие башкирских ученых-эмигрантов / Валеев Д.Ж., Мадьяри А., Ураксин З.Г., Юлдашбаев А.М.; ВЭГУ. Уфа, 1995. 143 с. 129-б.]

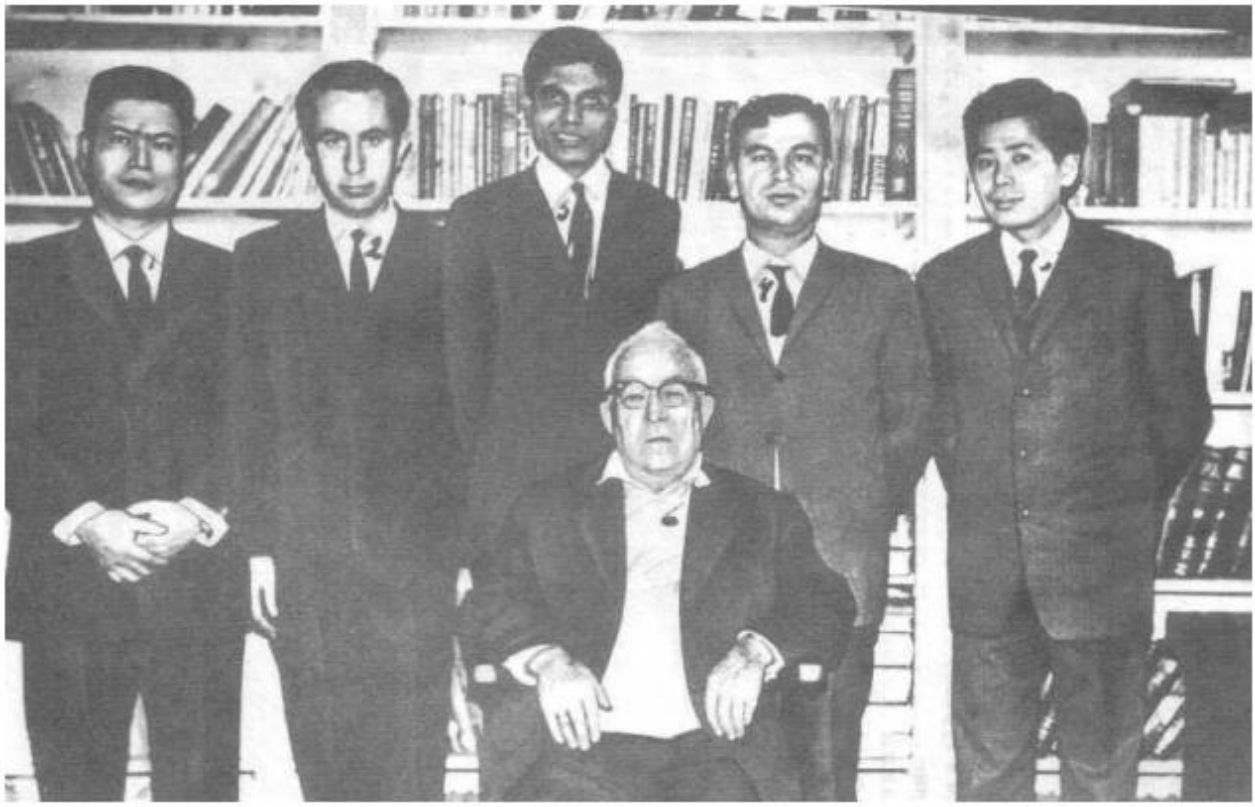
Сурет А. 11 – Советтік ғалым В.В. Бартольдтің Ыстанбұлда болған кезі. Жанында солдан оңға қарай – Әбділқадір Инан, Әкдес Нимет Курат, Ахмет-Зәки Уәлиди (1926 ж.) [Тоган З.В. Воспоминания: Книга 2. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1998. – 368 с. – С. 362]

Сурет А. 12 – Профессордың үйінде. 1966 жыл. Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған және Н. Тоған, оның шәкірттері (солдан оңға) Т. Байкара, Э. Конукчу, М. Сарай
[Судьба и наследие башкирских ученых-эмигрантов / Валеев Д.Ж., Мадьяри А., Ураксин З.Г., Юлдашбаев А.М.; ВЭГУ. Уфа, 1995. 143 с.]

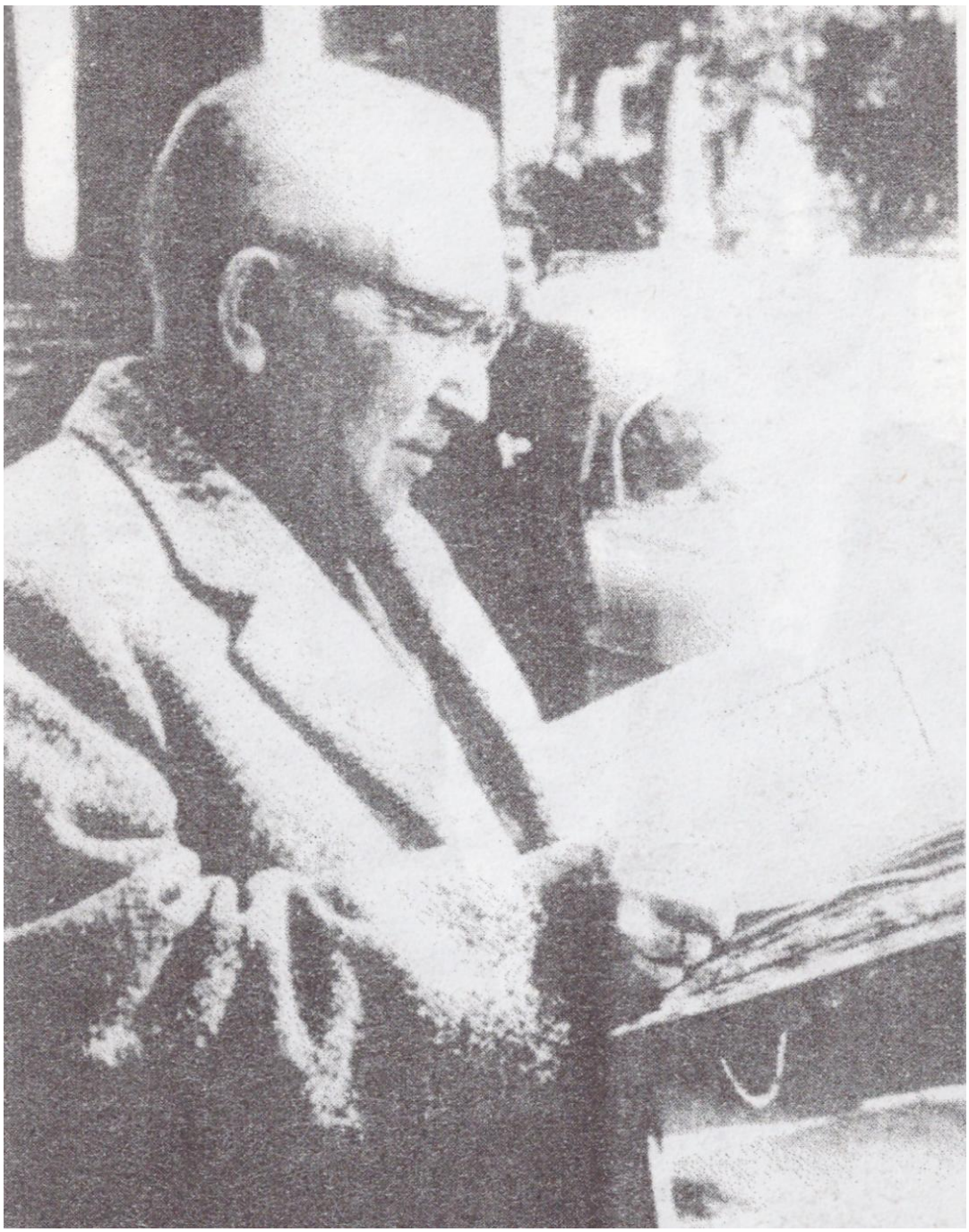

Сурет А. 13 – Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған Түркияның атақты ғалым және саяси қайраткері Фуат Көпрүлүдің жерлеуінде қоштасу сөздерімен
[Судьба и наследие башкирских ученых-эмигрантов / Валеев Д.Ж., Мадьяри А., Ураксин З.Г., Юлдашбаев А.М.; ВЭГУ. Уфа, 1995. 143 с.]

Мои аспиранты, готовившие в 1964—1968 годы докторские диссертации (слева направо): Танг Чи из Манчжурии, Тунджер Байкара из Айдына (Турция), Исраетдин Ахмет из Пакистана, Энвер Конукчу из Дюзджи (Турция), Чи Гуей Хуанг из Формозы, А.-З. Валиди Тоган. Стамбул, 1968 г.

Сурет А. 14 – Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған және оның жетекшілігімен 1964–1968 жылдары диссертацияларын жазған аспиранттары (солдан оңға қарай): Манжуриядан келген Танг Чи, Айдын қаласынан келген Тунджер Байкара, пәкістандық Исраетдин Ахмет, Дүзжеден шыққан Энвер Конукчу және Формозадан (Тайван) Чи Гуей Хуанг. Ыстанбұл қаласы, 1968 ж. [Тоган З.В. Воспоминания: Книга 2. – Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1998. – 368 с. – С. 366]

Сурет А. 15 – Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған Иранда, Әбділқадір Инанның үйінде, XX ғ. 60-жылдарының ортасы [Судьба и наследие башкирских ученых-эмигрантов / Валеев Д.Ж., Мадьяри А., Ураксин З.Г., Юлдашбаев А.М.; ВЭГУ. Уфа, 1995. 143 с.]

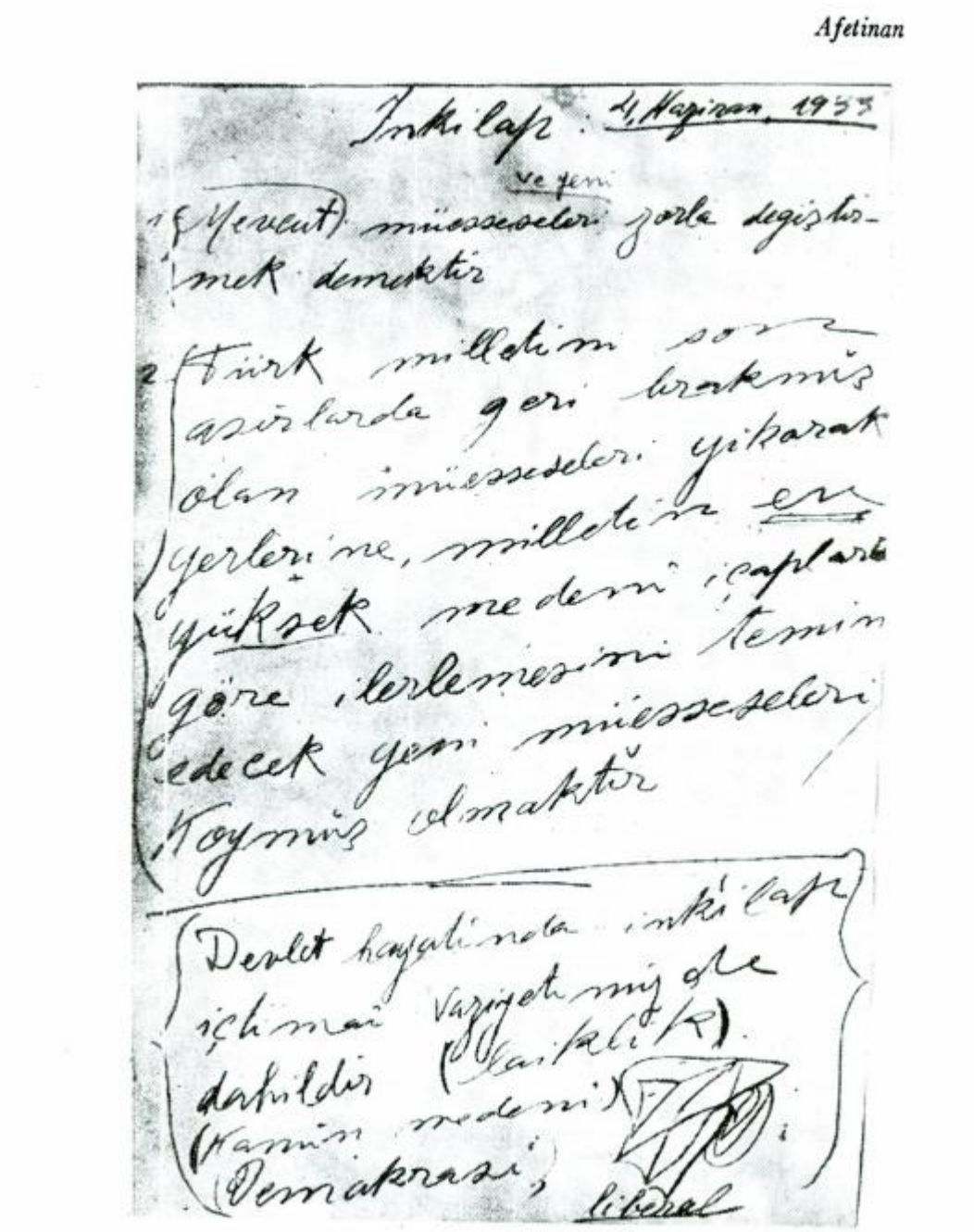
Сурет А. 16 – Профессор Саадет Исхаки Шағатай [Şenol Hadi. Prof. Dr. Saadet İshaki Çağatay'ın yaşam öyküsü. İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2007. 192 s.]

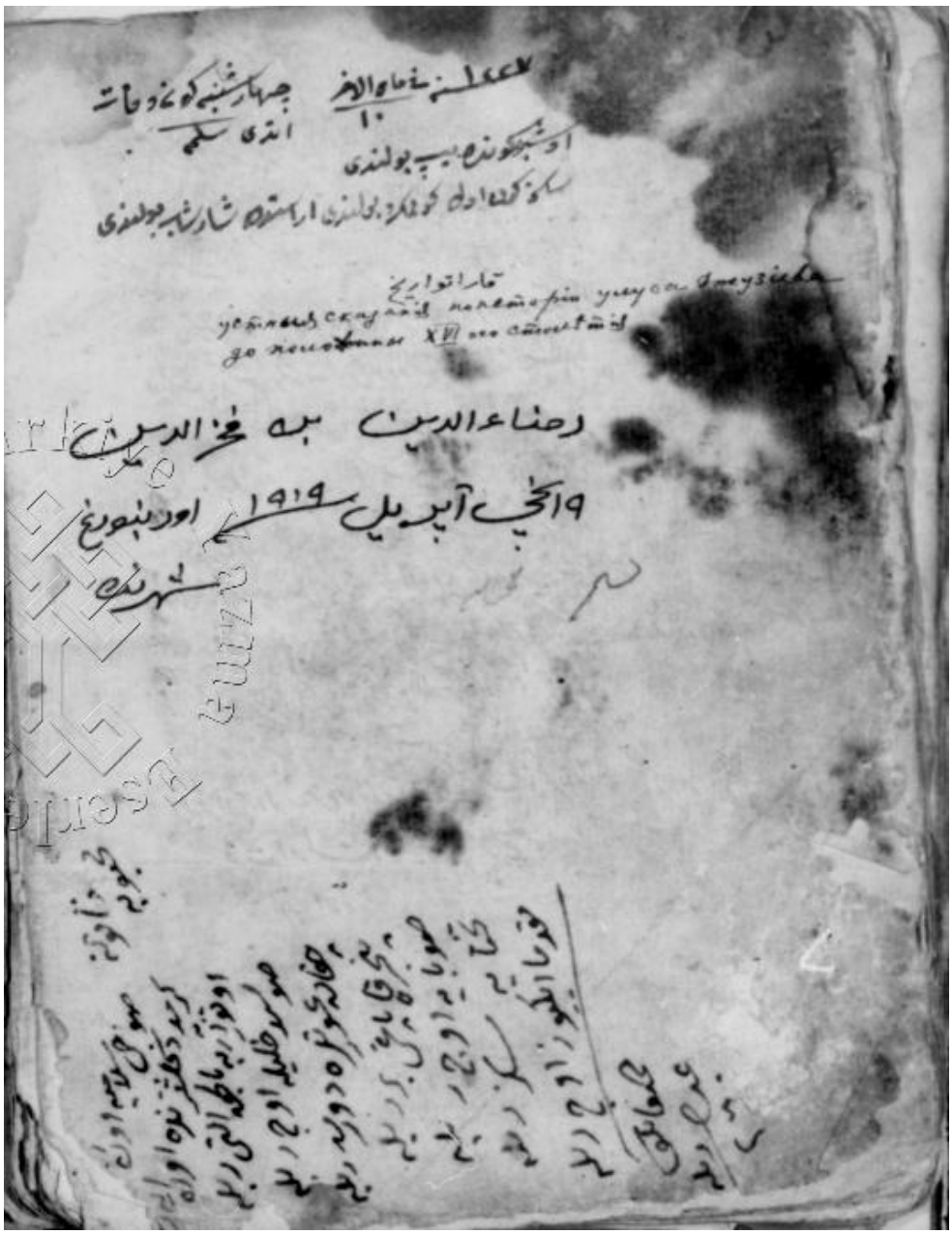
Сурет А. 17 – Түркияның Ұлы ұлттық мәжілісінің ашылуы. Анкара. 1920 ж. 23 сәуір
[https://niv.ru/doc/encyclopedia/bse/articles/5521/kemalistskaya-revolyuciya.htm]

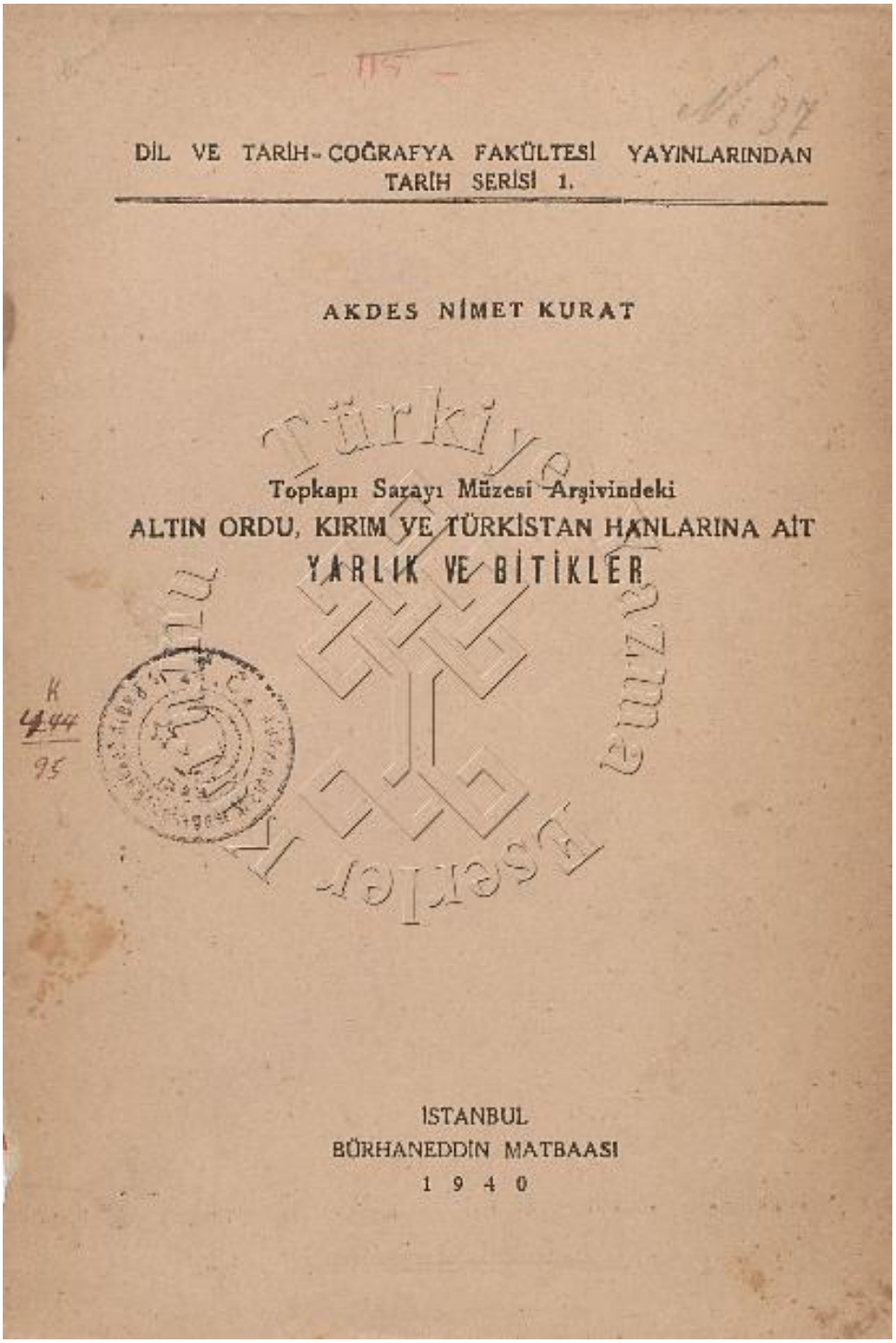
Сурет А. 18 – 1923 жылғы 29 қазан – Ұлы ұлттық жиналыс Түркияны Таяу және Орта Шығыстағы тұңғыш республика деп жариялады, Президенті ретінде ұлттық қаһарман Мұстафа Кемал сайланды, «Ататүрік» («түріктердің әкесі») есіміне ие болды
[https://www.kulturamgo.ru/kalendar-sobytij/prazdniki-i-pamyatnye-daty/18639-100-let-nazad-velikoe-natsionalnoe-sobranie-provozglasilo-turtsiyu-respublikoj]

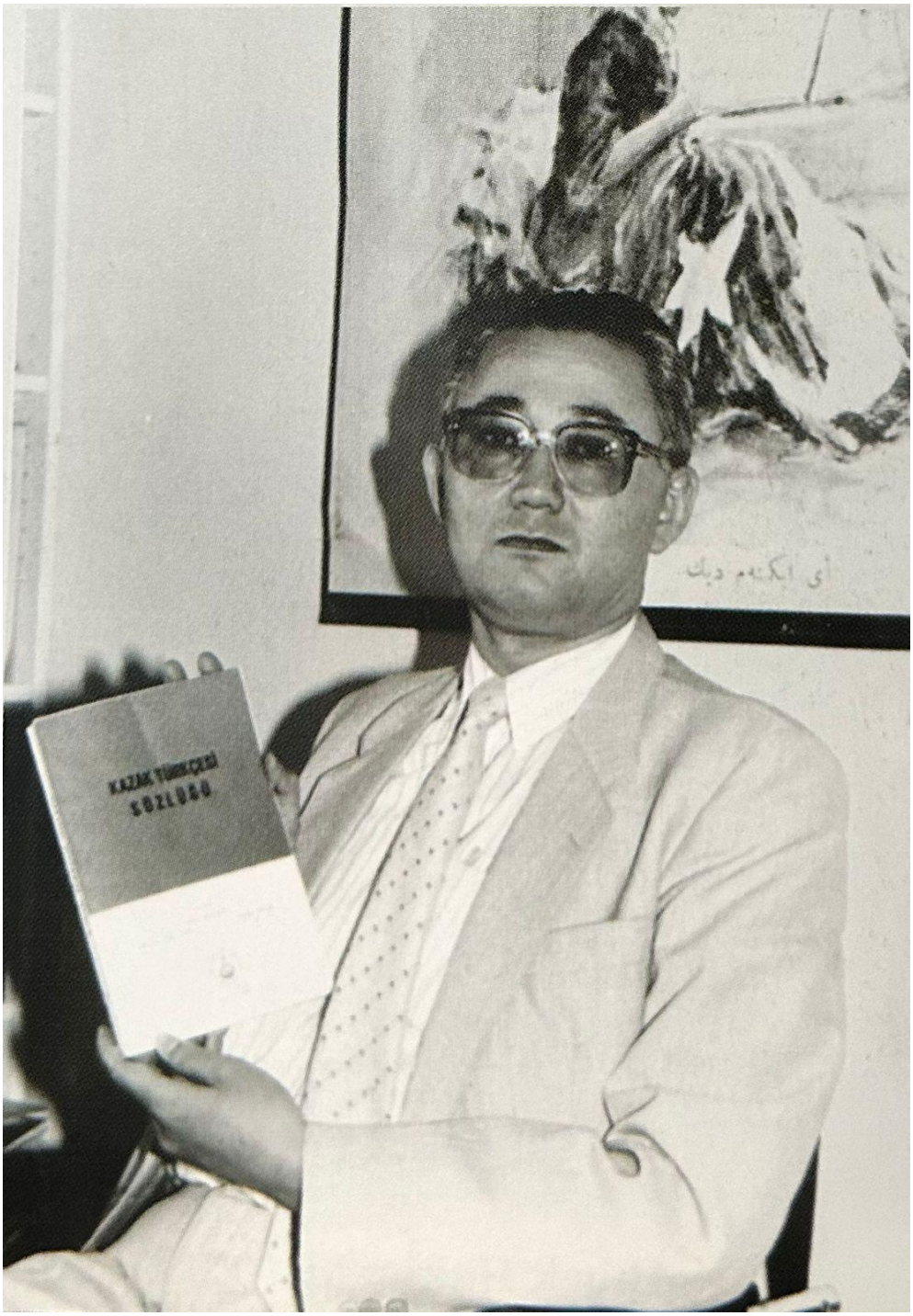
Сурет А. 19 – Ататүріктің 1933 жылдың маусым айындағы бір хаты (Түрік зерттеушісі Әфет Инанның айтуынша, мына хатты ол өзі жазған, бірақ не жазу керек екендігін Ататүрік өзі айтты) [İnan Afet. Atatürk'ten dinlediklerim // TTK. B. 1959. Ocak. Cilt: XXIII. Sayı. 89. Sf. 8]

Сурет А. 20 – «Алтын орда» атты кітапты бастапқыда Зия-атдин бин Физ-атдин есімді кісінің қолында болған. Кітаптың соңғы мұқабасында 19 сәуір 1919 ж. Орынбор қаласы деген шағын мәліметтерді жазып қалдырған. Кейін кітап Түркияға эмиграцияға кеткен, А.-З. У. Тоған тарапынан Сүлеймание кітапханасы қорына өткізілген [Arşiv numarası 1206. Kitap adı Altınorda. Yazarı Ütemiş hacı. Kütüphanesi Zeki Velidi Togan (şahsi kitabı). Yaprak sayısı 77+4
İstanbul. Süleymaniye kütüphanesi Mikrofilm ve fotokopi servisi. Aralık 1962]

Сурет А. 21 – Акдес Нимет Кураттың «Топкапы сарайы музейі архивіндегі Алтын орда, Қырым және Түркістан хандарына қатысты жарлықтар мен жазбалар» [Nimet Kurat Akdes. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler. – İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1940]

Сурет А. 22 – Хасан Оралтай. «Қазақ тілінің сөздігі» шыққан күні [Hasan Oraltay. Hasan Oraltay. İstanbul: Aktıf Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti, 1980. Sf. 534]

Сурет А. 23 – Зейнеш Исмайыл
[Зейнеш Исмайылдың жұбайы Сәуле Дағайқызының жеке қорынан (Түркия, Анкара қаласы)]

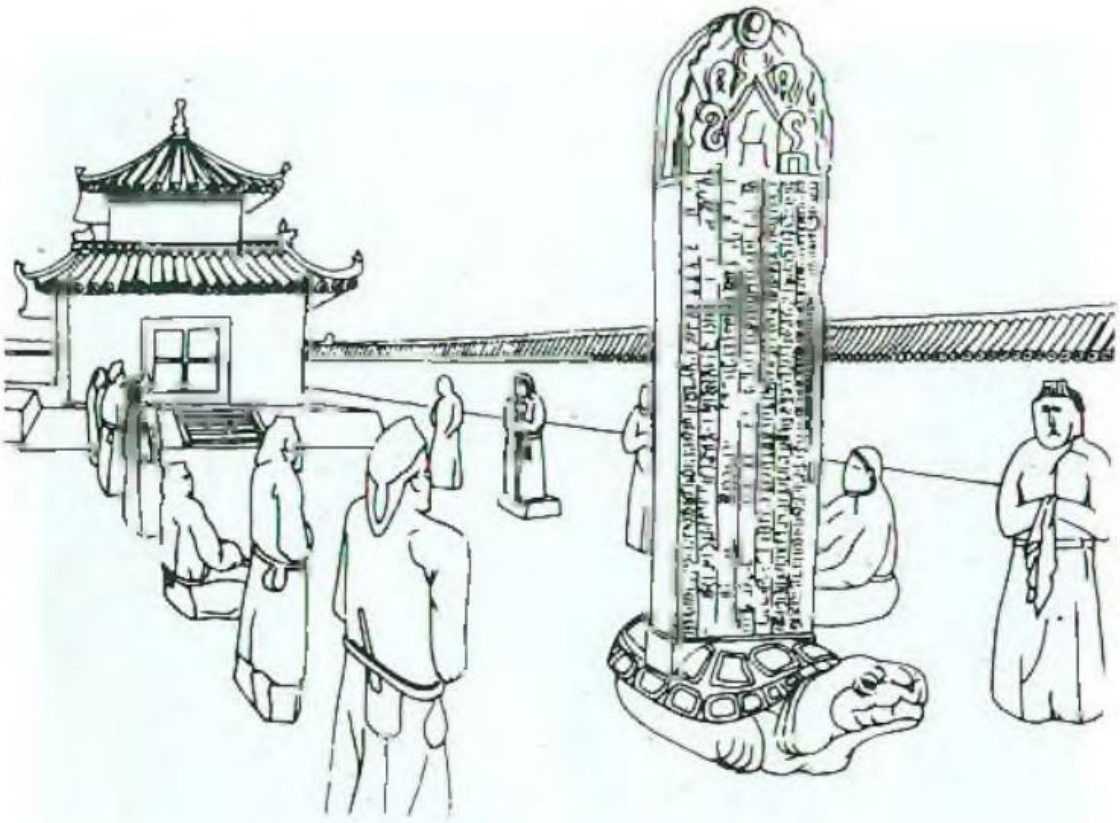
Сурет А. 24 – Тарих ғылымдарының кандидаты Рүстемов Сәулебек Керімбекұлы (1965–2023)
[С.К. Рүстемовтың жұбайы, тарих ғылымдарының докторы, профессор А.Ш.Махаеваның жеке қорынан]

Hasan Bey
TABRIZ

9. Tunyukuk yazıtı, batı ve güney yüzleri (T. Tekin arşivi)

Сурет А. 25 – Тонықөкке арналған ескерткіш. Батыс және оңтүстік жақтары (Т.Текиннің материалдарынан) [Tekin Talat. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. İstanbul: Simurg, 1998. Sf. 128]

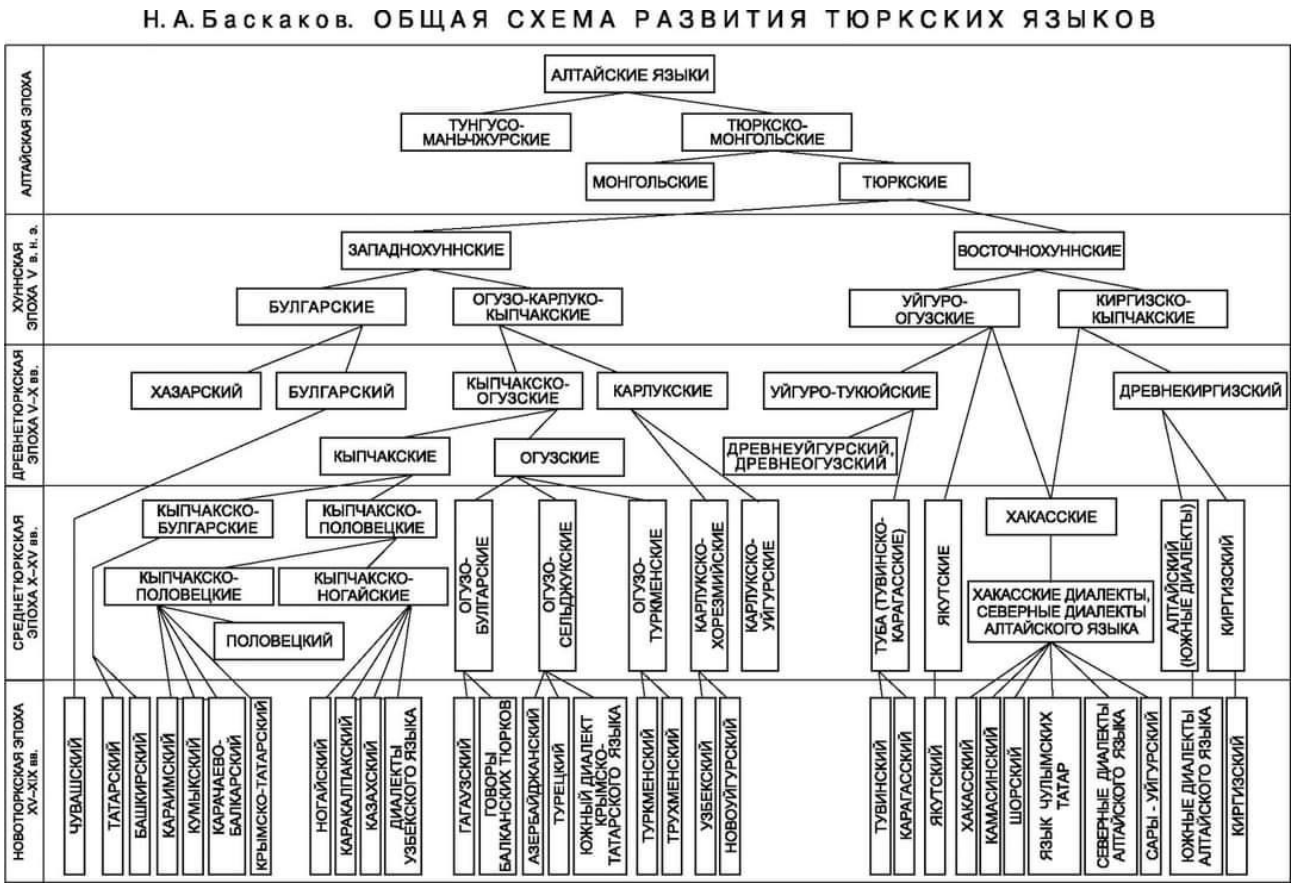

4. Kül Tigin'in barkı, tasvirî resim (E. Esin, *CAJ* 27, 1983'ten)

Сурет А. 26 – Күлтегіннің зираты. Реконструкция [Tekin Talat. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. İstanbul: Simurg, 1998. Sf. 124]

Сурет А. 27 – Күлтегін жерлеу кешенінде орналасқан «қошқар» түріндегі ескерткіш [Durmuş İlhami. Bilge Kağan, Köl Tegin ve Bilge Tonyukuk. Ankara, 2009. Sf. 187]

Сурет А. 28 – Түркі тілдерінің дамуына арналған схема [Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М.: изд-во восточной литературы, 1960. – 244 с. 228-б.].

Bugünkü Orta Asya (Muasır Orta Asya)

Сурет А. 29 – Карта. Қазіргі Орталық Азия [Golden Peter B. Dünya Tarihinde Orta Asya / Çev. Yahya Kemal Taştan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014. Sf. 18–19]